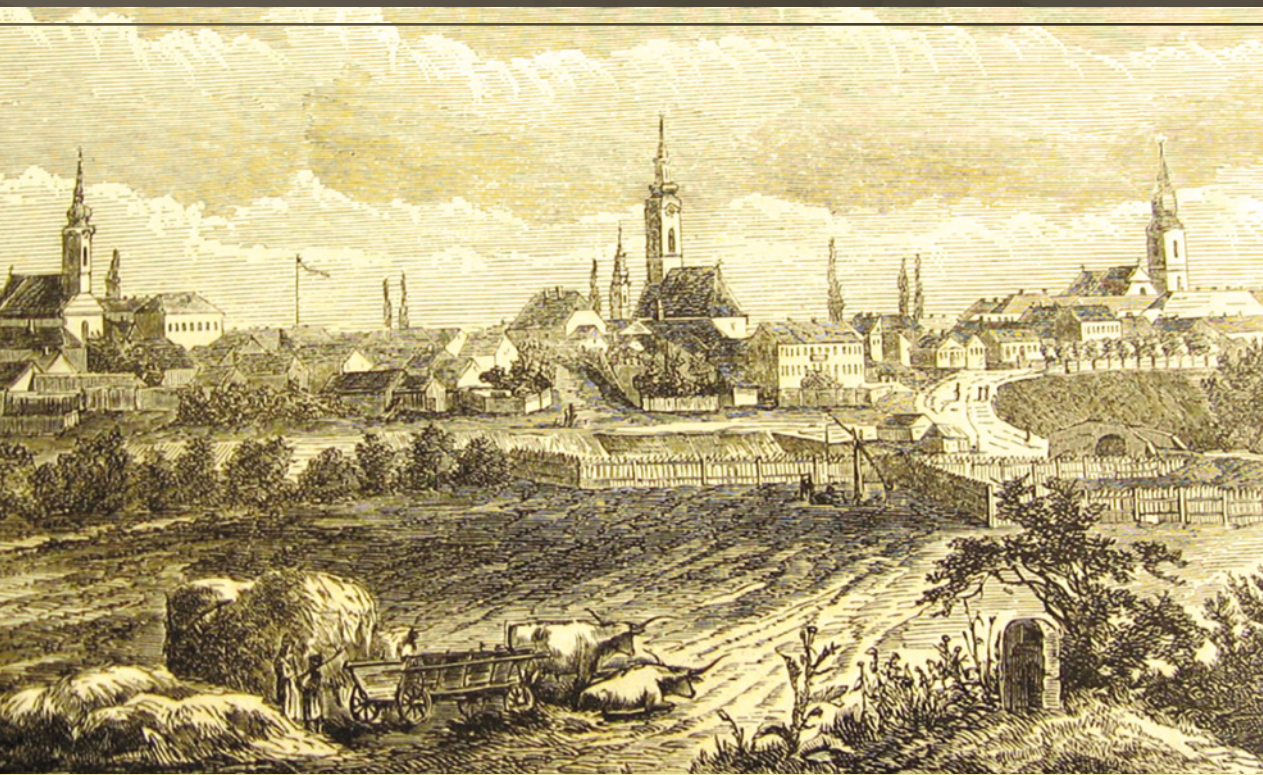

Válogatott tanulmányok
az Alföld történeti földrajzának
kutatásához

Szolnok, 2022

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK
AZ ALFÖLD TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁNAK KUTATÁSÁHOZ

**Válogatott tanulmányok
az Alföld történeti földrajzának kutatásához**

A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 62.

Szerkesztette: Kókai Sándor – Gulyás Katalin

A címlapon: Baja városa a Sugovica töltés felől
(Forrás: Vasárnapi Ujság, 1866. XIII. évf. 40. sz. 481.)

A kötet megjelenését támogatta
a Béres Gyógyszergyár Zrt.

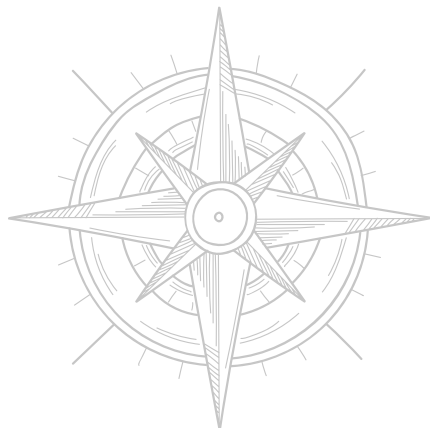
ISSN: 1215-2285

ISBN 978-615-6161-16-1

Megjelent 250 példányban
Kiadja a Damjanich János Múzeum, Szolnok
Felelős kiadó: Horváth László múzeumigazgató

Nyomdai előkészítés: Tímár Tamás, TT Play Kft., Debrecen
Nyomdai munkák: Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: ifj. Kapusi József

VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK
AZ ALFÖLD
TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁNAK
KUTATÁSÁHOZ

Szolnok, 2022

TARTALOMJEGYZÉK

BARANYI BÉLA: Az Alföld fejlődéstörténetének regionális sajátosságai a polgári átmenet kezdeteitől a dualizmus végéig (1849–1918)	7
CSAPÓ TAMÁS – LENNER TIBOR: Az alföldi megyei jogú városok arculatának és funkcionális szerkezetének átalakulása a dualizmus korában	29
GULYÁS LÁSZLÓ: A Tiszával kapcsolatos vízrajzi kérdések a magyar béke delegáció földrajzi érvrendszerében, az 1920 februárjában átadott válaszjegyzékek fényében.....	43
BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF ANDREA: A dél-alföldi szlovák népesség számának változása (1910–2011)	51
SZULOVSKY JÁNOS: Iparosok az Alföldön a 19. század végén.....	67
CSÜLLÖG GÁBOR – HORVÁTH GERGELY: A Tiszántúl árterei névjelző tájhasználat-változása.....	85
VIGA Gyula: Öröklött tapasztalatok és megújítási kísérletek az ártéri gyümölcsös kertek hasznosításában.....	95
FRISNYÁK Sándor: A Borsodi-Mezőség történeti tájrajza.....	109
KÓKAI SÁNDOR: Tájhasználat és tájgazdálkodás a Német Bánsági Határőrvidéken (1784).....	125
VERESEGYHÁZI BÉLA: A nagykun szigettenger – A Kara János-mocsár	141
NAGY MIKLÓS MIHÁLY: A Nagyalföld szerepe a magyar hadtörténelemben.....	157

SUBA JÁNOS: Szolnok katonaföldrajzi helyzete és helyőrségei a XX. században.....	177
KERTÉSZ RÓBERT: Szolnok ispánsági vára az interdiszciplináris kutatási módszerek tükrében.....	189
FÁBIÁN BORBÁLA: Egy bácskai város borkereskedelme és szőlőművelése a 19. században (A szőlőművelés és borkereskedelem hatásai Baja térszerkezetére).....	211
URBÁN SÁNDOR: Szolnok város környékének növényföldrajzi múltja	233
Szerzőink	245

AZ ALFÖLD FEJLŐDÉSTÖRTÉNETÉNEK REGIONÁLIS SAJÁTOSSÁGAI A POLGÁRI ÁTMENET KEZDETEITŐL A DUALIZMUS VÉGÉIG

(1849–1918)

Baranyi Béla

Regional characteristics of the Great Hungarian Plain's development history from the beginning of the civic transformation until the end of the dualism (1849–1918)

Professionals of the regional science and the historical geography took a special interest of the region of the Great Plain for a long time. The investigation focusing on any context of the Great Plain problem has importance beyond themselves. In addition to the fact that the Great Plain is a flat macroregion covering almost one half of Hungary's current area and is the home for one third of the population, the scientific interest relating to its development history is justified by the impacts of historical past affecting nowadays. The study made for the conference in Szolnok titled *'Historical geography of the Great Plain (895–1920)'* is dealing with the civic transition and the issues of capitalist development during the transformation of the dualist period after the Austro-Hungarian Compromise in 1867. The topic is based on the hypothesis that the discovering of the development characteristics (the ambiguous economic and social transformation; the unique development of peasant-citizens and market towns; the diverse 'otherness'; the backwardness also containing the elements of development; the various creation of peripheries) of the Great Plain in the dualist period help to interpret the consequences rooting in the uniqueness of the historical past of the plain including the causes of the belatedness and peripheral feature. These distinctive regional characteristics frequently referred as 'Great Plain syndrome', 'Great Plain phenomena', 'Great Plain symptoms', or simply 'Great Plain's path'. The study is regarded as an attempt to resolve the deeper content hiding in the attributes and the consequences messaging for nowadays by rethinking the published results of decades of Great Plain researches from the aspects of regional science and historical geography disciplines.

Bevezetés

A regionális tudomány, mindenekelőtt a gazdaságtörténet, a történettudomány és a társadalomtörténet művelői régtől fogva megkülönböztetett érdeklődést tanúsítanak az Alföld iránt. Az Alföld-problematika bármely természetföldrajzi, történeti, gazdasági és társadalmi összefüggésének a vizsgálata ugyanis önmagán túlmutató jelentőséggel bír, miután Magyarország legnagyobb összefüggő és viszonylag homogén régiójáról van szó, jóllehet a jellegzetesen síksági nagy-tájon belül számottevő különbségek is mutatkoznak. A földrajzi táj kivételes természeti adottságait, gazdasági, társadalmi és történeti fejlődésének egyediségét tekintve ma is az ország olyan sajátos természetföldrajzi, gazdasági és történeti régiója, amely a közigazgatásilag idetartozó hat megyén túl a környező megyékből földrajzilag ugyancsak idesorolható síksági „töredékterületek”-kel együtt, az ország mai területének csaknem felén az össznépeség több mint egyharmadának biztosít otthont.

A természeti-gazdasági és legalább ennyire történelmi képződmény iránti sokirányú figyelmet mégsem csupán a nagy kiterjedés és a természetföldrajzi sajátosságok keltik fel. Az Alföld régióval kapcsolatos tudományos érdeklődést a regionális szakma részéről sokkal inkább az tartja életben, hogy a keleti ország-rész gazdaságában és társadalmában lejátszódott, illetőleg a jelenben zajló folyamatok nem szolgálják kellő hatékonysággal a térség felzárkóztatását a fejlettebb területekhez és régiókhoz. Számos jel utal arra, hogy az öröklött fejlettségbeli különbségek felerősödnek, gazdasági-társadalmi értelemben az ország keleti és nyugati fele közötti szakadék tovább mélyül, miközben az Alföld nagyrégiót alkotó megyék külön-külön és együttesen is olyan kivételes kulturális értékeket képviselnek, amelyek optimális esetben hozzájárulhatnak a regionális funkciók és gondolkodásmód erősítéséhez. Az *Alföld történeti földrajza* című szolnoki konferenciára készült tanulmány ezúttal a nagyrégiót, a dualizmus korát érintő fejlődéstörténeti kérdésekre, sajátosságokra és kihívásokra keres válaszokat sok évtizednyi Alföld-kutatás fontosabb publikációs eredményeinek felhasználásával és újragondolásával, jórészt új kontextusba ágyazva, a rendezvényhez igazított témaspecifikus megközelítésben, a regionális és a történeti földrajzi tudományterületek szemszögéből (Baranyi 1985; 2008; 2017).

A feudalizmus alkonya (1790–1848)

A török kiűzése után, a XVIII. század folyamán lassan-lassan újjáéledt az Alföld régió. A hódoltsági viszonyokat végképp lezáró karlócai béke (1699) utáni évszázad a felszabadított területek benépesítésének, a társadalmi-gazdasági élet újrateremtésének az időszaka volt. A népesség száma jórészt a visszatelepüléseknek és a betelepítéseknek köszönhetően rohamosan emelkedett a jórészt elnéptelenedett egykori hódoltsági területeken, annak ellenére, hogy a folyamatban néha komolyabb törést okozott egy-egy pusztító pestis- (1738–1740) vagy kolerajárvány (1831). Az újjáépítés a gazdaság felpezsdülésével járt együtt, mivel a Habsburg Birodalom keretein belül, főként a napóleoni háborús konjunktúra hatására a XIX. század első évtizedében újra számottevő kereslet jelentkezett a terület mezőgazdasági termékei iránt. Noha a helyi ipart szintén megpróbálták fejleszteni, az agrárium és a céhes ipari tevékenység megőrizte dominanciáját, miközben a mérsékeltén élénkülő gazdasági fejlődés mellett az általános gazdasági-társadalmi elmaradottság legalább ekkora erővel mutatkozott meg. Egyszerre volt jelen igen nagy számban az örökös és a szabad költözésű jobbágyság, illetőleg az országos átlagot meghaladó számú, elszegényedett vagy kevésbé tehetős nemesesség, akárcsak a nagyfokú szegénység, amely állandó társadalmi elégedetlenségek forrása maradt. A török időket követő évtizedekben az átmenetileg újra megerősödött feudális abszolútizmus hátrányos következményeit ugyan valamelyest enyhítette Mária Terézia (1740–1780) 1767. évi úrbéri rendelete, amely többek között szabályozta és egységesítette a jobbági teherviselést, köztük a robotterheket. Hasonló könnyítések jelentettek II. József (1780–1790) felvilágosult abszolútizmus szellemében hozott intézkedései. Ám a feudális jellegű gazdasági-társadalmi viszonyok egészére igazán jelentős hatást majd csak később, a jobbágyság felszabadítását eredményező, az úrbéri viszonyokat teljesen felszámoló, a jobbágyság örökváltságát és birtokszerzését lehetővé tevő, a nemesi előjogokat megnyirbáló, a közteherviselést bevezető, hosszabb távon pedig a polgári átalakulás előfeltételeit megteremtő 1848. évi április törvények gyakoroltak.

A gazdasági-társadalmi fejlődés mérsékelt jelei regionálisan is mutatkozni kezdtek, amelyek távlatosan már a XVIII–XIX. század fordulójától a polgári átalakulás halvány reményével kecsegtettek. Az 1825/27-es országgyűléssel kezdődő reformkorban a „haza és haladás” jelszavát zászlójukra tűző liberális nemesi reformnemzedék képviselői elszánt küzdelmet folytattak a magyar nyelv és kultúra, valamint a feudalizmust korlátozó reformok, voltaképpen a polgári nemzetté válás ügyéért. A reformeszmék legradikálisabb képviselői a szabolcsi, a szatmári és részben a bihari köznemesesség küldötteiből kerültek ki. A reformkori ellenzék kiemelkedő egyénisége, az északkelet-alföldi táj szülötte, a költőként

már országos hírnévre szert tett *Kölcsey Ferenc* volt, aki Szatmár vármegye követeként az 1832/36-os országgyűlésen radikális álláspontot képviselt a reformok, a jobbágyok örökváltsága és birtokszerzése kérdésében. Neve progresszív és következetes politikai tevékenysége miatt is joggal említhető egy lapon Széchenyi Istvánéval, Deák Ferencével és Wesselényi Miklóssal. Az úrbéri viszonyok végleges felszámolása az 1847. évi utolsó rendi országgyűlésen is a legfontosabb követelések között szerepelt, amelyet egy rövid esztendő múltán, az 1848-as forradalom által hozott áprilisi törvények szentesítettek, előrevetítve a későbbi gyökeres gazdasági-társadalmi változások, a dualizmus kori polgári átalakulás lehetőségét az Alföldön is. A fejlődés biztató jeleként már a forradalmat megelőzően újjászerveződtek a szárazföldi és vízi sószállítás útvonalai, amelyek egyik fontos átmenő központja Szolnok volt. Megszaporodott a tiszai átkelőhelyek és révek száma, jelentősen nőtt a forgalmuk. Szolnok mellett hidak épültek többek között Cibakházán (1834) és Tiszafüreden (1844). Új helyzetet teremtett a kelet felé irányuló közlekedésben a Pest–Szolnok vasútvonal átadása 1847-ben. Nagy jelentőséggel bírt az Alföld életében a Tisza megzabolázásának megindítása 1846-tól. Virágzott a helyi, ekkor döntően céhes ipar, de mellettük itt-ott már megjelentek az első nagyobb ipari létesítmények, fűrésztelepek, hús- és egyéb termék feldolgozó műhelyek, malmok. Az utóbbiak sorából kiemelkedett az 1848-ban üzembe helyezett, később országos jelentőségre szert tett debreceni István Gőzmalom (*Filepné* főszerk. 1998; *Novák* főszerk. 1998; *Szűcs* 1978).

Polgári átmenet és a kapitalista fejlődés kiteljesedése

Szakmai evidencia, hogy a *polgári átalakulás és a tőkés fejlődés előfeltételei* Magyarországon és a régióban egyaránt az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, valamint 1867. évi kiegyezés eredményeként teremtődtek meg. A kiegyezés az 1848/49-es forradalomnak és szabadságharcnak felülről történő lezárásával felemásan, ellentmondásoktól terhelten ugyan, de biztosította a modern tőkés gazdasági rendszerváltás és a polgári átalakulás esélyét. A drámai változások (bukott forradalmak, világháborús vereségek, Trianon, szovjet megszállás) következményei által is terhelt *polgári átalakulás és a kapitalista fejlődés* 1849–1948 közötti időszaka Magyarországon – nagyvonalúan kezelve a tényeket – mindössze szűk egy évszázadot ölelt fel, ami történelmi léptékben sem nagy idő. Ebből is a világségi fejtartást (1849) követő rövid, alig két évtized a Habsburg abszolutisztikus központosító törekvések elleni küzdelem, valamint a polgári átalakulás általános politikai, gazdasági és jogi feltételeinek a kidolgozása jegyében telt el. Az átmeneti időszak végül kölcsönös kompromisszumok árán az 1867-es

osztrák-magyar kiegyezéssel zárult, szabaddá téve az utat a modern tőkés gazdasági fejlődés, vele együtt a polgári átalakulás előtt Magyarországon. A rendi (feudális) társadalom 1848-tól kezdődő összeomlási folyamata, illetőleg a nemzetállami keretek megszilárdulása a XIX. század közepétől-második felétől, azaz a magyar gazdasági modernizáció, W. W. Rostow híres növekedésméleteire is tekintettel: a „nagy nekilendülés” (*take-off*), ha mégoly felemásan és ellentmondásoktól terhelt is az 1867. évi kiegyezést követő *dualizmus* korában, az Osztrák-Magyar Monarchia történetének közel fél évszázada során, a polgári gazdaság és társadalom kiépülésének évtizedeiben bontakozott ki. A dualizmus idején zajlott le az a lendületes modernizációs folyamat, amelynek eredményeként kiépült Magyarországon is a kapitalista gazdasági-társadalmi alakulat, megvalósult az élet minden területét érintő polgári átalakulás, miközben beköszöntöttek a „boldog békeidők”, az ország pedig kezdett felzárkózni a fejlettebb Nyugat-Európához (*Beluszky 2002; Enyedi 2005; Rostow 1963*).

A regionális tudomány és a történeti földrajzi megközelítés szempontjából sem kétséges elméleti alapvetésként tehát leszögezhető, hogy a XIX. század második felében a regionális fejlődésben mutatkozó modernizációs törekvések, a magyar forradalom és szabadságharc leverését (1849) követő, a Habsburg hatalmi önkényuralom elleni politikai küzdelmek és a stagnálás másfél évtizednyi átmenete után, az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés látványosan felgyorsította a társadalmi-gazdasági fejlődés ütemét az Alföldön is. A kor új kihívásaihoz alkalmazkodva jelentős urbanizációs folyamatok vették kezdetüket a nagyobb városokban, ami elsősorban a megyeszékhelyek városi jellegében, külső megjelenésében mutatkozott meg leginkább. A régió városaiban előtérbe kerültek a modern városiasodás társadalmi elemei is. Élénk társadalmi átrétegződés bontakozott ki, megnőtt az értelmiségi-szellemi foglalkozásúak, az iparos és kereskedő népesség aránya. Az Alföld egyik centrumvárosa Debrecen lett, amely korábban elszigetelt gazdasági egység, elsősorban a regionális funkciókat kielégítő ipari, kereskedelmi, adminisztratív, kulturális, oktatási központ volt, egyre nyitottabb és bővülő térségi kapcsolatrendszerre tett szert. A gazdasági fejlődés általános lendülete az 1867 utáni fél évszázadban az alföldi városok többségét is mind jobban bekapcsolta a gazdasági fejlődés felerősödő folyamataiba. Az infrastruktúra bővülése, a piaci kapcsolatok gyors szaporodása, a külső tőke behatolása, a gyáripar térhódítása az eddig eléggé izolált gazdasági egységeket a makrogazdaság szerves részeivé tette. Ezt a folyamatot meggyorsította, hogy helyben is megteremtődtek az előfeltételei egy nagyobb arányú tőkés fejlődés kibontakozásának, vele együtt a polgárosodásnak (*Baranyi 1985; 1994*).

A török idők utáni Alföld társadalmi-gazdasági elmaradása a XVIII. század végéig erőteljes maradt. A XIX. század első felének nagy iparosítási hullámai is

csak kevésbé érintették a régiót, az urbanizációs hatások is jórészt a fővárosra és egy-két hazai nagyobb városra korlátozódtak, a század derekától azonban elkezdődött két olyan változás, amelyek jelentősen megnövelték az Alföld, döntően a Tiszántúl középső részének gazdasági potenciálját. Az egyik ilyen lényeges fordulatot a *vasúthálózat* kiépülése hozta, amely korábban elzárt tiszántúli térségeket és településeket kapcsolt be az ország, sőt az európai gazdaság vérkeringésébe, miközben a vasút gyökeresen átformálta a települési kapcsolatokat is. A *Pest–Szolnok vasútvonal* 1847-ben történt átadása után a vasút 1857-ben már elérte Debrecent, 1858-ban pedig megindult a közlekedés a *Debrecen–Nyíregyháza*, illetve a *Szolnok–Arad*, 1873-ban a *Szolnok–Hatvan* vonalakon is. Sorra megkezdődött a *regionális jelentőségű vasútvonalak* (*Debrecen–Nagyvárad*, *Debrecen–Nyíregyháza–Mátészalka*, *Nyíregyháza–Kisvárd*) kiépítése, amelyek a megyeszékhelyek és a nagyobb városok közötti összeköttetést biztosították és gyorsították meg. Szolnok és Debrecen időközben az Alföld regionális közlekedési csomópontjaivá váltak. A tiszántúli nagy- és középvárosok elsősorban a gyorsan bővülő vasúti fővonalak és szárnyvonalak – *Debrecen–Büdszentmihály* (1886), *Nyíregyháza–Polgár* (1896), *Szatmárnémeti–Fehérgyarmat* (1898) *Nyíregyháza–Vásárosnamény* (1904), *Mátészalka – Csap* (1905) – révén kapcsolódhattak be az ország gazdasági vérkeringésébe. A régió ekkoriban főként a vasútnak köszönhette a kereskedelmi forgalom és a közlekedés felgyorsulását, valamint a régió két nagy, országos jelentőségű ipari üzemét, a *Szolnoki* (1856), illetve a *Debreceni Járműjavító Műhelyt* (1898) (Baranyi 2017).

A gazdasági-társadalmi viszonyokat átformáló második jelentős beavatkozást a Tisza folyó vízgyűjtő területén Széchenyi István koncepciója és Vásárhelyi Pál tervei alapján 1846-ban elkezdett nagy természetátalakító munkálatok, az *árvízszabályozások* jelentették. Elsődleges cél a Tisza és mellékfolyóinak szabályozásával a Tiszántúl ármentesítése, az úgynevezett lecsapolások révén, újabb területek mezőgazdasági művelés alá vonása, valamint a Tisza hajózhatóvá tétele volt. A Közép-Tisza vidékén az 1846 és 1865 között végzett átfogó folyamszabályozások végeredményeként mintegy 20 ezer km² területen, tulajdonképpen a Tiszántúl egészét védte már gátrendszer. Az új medrek kialakítása, a gátak megépítése mellett gőzerővel folyt a belvízmentesítés, a belvízelvezető- és öntözőcsatornák kialakítása, illetőleg a mocsarak és a lápok lecsapolása. Ez utóbbi munkálatok közül volumenét tekintve kiemelkedett az Ecsedi-láp, illetve a Sárrétek, a Kis- és a Nagy-Sárrét összefüggő mocsárvidékeinek lecsapolása, ami újabb jelentős területet tett mezőgazdaságilag hasznosíthatóvá. A nagyszabású természetátalakító munkálatok teljesen átformálták az Alföld addigi tájképét, és a korábbi vadregényes vízi világ helyét új, mezőgazdasági jellegű „kultúrtáj” foglalta el. A szabályozások kezdetben látványos mezőgazdasági konjunktúrát eredményeztek, hiszen számottevően nőtt a művelhető termőterületek nagysága, az útépitések és a kedvezőbbé váló folyami hajózási körülmények hatására javultak a szállítási

feltételek, miközben 1911-ben például új Tisza-hidat is átadtak a forgalomnak Szolnokon. Az árvízmentesítés nyomán művelésbe vont szántók ugyanakkor hamar kimerültek, jelentős részükön másodlagos szikesedés indult meg, különösen a Hortobágyon (Baranyi 2014; Dunka–Fejér–Vágás 1996).

Az Alföld vízrendszerének átalakítása nemcsak a természeti viszonyokban hozott gyökeres változást, hanem a gazdasági adottságokat és a társadalmat is mélyrehatóan érintette. A vízrendezési-, illetve út- és vasútépítési munkálatok hatalmas *munkaerőigénye* átmenetileg sokat segített a foglalkoztatási gondok enyhítésében, ám a munkálatok befejeztével a nagyfokú elszegényedés válságtüneteiként tiltakozó megmozdulásokat és/vagy tömeges kivándorlási hullámokat idézett elő. Az ár- és belvízmentesítés elsősorban a mezőgazdaság feltételrendszerét változtatta meg, ami leglátványosabban a *nagybirtokrendszer* terjeszkedésében és a *tanyás fejlődés* felerősödésében mutatkozott meg. A régió területének eltartóképesége jelentősen nőtt, bár a *gazdaság szerkezetének* egyoldalú agrárjellege megmaradt, ami lassította az iparosodottabb területekhez való tartós felzárkózás folyamatát. Ráadásul a mezőgazdasági termelés növekedése kizárólag extenzív módon valósult meg, a hatékonysága alig javult. Ez javarészt az elmaradott technológia számlájára írható, mivel még 1913-ban is nagy területen alkalmazták a vetésforgó helyett a nyomásos gazdálkodást, a korszerű technika és technológia elterjedését pedig késleltette a tömegesen rendelkezésre álló olcsó munkaerő, valamint a forráshiány. A korszerűtlen művelési módszerek mellett a mezőgazdaság a rossz termelési feltételek ellenére relatíve dinamikusán fejlődött. A hagyományos állattartás (juh, sertés, szarvasmarha) és szemtermelő mezőgazdaság (búza, kukorica) mellett egyes térségekben országosan is jelentőssé vált a cukorrépa, a cseresznye vagy a dohány termesztése. Mivel ezeken a területeken nem pusztított a filoxeravész, ezért a szőlőtermesztés is egyre hangsúlyosabb szerephez jutott, és keresetté váltak az alföldi homoki borok.

Az alföldi települések összességét tekintve a városokba koncentrálnak a szegényes *ipar* javarészt a mezőgazdasági termények feldolgozására, illetve egyéb kisipari szolgáltató jellegű tevékenységre szakosodott kisműhely volt. A nagyobb jelentőséggel bíró malom- és szeszipar mellett, a cukor- és növényolajipar, valamint a kender- és keményítőgyártás feldolgozó bázisai épültek ki elsőként. Az élelmiszeripar mellett az iparosodás jórészt a vasútépítésekkel és a vasúti járműjavító tevékenységgel, illetve a megnövekedett igények miatt felfutó építőiparral (fűrészüzemek, téglagyárak) jellemezhető. A *céhek megszüntetése* (1872) után nagyobb szerepre tett szert a polgárosodás szükségleteihez jobban igazodó *kisipar*, amely minden településen megpróbálta kielégíteni a helyi igényeket. Ugyancsak a lakosság életkörülményeinek javítását szolgálták az *infrastrukturális beruházások*, amelyek közül külön is kiemelhető többek között, hogy 1888-ban

Mátészalkán valósult meg a mai országhatárokon belül elsőként a közcélú *villamosenergia-szolgáltatás*, a villany közvilágítás, amelyet néhány év múltán *Kisvárda* (1895), *Szolnok* (1896) és *Nyíregyháza* (1897) követett. A felgyorsult fejlődést jelzi, hogy a századforduló első évtizedében már 17 villanytelep üzemelt a régióban, s az első világháború előtt a Tiszántúl számos helységében megjelent a villanyvilágítás (Nagy szerk. 1997; Ránki 1976).

A gazdaság relatív erősödésével párhuzamosan az Alföldön is fontos *településszerkezeti és urbanizációs folyamatok* zajlottak a dualizmus időszakában. Miközben számos, nagy hagyományokkal rendelkező település mezővárosi-városi szerepe csökkent, addig a bővülő vasútvonalak mentén fekvő települések relatíve dinamikus fejlődésnek indultak, amelynek csalhatatlan jeleként régiószerte gyorsan változott, urbanizálódott a városhálózat. Új, fontos és patinás középületekkel gyarapodtak a városok, különösen a megyeszékhelyek (megyeházák, bíróságok, színházak, múzeumok, gimnáziumok), kisebb településeken is eklektikus polgárházak és községházak jelentek meg nagy számban, stílusukban utánozva a nagyobb városok arculatát. A rétegvíz-kincset és a hévízforrásokat ugyancsak a dualizmus időszakában kezdték hasznosítani. Az ezekre épülő közfürdők amellet, hogy a településkép meghatározó elemeivé váltak, a lakosság életminőségére és egészségi állapotára szintén pozitív hatást gyakoroltak. Az egészségügyi körülmények javítását segítette elő a számos betegség melegágyát jelentő mocsarak lecsapolása, az artézi kutak számának és használatának növekedése, a kórházak, a praktizáló orvosok és a gyógyszertárak számának gyarapodása, az életkörülményeket javító egyéb civilizációs feltételek (lakhatás, csatornázás, folyóvíz- és áramszolgáltatás) javulása. Az 1868-as iskolatörvény pozitív hatásai kezdtek megmutatkozni a népesség iskolázottságában, miközben élénkebbé vált a köz- és kulturális élet is. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban, hogy a régió viszonylag számottevő fejlődését, az infrastrukturális fejlesztések részeként a bank- és hitelintézeti szektor kiépülése és fellendülése is jelentős mértékben megalapozta. Főként a kereskedelmi tőke befektetései révén egyre-másra új hitelintézetek születtek régiószerte. A XIX. század második fele a „bankalkulások” korszakának tekinthető, s a folyamat eredményeként az Alföld-régió korabeli dualizmus kori városainak-megyeszékhelyeinek nagy pénzüintézetei, ha nem is főszereplőként, de már számottevő súllyal voltak jelen az ország bank- és hitelintézeti életében, regionálisan és lokálisan pedig a pénz- és tőkepiac meghatározó intézményeiként tevékenykedtek (Gál 2002; Tóth 1988).

A dualizmus korában alapvető változások következtek be a *közigazgatás területi rendszerében* is. Az alapvetően feudális jellegű közigazgatás szerepét egy szervezettebb és hatékonyabb polgári karakterű államigazgatás igyekezett betölteni az 1876. évi átfogó reform kihirdetésével, amely fordulópont jelentett az ország

közigazgatási struktúrájában. Ekkor szűnt meg az Alföldön a *Hajdú kerület*, illetve a *Jászság* és a *Kunság* kvázi autonóm igazgatási státusza, és jelentősen átszerveződött a megyerendszer. Hajdú vármegye 1876-ban történt megszervezéséig a *Hajdú kerület* különleges kiváltságot élvező területi egysége volt az országnak. A hét történeti, úgynevezett „öreg” vagy „nagyhajdú városok” (*Böszörmény, Dorog, Hadház, Nánás, Polgár, Szoboszló* és *Vámospércs*) szövetségének, 1630–1876 között Hajdúböszörmény volt a székhelye (időközben Polgár 1715-ben elveszítette kiváltságos hajdú jogállását), és az egyes települések a Hajdú kerület részeként korábban Szabolcs vármegyéhez tartoztak. Ám a közigazgatási reform hatályba lépésével a hajdúvárosokat onnan elcsatolva, az 1876. évi 33. törvénycikk alapján belőlük és az 1693-tól szabad királyi címmel, 1790-től pedig önálló törvényhatósági jogokkal felruházott Debrecenből alakították ki Hajdú vármegyét. Az újonnan életre hívott Hajdú vármegye székhelye Debrecen lett, egyidejűleg pedig Hajdúböszörmény, a korabeli heves tiltakozások ellenére elveszítette kivételezett státuszát, megszűnt hajdú kerületi központ lenni. Az új megye megszervezésekor a döntéshozók abból a realitásból indult ki, hogy a közigazgatásnak a kapitalista fejlődés igényeihez igazodó átalakításakor Debrecen a korábban kivívott gazdasági-kereskedelmi és kulturális központi szerepköréhez társuló közigazgatási felhatalmazást is kapjon. Jóval nagyobb vitákat és indulatokat váltott ki, hogy ugyanekkor a Jászság, a Nagy-kunság, a volt kettős – Heves-Külső-Szolnok – vármegye Tiszántúltra eső részei, valamint néhány Pest megyei község egyesítéséből 1876-ban létrehozták *Jász-Nagykun-Szolnok vármegyét*. A problémákat a jász és nagykun autonómia megszűnése mellett az okozta, hogy az új megye nagyon eltérő történelmi fejlődésű társadalmi és gazdasági szerkezetű területeket kapcsolt egybe, sok esetben nyilvánvalóan ellentétes érdekek által vezérelve. Nem véletlen tehát, hogy a kortársak ezt a laza konglomerátumot kezdetben csak „muszáj vármegye” névvel illették, és az 1880-as évek végéig rendszeresen előfordultak a személyeskedésig fajuló viták, illetve az elszakadási törekvések a megye egyesítését ellenző jász és nagykun, valamint a volt külső-szolnoki törvényhatósági bizottsági tagok között. Az ésszerűsített, egységes közigazgatás azonban a problémák ellenére jobban igazodott a modern polgári fejlődés követelményeihez, végső soron megteremtette az egyes megyerészek közötti hatékonyabb együttműködés lehetőségeit (Baranyi 1998; Novák főszerk. 1998).

A közigazgatási reform jelentősége kétségtelenül abban rejlett, hogy röviddel a kiegyezés után az Alföld régió városi „erőközpontjai” – néha talán érdemtelesen is – megyeszékhelyekké, tényleges közigazgatási centrumokká váltak, megteremtve esélyét egy gyorsabb ütemű polgári átalakulásnak és urbanizációnak, ami főleg az alföldi városok versenyében relatíve később „startoló” *Nyíregyháza* és *Szolnok* számára látványos sikerrel járt. Az utóbbiban például az országos jelentőségű közlekedés-földrajzi szerep nyújtotta előnyöket kihasználva szecessziós

paloták sora épült, az új középületek, bankok alaposan átformálták a városképet. Az átalakulás természetesen nem pusztán a külsőségekben nyilvánult meg, a lakosság életkörülményei is érezhetően javultak az infrastrukturális beruházások jóvoltából. A régi-új megyeszékhely azonban mégsem tudott minden tekintetben centrummá válni, mert részben megmaradt a korábbi jász (például *Jászberény*) és kun alközpontok jelentősége is. Ám a közlekedési feltételek javulása és a környező településekhez képest bővülő munkalehetőségek együttes hatására új jelenségként komolyabb nagyságrendű ingázás vette kezdetét Szolnokra, esetleg még távolabbra.

Nyíregyháza gyors fejlődésének alapjait az 1824-ben elnyert örökválság teremtette meg, amely igen komoly terheket rótt a településre. A jelentős áldozatvállalás ellenére Nyíregyháza nem lett szabad királyi város, vagyis a vármegyétől való függősége továbbra is megmaradt, de 1837-től önkormányzattal rendelkező, a város lakosságának összességét megillető nemesi joggal felruházott szabadalmas mezőváros címet kapott. A város térségi szerepének erősödését jelzi, hogy bár 1871-ben még (*Nagy*) *Kálló* volt a megyeszékhely, de már Nyíregyházán állították fel az országos hatáskörű törvényszéket. A folyamat végét az jelentette, amikor *Nyíregyháza* 1876-ban a Hajdú kerülettel és a nádudvari járással megrövidített Szabolcs vármegye székhelyévé vált, 1886-ban pedig elnyerte a rendezett tanácsú város címet. Ekkortól bontakozott ki egy erőteljes urbanizációs folyamat, amely a térségi regionális szerepkör és a városkép alakulása szempontjából egyaránt fontos fejlesztő beruházásokban, építkezésekben öltött testet. A megyeszékhely mellett Szabolcs vármegyében csak három kisvárosban, *Kisvárdán*, *Nyírbátorban* és *Mátészalkán* voltak kimutathatók a dualizmus korában az urbanizáció és a kistérségi vonzáscentrum fölöttébb szerény jegyei (*Filepné* főszerk. 1998).

Az Alföld kétségtelenül legjelentősebb regionális centrum szerepkörrel bíró városa régtől fogva *Debrecen* volt. Túl azon, hogy a nagyváros szimbolikusan és valóságosan kiemelkedő szerepet játszott az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban mint a függetlenségre törekvő magyar nemzet ideiglenes fővárosa, Debrecen később, a dualizmus korában is messze meghaladta a régió fejlődésének ütemét, jóllehet a folyamat nem volt mentes az ellentmondásoktól és egyedi sajátosságoktól sem. A felgyorsult urbanizáció eredményeként a településkép – főleg a belvárosé – jelentősen átalakult, rohamléptekkel épült ki a helyi vasút- (a későbbi villamos-) és közúthálózat, a szolgáltató szektor, mindenekelőtt a kereskedelem és a pénzügyi szolgáltatások intézményeivel. Az infrastrukturális beruházások látványos eredményeit azonban beárnyékolta a tény, hogy még a századforduló idején is relatíve kevés országos jelentőségű iparvállalat működött a városban, egyoldalú gazdasági szerkezetében domináns szerepet játszott a helyi mezőgazdaság és kisipar. A népesség foglalkozási főcsoportonkénti

struktúrájában viszont már a XIX. század utolsó harmadától kezdett visszaszorulni az agrárjelleg, miközben gyorsuló ütemben nőtt az ipar, különösen pedig a hagyományosan jelentős kereskedelmi és a szolgáltató szektor súlya. A kedvező változások jeleként nagy léptekkel haladt előre az ipar, ezen belül főleg a modern gyáripar fejlődése (1. táblázat).

A XX. század elejére Debrecen gazdaságában és társadalmában felgyorsult kedvező változások ellenére, a nagyváros még mindig inkább oktatási és kulturális potenciáljának köszönhető kivételes súlyát és hírnevét. A *kisipar* fölöttébb ellentmondásos helyzete – visszaszorításának szándéka – önmagában is jelzi az iparfejlődés gyorsításának és modernizációjának igényét a dualizmus korában, elsősorban a régió városaiban, megyeszékhelyein, különösképpen pedig a térség centrumvárosában. Jelentékeny fejlődésről mindenekelőtt a középüzemek esetében lehet beszélni a dualizmus évtizedeiben. Debrecen iparát ekkoriban a *közepes nagyságú üzemek* térhódítása jellemezte, miután ezek 1910-ben már az ipari munkások 40,4%-át foglalkoztatták. A középüzemek és a kiemelkedő nagyságrendű, többségükben jóval ezer fő fölötti munkáslétszámmal dolgozó *gyáripari jellegű üzemek* (a MÁV Járműjavító Műhely, a Debreceni Dohánygyár, az István Gőzmalom, téglagyárak és egyéb jelentős cégek) együttesen már a régió ipari termelésének nagyobbik felét adták, jóllehet a *kis- és kézműipar* komoly gazdasági pozíciókkal bírt még a XIX–XX. század fordulója után is (Baranyi 1994; Dancs 2001).

Debrecen dualizmus kori iparfejlődésének jellemző „alföldi sajátossága”, hogy miközben magas volt az ipari népesség száma és aránya, a *gyáripari munkások száma* a város nagyságrendjéhez képest alacsony maradt, Hajdú vármegyével együtt számítva is éppen csak hogy meghaladta az 5.000 főt. A századforduló körül Debrecen az összes ipari munkást tekintve a nagyvárosok között a negyedik helyen állt (csak Pest, Pozsony, Arad előzte meg), a gyári munkások tekintetében viszont már csak nyolcadik volt a rangsorban. A helyzet 1910-ig annyiban változott, hogy az összes ipari munkás létszámát illetően a negyedik, a gyáripari munkáslétszámot tekintve viszont a hetedik helyre került. Az 1.000 lakosra jutó gyáripari munkásokat tekintve a századforduló körül a 11. és 1910-ben is csak a 10. helyen állt az 1.000 lakosra jutó mindössze 54 gyári munkással (Ránki szerk. 1976, 9).

1. táblázat. A népesség foglalkozási főcsoportonkénti megoszlása Debrecenben, 1890–1930, %

Év	Mezőgazdaság	Ipar	Kereskedelem	Egyéb
1890	34,7	26,3	7,0	32,0
1910	26,6	32,2	8,1	33,1
1920	25,0	29,5	8,1	35,4
1930	22,0	30,0	9,2	38,8

Forrás: KSH népszámlálások adatai (Baranyi 2017, 37)

Az előzőekből (és az 1. táblázatból is) következően a dualizmus időszakában Debrecen regionális gazdasági-társadalmi háttérét éppen az ország amúgy is kevéssé fejlett keleti fele képezte, amely lényegesen kevesebb ösztönzést nyújthatott a város ipari fejlődésének, mint más kedvezőbb helyzetben lévő, iparosodottabb régiók, városok esetében. Így a kapitalizmus magyarországi kibontakozásának, a városiasodásnak első meghatározó szakaszában a debreceni iparfejlődés mértéke és üteme olykor a jelentős eredmények ellenére is csak az országos átlag szintje körül alakult. A dualizmus kori Debrecen gazdaságilag és társadalmilag egyaránt erősen vegyes profilú város maradt, amelyben a viszonylag jelentős iparfejlődés jól megfér a sajátos, sok vonatkozásban egyedülálló agrárjelleggel. Eközben az élénk, jóllehet inkább helyi szintű kereskedelem mellett már akkor is a kiemelt igazgatási, adminisztratív, kulturális, tudományos, oktatási és szolgáltatási központ jelleg biztosított a városnak régió méretű szerepkört, regionális centrum funkciót.

Az ellentmondásoktól sem mentes gazdasági modernizáció a legmélyrehatóbb változásokat – az Alföld több városát is jellemző módon – Debrecen társadalmában a *debreceniség sajátosságainak és a hagyományos cívis jelleg átértékelődését eredményezte*. A századforduló és az első világháború közötti másfél évtizedben a hagyományaihoz makacsul ragaszkodó, ám egyre zsugorodó debreceni cívis közösség – hasonlóan a cívis fejlődés sajátos útját járó alföldi városokhoz, Szegedhez, Nagykőröshöz, Ceglédhez, Kecskeméthez – jellegét ugyanis ekkor már egyértelműen az *agrárkötődés* határozta meg. A korábban pozitív tartalmakat hordozó, a polgári fejlődés elemeivel erősebben átszőtt debreceni cívis hagyomány, életforma és fel fogás a századfordulóra fokozatosan egy paraszti foglalkozású kisebbség sajátja lett. Ámbár a debreceni cívis egyre erőteljesebben foglalkozott földműveléssel,

mindig is polgárnak érezte és nevezte magát, jóllehet a paraszti létforma előretörése miatt a debreceni cívis polgár sohasem tette magáévá az újkori polgári mentalitást; egyre konzervatívabbá válva, gondolkodásában és felfogásában a XIX. századi polgári formákat őrizte meg. A debreceni cívis fejlődés ellentmondásosságát jól tükrözte annak a kettős esélynek a sorsa, amelyet a történelem mintegy reális alternatívaként kínált fel egykoron. A XIX. század első évtizedeiben úgy látszott ugyanis, hogy a debreceni cívis példája a *„magyar társadalom és a nemzeti kultúra mintaképe lesz. Nem vált azzá – maga sem vállalta ezt a szerepet, de az idő is túlhaladott rajta. Ekkorra már második természetévé vált a bizalmatlanság, a passzív ellenállás és a meglévőhöz való ragaszkodás. Ezért nem lett polgár újkori értelemben, ezért vált parasztpolgárrá, cívissé.”* (Balogh 1973, 296–297).

Az „Alföld-szindróma”

A dualizmus kori Debrecen fejlődéstörténeti sajátosságai részben magyarázatul szolgálnak a természetföldrajzilag és történelmileg determinált Alföld-régió egészét érintő élénk szakmai érdeklődésre is, amelyet nem csupán a területi kiterjedés, de legalább ennyire a földrajzi nagytáj sajátos, a többitől gyökeresen eltérő fejlődési útja, *„mássága”* tart életben. Ezt a sajátosságot újabban a regionális tudomány művelői körében gyakorta szokás *„Alföld-jelenség”, „Alföld-szindróma”, „Alföld-tünetcsoport”,* vagy egyszerűen csak *„alföldi út”* kifejezésekkel illetni (Baranyi 2004; 2017; Beluszky 1988; 1992; 1994; Csatári 1993).

Az *„Alföld-szindróma”* jellemzői a sokszínű másság, a fejlettség elemeit is magában hordozó elmaradottság, a természeti táj és a társadalom szoros kölcsönhatásaként kialakult jellegzetes *„lelki kapcsolatban”, „táji mentalitásban”;* az Alföld sajátos társadalmi struktúrát formáló úgynevezett pusztai (frontier) jellegében mint egyik rá jellemző társadalmi képletben mutatkoznak meg, szerves kapcsolatban az Alföld periféria-, valamint egyes részeinek még súlyosabb *„periféria perifériája”* jellegével. Mindezekből együttesen alakult ki történelmi időkben a gazdaság és társadalom változásainak diszharmóniájában testet öltő társadalomfejlődés sajátos *„alföldi útja”,* amelyet a paraszti polgárosodás, a parasztpolgári-mezővárosi fejlődés, a sajátos alföldi település- és városfejlődés, egyáltalán az *„alföldi út”* megannyi más egyedi vonása jellemez. A felsorolt tényezők közül a társadalmi folyamatok alakulása szempontjából az az évszázadokon át megőrződött *sajátos kettősség* emelhető ki, amely a *„társadalmi és gazdasági fejlettség meg nem felelésében”,* azaz a mindenkori társadalmi szerkezetnek a gazdasághoz viszonyított relatív fejlettségében mutatkozott meg. Ez pedig annyit jelentett, hogy az *„Alföldön az államalapítástól kezdődően felületesen feudalizált,*

a feudalizmuson hamar túljutó parasztpolgári fejlődés zajlott, szinte mindvégig perifériakörülmények közepette; ez hívta létre a sajátos kettősséget, a gazdaság mindenkori lemaradását a társadalmi fejlődés mögött” (Beluszky 1992, 54). A társadalmi fejlődés történelmileg kialakult „alföldi útja” azonban közel fél évezred változásai során megrekedt. Az egykori kettős fejlődés, az alföldi társadalom „másságának” korábbi jegyei, az Alföld „történelmi szindrómái” közül is a legértékesebb tényezők, a parasztpolgári-mezővárosi fejlődés finomszerkezetű működése, a relatíve fejlett mezővárosi intézményhálózat, a szabad menetelű jobbágyi örökség, a reformált egyház, az erős társadalmi mobilitás, a paraszti „innovatív” mentalitás hatásai időközben megszűntek vagy jelentősen átalakultak. A *tájszerető mentalitáson és identitáson* kívül ma már egyetlen más tényező sem maradt meg a felsoroltak közül (Baranyi 2000; Beluszky 1988; Csatári 1993).

A fentiek alapján aligha tűnik túlzásnak, hogy a török hódoltság és az azt követő évtizedek regionális társadalomfejlődésére gyakorolt hatások egyik pozitív következménye az Alföldön a *parasztság szabadabb, önállóbb, a földesúri függés által kevésbé érintett életformája*, ezzel összefüggésben a paraszti-polgári fejlődés bizonyos elemeinek a korai megjelenése lett. Az alföldi parasztság fejlődésének sajátos körülményeit és mentális jellegzetességeit a lényegét érintően igen plasztikusan rajzolta meg Veres Péter: *„Egyszóval az alföldi parasztság – írta – amennyiben különbözik más paraszt népektől, az azért van, mert a szó tiszta értelmében sohasem volt rabszolga, és ha jobbágy volt is egy része, de nem szolgajobbágy. Csak olyan formán, mint a szabadban élő hortobágyi rideg marha, amely felett ugyan uralkodnak, akolban tartják néha, de olyan távolról, kívülről és messziről, hogy az életükre nincs alakító befolyással.”* (Veres 1944, 20).

A jól ismert történelmi tényezők miatt hasonlóan a szabadabb, önállóbb életforma jellemezte a régióban élő *jászokat, kunokat, hajdúkat* és a különböző, zömmel idegen eredetű, főleg szlovák és német telepeseket is. Részben az Alföld és a Tiszántúl vázolt fejlődésbeli sajátosságainak egyik további „utóhatása”, hogy az országban csak kevés helyütt rendelkezett a parasztság azzal az elementáris erejű, „nagy demokratikus élménnyel” és szervezettséggel, mint éppen a Tiszántúlon. Míg ugyanis a Dunántúl és az északi országrészek parasztsága nagyszámú, elszórt aprófalvakban élt, az Alföldön, illetve a Tiszántúlon ezzel szemben a paraszti népesség néhány óriás határú, magas lélekszámú mezővárosban vagy erősen agrárjellegű városban és községben telepedett meg (Donáth 1969).

Az alföldi-tiszántúli területeknek a történelmi múltban gyökerező további sajátossága, hogy a természeti földrajzi adottságok, de még inkább a társadalmi-történelmi fejlődés során kialakult *jellegzetes alföldi tanyás mezővárosok* funkciójuk és a településrendszerben elfoglalt helyzetük miatt alapvetően különböztek

a városfejlődés általános típusától, sőt még a nyugat-európai városfejlődés felé átmenetet alkotó dunántúli városoktól is. Az alföldi mezővárosok tevékenységében döntően nem az ipar vagy a kereskedelem, hanem a mezőgazdaság dominált, ami a városok elhelyezkedésében és külső képében is kifejeződött. A hatalmas sík területeken, vízszintes irányban, szélesen elterpeszkedő városoknak többnyire csupán a legbelső központja volt városi jellegű. Ezt a kicsiny magot alacsony, földszintes házakkal szegélyezett, széles utcákkal átszelt, terebélyes, falusias jellegű övezet vette körül, amely fokozatosan ment át a tanyavilágba. Ilyen típusú városok voltak a régióban többek között *Debrecen*, *Szeged*, *Hajdúböszörmény*, *Hajdúnánás*, *Hódmezővásárhely*, *Nyíregyháza* vagy éppen a jellegzetes nagykun városok, *Törökszentmiklós*, *Túrkeve*, *Mezőtúr*, *Karcag*, *Kisújszállás*. Az alföldi-tiszántúli városokban a külterületi népesség aránya mind az átlagosnál magasabb volt, a hetvenes években például – kevés kivételtől eltekintve – még jóval meghaladta az érintett városok népességének 10%-át (Baranyi 1985; Györffy 1937; Kulcsár–Lackó szerk. 1975; Markos 1962; Pölöskei–Szabad 1980).

Az agrárium meghatározó szerepén és az ágazatban dolgozók aránytalanul magas számán túl a mezőgazdasági termelés formái is számos egyedi sajátoságot mutattak az Alföldön. Közülük az egyik, éppen az „alföldi út” jellegzetes megnyilvánulásaként, az „amerikai utas fejlődés” bizonyos elemeinek az előfordulása volt. Az alföldi-tiszántúli agrárfejlődés gazdasági-üzemi feltételeit és egyéb sajátosságait vizsgáló elemzések szerint az amerikai utas fejlődés speciális magyar, alföldi típusa, ahogyan az a XIX. század végére kialakult, lokális, elszórt szigetek formájában létező területi típusnak nevezhető. A termelés ugyanis fejletlen termelési-technikai szinten, „hagyományos” módszerekkel folyt, szegényes termékstruktúra (gabona, kukorica, itt-ott zöldség és gyümölcs) kialakulása és extenzív terjeszkedése mellett. A paraszti életformából kifelé tartó, új utakat kereső, de tőkés vállalkozássá csak a legritkább esetben átalakuló gazdagparaszti birtokon a felhalmozott többletjövedelem is a gazdaság és a *gazdálkodás extenzív úton történő terjeszkedését*, nem pedig a tőkés jellegű bővített újratermelést szolgálta. Az Alföld hagyományos tömegárut termelő vidékein elszórtan már korábban kialakultak olyan, viszonylag *polgárosodottabb paraszti kultúrák*, mint a Makó és Debrecen környéki *hagyma-*, Monostorpályi és Hosszúpályi határában meghonosodott *zeller- és toma-*, valamint az ármentesített Tisza-völgyben folytatott *zöldségtermesztés*. Ide sorolhatók még a Békés megyével határos bihari *cirok- és kendertermelő szigetek*, illetőleg a növekvő jelentőségű paraszti *baromfitenyésztés* vagy éppen a tiszántúli mezővárosok és nagyvárosok határában elterjedt, a városok ellátását szolgáló *kertkultúrák* (Baranyi 1985; Bernát szerk. 1968; Krajtkó főszerk. 1974; Révai 1955; Tímár 1973).

Tévedés lenne azonban a kvázi „amerikai utas” fejlődés fellelhető elemeit a Nyugat-Európában, netán az USA-ban létrejött farmgazdaságokkal azonosítani, eltúlozni a kérdés jelentőségét. Egy ilyen úgynevezett farmer-típusú gazdálkodás üzemi feltételei ugyanis számottevő mértékben nem alakultak ki sem Magyarországon, sem az Alföldön. Az idézőjelbe kívánczó fogalom olyan viszonylagos és lokális elemeket takar csupán, amelyek ha viszonylag szerény keretek között is, a történelmi múlt sajátos következményeiként (török hódoltság utáni elnéptelenedés, tanyás fejlődés, folyamszabályozás, rendelkezésre álló művelhető területek mérete és adottságai) alakulhattak ki az Alföldön. Mint ahogy az egyik jellegzetes hajdúváros, *Hajdúnánás* agrártörténeti elemzése is csupán az új utakat kereső, kísérletező, de tőkés vállalkozássá átalakulni képtelen paraszti birtokok fejlődésének a megrekedését támasztja alá (Orosz 1973).

A feudális nagybirtokok által viszonylag kevésbé befolyásolt alföldi-tiszántúli mezővárosok és a parasztpolgári birtokok jelenléte nem annyira gazdasági, sokkal inkább társadalmi-politikai súlyuk miatt érdemel figyelmet a regionális sajátosságok sorában, miután a *paraszti polgárosodás* mégoly szegényes megnyilvánulásai is hozzájárultak az amúgy erősen differenciálódott parasztság polarizálódásához, tovább bonyolítva az alföldi települések társadalmának strukturális viszonyait. Ez a valóság egyik oldala, a másik viszont az, hogy a Tiszántúl egyes területeinek „szabadabb”, polgárosodottabb fejlődése, amely együtt járt a parasztság nagyfokú polarizáltságával és megosztottságával, a főként a Viharsarokban és a Közép-Tiszántúlon jelentkező paraszti radikalizmus, társadalmi aktivitás, az élénk agrármozgalmak és a fel-fellángoló társadalmi elégedetlenség egyik fontos – ha nem is a legfontosabb – tényezője volt (*Féja é. n.*).

A gazdasági-társadalmi fejlődés „alföldi-útjáról” a régió egészére vonatkozóan végső soron tehát elmondható, hogy a társadalmi átrétegződést döntően meghatározó gazdasági fejlettség adott foka, a paraszt-polgári fejlődés biztató jelei ellenére ellentmondásoktól terhelt, mérsékelt szintet tükrözött. A régió régtől fogva az ország elmaradott, iparilag fejletlen, erősen mezőgazdasági jellegű tájegységei közé tartozott, ahol – ha lehet mondani – az átlagosnál is erőteljesebben működtek a társadalmi-gazdasági fejlődés ütemét fékező tendenciák. Ám ezzel együtt is – a dualizmus korában mindvégig – jelen volt markáns tendenciaként a paraszt-polgári fejlődés lehetősége és esélye, amely az agrárjelleg dominanciája következtében a XIX. században a *paraszti polgárosodást*, mint a társadalmi megújulás reális lehetőségeit kínálta. A többnyire városban vagy nagyközségben lakó, de tanyai birtokain gazdálkodó alföldi paraszt ily módon vált a hazai polgárosodás, sőt ezen belül a városfejlődés sajátos szereplőjévé. Döntően ebből származott az a jellemző különbség, amely alapján a hazai városok között határozottan elkülönültek egymástól a „nyugatias típusú” dunántúli, valamint az alföldi-tiszántúli „magyar” városok.

Az alföldi paraszti polgárosodás és a vele járó társadalmi sajátosságok a dualizmus idején bekövetkezett lassú háttérbe szorulásának, sőt torzulásának számos oka volt, amelyek magyarázatul szolgálnak a retardált cívis parasztpolgári fejlődés ellentmondásosságaira. Éppen a „*legcívisebb*” alföldi város, Debrecen példája szolgáltat erre meggyőző magyarázatot. Eszerint a XVIII. század végétől kialakult, majd a XX. század első évtizedeiben felbomlott debreceni cívis parasztpolgári közösség esetében hosszú és ellentmondásos folyamatok eredményeként ugyanis a XIX–XX. század fordulójára lassan megváltozott a „cívis” szó eredeti tartalma. A fogalom alatt immár szinte kizárólagosan a földművelővé vált egykori polgárok közösségét értették, holott a „*cívis gyűjtőfogalom*” fontos anyagi tartalma mellett sajátos szellemi jelentéstartalommal is bírt, kifejezve a debreceni polgárság összetartozását és érdekközösségét a polgári életfelfogás, a tradíciók, a hagyományos gazdálkodás és társadalmi szemlélet, a patriarchális érintkezési forma, a szokásrendszerek értékrendjét, amely zárt közösséggé kovácsolta össze a helyi társadalmat. Aligha véletlen, hogy polgáraink „(debreceni) cívis” öntudata gyakran összeütközésbe került a hajdúvárosok lakóinak „szabad hajdú” kiváltságaival és aspirációival. Ebben a társadalmi közegben gyökerezve Debrecen kisiparos és kereskedő, másrészt hatalmas területei által indokolt mezőgazdasági jellegéből fakadt az a sajátos polgár-paraszti (cívis) fejlődés, amely miatt később oly gyakran illeték a „maradandóság”, a „debreceniség” jelzőjével. A város sajátos körülményei ismeretében később vált nyilvánvalóvá, hogy a régen inkább elmarasztalásként használt jelzők legalább annyi pozitív tartalmat hordoztak, mint negatívát, miközben megteremtette az egyik legszebb és legkulturáltabb magyar városi civilizáció alapjait (Balogh 1973).

Debrecen dualizmus kori története annak bizonyítéka is, hogy a történelmi múlt öröksége és sajátosságai ugyan hosszú ideig komoly befolyást gyakorolhatnak egy adott település és környezete életére, ám tekintettel a gazdasági-társadalmi modernizációs folyamatok hatásaira, hosszabb távon számolni kell a történelmi múlt közösségformáló erejének a csökkenésével. Az egykor annyira erős helyi identitás, táji mentalitás és egyéb közösségformáló tradíciók (cívis-jelleg, paraszt-polgári mentalitás, hajdú, jáász, nagykun, szatmári és beregi táji életérzés) szerepének háttérbe szorulása a modernizációs folyamatok nyilvánvaló velejárója, jóllehet a tradíciók még hosszú ideig hatni fognak az „alföldiek tudatalattijában.” Aligha véletlen, hogy az Európai Unió regionális politikájának elvrendszerében manapság már kitüntetett szerepet játszik a regionális identitástudat erősítése, a területi-táji azonosságtudat tényezőinek (kohézió, szolidaritás, kulturális és szellemi örökségvédelem, hagyományörzés) ápolása. Meglehet tehát, hogy az európai integrációs és modernizációs folyamatok kibontakozásával együtt járó kihívások optimális esetben újfajta regionális azonosságtudat kialakulásához vezethetnek el az Alföldön is. Miképpen és hogyan? – az ma még a jövő kérdése (Baranyi 1985; 2002; 2011).

A dualizmus megítélése regionális szemszögből

A dualizmus kora – ahogyan egykor előszeretettel emlegették –, a „boldog békeidők” kétségtelenül látványos eredményeket hozott az Alföld regionális fejlődésében is. Lényegében megteremtődtek a tőkés gazdaság kiépüléséhez, vele együtt a polgári átalakuláshoz, a gazdasági-társadalmi modernizációhoz szükséges legfontosabb feltételek. Megindult a fejlettebb régiókhoz, kistérségekhez a periférikus és/vagy hátrányos helyzetű térségek, városok és települések felzárkózása. Ezt az Osztrák-Magyar Monarchia részeként, de mégiscsak nemzeti keretek között zajló, a XX. század fordulójára relatíve jelentős fejlődést, a kibontakozó kohéziós tendenciákat, mindenekelőtt az Alföldön nagy számban előforduló úgynevezett belső perifériák felzárkózásának folyamatát az első világháborús vereség, a Monarchia összeomlása, majd Trianon tragikus következményei törték meg hosszú időre.

A Kárpát-medence térképét drasztikusan átrajzoló Trianon egyik súlyos következménye – túl a hatalmas terület- és népességvesztésen – a Nagyalföld régiót érintően is az volt, hogy az újonnan meghúzott államhatárok korábban egységet alkotó természeti, társadalmi, gazdasági, települési, infrastrukturális kapcsolatrendszereket bomlasztottak fel. Az Alföld esetében többek között ez annyit jelentett, hogy a tájföldrajzi és történeti földrajzi értelemben homogén egységet alkotó földrajzi nagytáj jelentős területei szakadtak el, és kerültek a mesterségesen kreált új államhatárok túloldalára. Az új helyzet a dualizmus idején kiépült gazdasági-társadalmi viszonyrendszerek szinte minden összetevőjét érzékenyen érintette, a korábban *szervesen összetartozó térszerkezet széttöredezését*, a határ menti *kettős periféria* helyzet kialakulását, az új államhatárok elválasztó és/vagy összekötő szerepének diszfunkcióját idézve elő (Baranyi 2004; Baranyi 2007; Erdősi-Tóth szerk. 1998; Ruttkay 1995; Palotás é. n.; Romsics 2001; Tóth, 1996).

Összességében a dualizmus időszakában bármennyire pozitív irányt vett is a régió fejlődése, az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása következtében a dualizmus korához képest Magyarországgal együtt az Alföld egésze is kedvezőtlenebb helyzetbe került a Trianon utáni új kelet-közép-európai geopolitikai és gazdasági térben. A centrum-periféria viszonyrendszerben közelítve meg a kérdést, a regionális szakma szembesülni kényszerült *Enyedi György* európai összefüggésekben és regionálisan egyaránt érvényes megállapításának súlyos igazságtartalmával, amely szerint: „Az Alföld elmúlt évszázadának története: tulajdonképpen megkésettég egy megkésett országban” (Enyedi 2005, 8). Más szóval: fejlettségét tekintve a természetföldrajzi és történeti nagytáj lényegében máig félperiférikus térség maradt valahol az Európai Unió perifériáján (Baranyi 2015). Ezek pedig regionális tudományi és történeti földrajzi megközelítésben egyaránt az Alföld-kutatás mának szóló fontos és tanulságos üzenetei.

Irodalom

BALOGH I. (1973): A címések világa. Budapest, Gondolat. pp. 309.

BARANYI B. (1985): A Tiszántúl átalakuló társadalma (1945–1978). A társadalmi átrétegződés fő folyamatai és történeti összefüggései a Tiszántúlon. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 200.

BARANYI B. (1994): Az ipar Debrecen városföldrajzában. In: Süli-Zakar I. (szerk.): Tanulmányok Debrecen városföldrajzából. Debrecen, KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék. pp. 103–132.

BARANYI B. (1998): Hajdú-Bihar megye története. In: Süli-Zakar I. (főszerk.): Hajdú-Bihar megye kézikönyve. Magyarország megyei kézikönyvei 8. Debrecen–Kaposvár, CEBA Kiadó. pp. 21–130.

BARANYI B. (2000): Gondolatok a paraszti polgárosodás sajátosságairól és lehetséges területi típusairól az Alföldön. In: Horvák Gy. – Rechnitzer J. (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. pp. 509–523.

BARANYI B. (2002): Új folyamatok az Alföld társadalmában. In: Csatári B. – Tímár J. (szerk.): Területfejlesztés, rendszerváltás és az Alföld. Magyarország az ezredfordulón IV. A területfejlesztési tudományos megalapozása. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ. pp. 29–58.

BARANYI B. (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. In: Tér és Társadalom 2. pp. 1–21.

BARANYI B. (2007): A határmentiség dimenziói Magyarországon. Dialóg Campus Szakkönyvek 24. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. pp. 318.

BARANYI B. (2008): Az Észak-alföldi régió múltja és fejlődési pályája. In: Baranyi B. (szerk.): Észak-Alföld. A Kárpát-medence régiói 8. Pécs–Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus Kiadó. pp. 51–131.

BARANYI B. (2011): Alföld – táj, régió, identitás. In: Gecsényi L. – Izsák L. (szerk.): Magyar történettudomány az ezredfordulón: Glatz Ferenc születésnapjára. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó – MTA Társadalomkutató Központ. pp. 809–819.

BARANYI B. (2014): A Tisza-térség fejlesztésének új kihívásai. In: Berki M. – Halász L. (szerk.): A társadalom terei, a tér társadalma: megújulás és fenntarthatóság a város- és területfejlesztésben. Tanulmánykötet Szirmai Viktória születésnapjára. Budapest, Art Webber Studio Kft. pp. 133–152.

BARANYI B. (2015): Alföld-perifériák és a „periféria perifériái.” In: Tésits R. – Alpek B. L. (szerk.): A mi geográfiánk: Tóth József emlékezete. Pécs, Publikon Kiadó. pp. 343–351.

- BARANYI B. (2016): Gondolatok az „alföldi út” sajátosságairól társadalomtörténeti megközelítésben. In: Sikos T. T. – Tiner T. (szerk.): Tájak, régiók, települések térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára. Pécs, Dialóg Campus Kiadó. pp. 9–17.
- BARANYI B. (2017): Az Észak-alföldi régió múltja és fejlődési pályája. In: Compendium. Válogatott tanulmányok a regionális tudomány köréből. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. pp. 15–107.
- BELUSZKY P. (1988): Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). In: Tér és Társadalom 4. pp. 3–28.
- BELUSZKY P. (1992): Az „Alföld-szindróma” eredete (vázlat). In: Beluszky P.: Végkiárusítás I. Társadalomföldrajzi Tanulmányok (1959–1992). Budapest, MTA Regionális Kutatások Központja. pp. 39–59.
- BELUSZKY P. (1994): Alföldi út? Alföldi ösvények! In: Tímár J. (szerk.): Az „alföldi út” kérdőjelei. I. Alföld Kongresszus 1993. Békéscsaba, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztály. pp. 212–216.; 263–271.
- BELUSZKY P. (2002): Területi hátrányok és „kezelésük” Magyarországon (1900)–1948–1991. – In: Beluszky P.: Végkiárusítás II. Társadalomföldrajzi tanulmányok. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. pp. 71–94.
- BERNÁT T. (szerk.) (1968): Magyarország gazdasági földrajza. Budapest, Tankönyvkiadó. pp. 477–510.
- CSATÁRI B. (1993): Az Alföld-tünetcsoport újraéledése 1990–1994. In: Tér és Társadalom 3-4. pp. 1–12.
- DANCS L. (2001): Debrecen és térsége általános bemutatása. In: Baranyi B. (főszerk.): Hajdú-Bihar megye. Debrecen és térsége. Magyarország kistérségei, 8/2. [Hatvan], CEBA Kiadó. pp. 17–18.
- DONÁTH F. (1969): Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DUNKA S. – FEJÉR L. – VÁGÁS I. (1996): A veritékes honfoglalás. A Tisza-szabályozás története. Budapest, Vízügyi Múzeum, Levéltár és Közgyűjtemény.
- ENYEDI GY. (2005): Európa peremén? In: Nagy E. – Nagy G. (szerk.): Az Európai Unió bővítésének kihívásai – régiók a keleti periférián. III. Alföld-kongresszus 2003. november 28–29. Békéscsaba, Nagyalföld Alapítvány. pp. 7–11.
- ERDEI F. (é. n.): Futóhomok. Budapest, Athenaeum. pp. 11–73.
- ERDŐSI F. – TÓTH J. (szerk.) (1988): A sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái. Az 1986. november 4–5-én Szombathelyen tartott tudományos tanácskozás anyaga. OKKFT Ts.2/2 „A terület- és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon” c. program. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, Ts-2/2 Program Iroda. pp. 221.

- FÉJA G. (é. n.): Viharsarok. Budapest, Athenaeum. pp. 1–37.
- FILEPNÉ N. É. (főszerk.) (1998): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye kézikönyve. Magyarország Megyei Kézikönyvei 15. Miskolc, CEBA Kiadó. pp. 26–42.
- GÁL Z. (2002): A pécsi bankok aranykora: Pécs bankrendszerének története a XIX. század végén és a XX. század első felében. In: Szirtes G. – Vargha D. (szerk.): Iparosok és bányászok a Mecsek-alján – gazdaságtörténeti tanulmányok. Pannónia Könyvek. Pécs, Pro Pannonia Kiadó. pp. 7–60.
- GYÖRFFY I. (1937): A magyar tanya. In: Földrajzi Közlemények 4–5. pp. 70–93.
- KRAJKÓ GY. (főszerk.) (1974): Békés megye gazdasági földrajza. Békéscsaba. 506 p.
- KULCSÁR V. – LACKÓ L. (szerk.) (1975): Magyarország megyéi és városai. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- NAGY G. (szerk.) (1997): A tiszántúli áramszolgáltatás története 1888–1996. Debrecen, TITÁSZ Rt.
- NOVÁK L. (főszerk.) (1998): Jász-Nagykun-Szolnok megye kézikönyve. Magyarország Megyei Kézikönyvei 10. H. n., CEBA Kiadó. pp. 507.
- OROSZ I. (1973): Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In: Rácz I. (szerk.): Hajdúnánás története. Hajdúnánás. pp. 202–203.
- PALOTÁS Z. (é. n.): A békeszerződések katasztrófális következményei. H. n., Szenci Molnár Társaság.
- PÖLÖSKEI F. – SZABAD GY. (1980): A tanyarendszer múltja. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- RÁNKI GY. (szerk.) (1976): Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig. Debrecen, Debreceni Városi Tanács VB. pp. 5–13.
- RÉVAI J. (1955): Marxizmus, népiesség, magyarság. Budapest, Szikra. pp. 297–466.
- ROMSICS I. (2001): A trianoni békeszerződés. Budapest, Osiris.
- ROSTOW, W. W. (1963): The Economics of Take-off into Sustained Growth. London.
- RUTTKAY É. (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. In: Comitatus, 12. pp. 23–35.
- SZÜCS E. (1978): A Debreceni István Gőzmalom története 1848–1944. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 12. Debrecen. pp. 203.
- TÍMÁR L. (1973): Az Alföld mezőgazdasága a két világháború között. (Egyetemi doktori értekezés kézirat.) Debrecen, KLTE Történelmi Intézet. pp. 230.
- TÓTH J. – CSATÁRI B. (1983): Az Alföld határ menti területeinek vizsgálata. In: Területi Kutatások 6. pp. 78–92.
- TÓTH J. (1988): Urbanizáció az Alföldön. Budapest, Akadémiai Kiadó.

TÓTH J. (1996): A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. In: Pál Á. – Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Határon innen – határon túl. Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék – JGYFT Földrajzi Tanszék. pp. 27–43.

VERES P. (1944): Az Alföld parasztsága. Budapest, Magyar Élet Kiadása (4. kiad.).

WALLERSTEIN, I. (1983): A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században. Budapest, Gondolat.

AZ ALFÖLDI MEGYEI JOGÚ VÁROSOK ARCULATÁNAK ÉS FUNKCIONÁLIS SZERKEZETÉNEK ÁTALAKULÁSA A DUALIZMUS KORÁBAN

Csapó Tamás – Lenner Tibor

The transformation of the image and functional structure of towns with county rights on the Great Hungarian Plain in the dualism era

This study describes the morphological transformation of seven towns with county status on the Great Hungarian Plain between 1867 and 1920. This was one of the most exciting periods in the history of our country. Economic, social and political conditions changed extremely rapidly. Together, these conditions had a very significant impact on the image and structure of the towns on the Great Hungarian Plain. The changes were so rapid and profound that they could be described as systemic changes in today's terms. The construction of the railways, the subsequent industrialisation, the explosion of population growth, the development of civil administration and society, the appearance of new urban functions, the development of urban technical and municipal infrastructure, and urban planning and building regulations both urbanised the towns and transformed their functional structure.

Bevezetés

A tanulmány az alföldi megyei jogú városok morfológiai átalakulását kívánja bemutatni az 1867 és 1920 közötti időszakban. Ez az egyik legizgalmasabb időszak hazánk történetében, amikor rendkívül gyorsan változtak a gazdasági, társadalmi és politikai feltételek, amelyek együttesen nagyon jelentősen befolyásolták az alföldi városok arculatát és szerkezetét. A változások olyan gyorsak és mélyrehatóak voltak, hogy mai szóval rendszerváltozásnak is felfoghatók.

A kutatás a mai megyei jogú városokra terjed ki, függetlenül attól, hogy milyen volt a közigazgatási rangjuk a dualizmus korában. Tanulmányunkban Békéscsaba, Debrecen, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Nyíregyháza, Szeged és Szolnok morfológiai átalakulását kísértük figyelemmel, a kutatás (idő hiányában) nem terjedt ki az idén megyei jogú városi rangot kapott Bajára. Csak a városok belterületét vizsgáltuk, kutatásunk nem terjedt ki a zárt településeknél jóval nagyobb, szóróvászertű tanyavilágra, azaz a külterületekre.

Városfejlődés 1867 és 1914 között Magyarországon

A Magyarországon a kiegyezéstől az első világháborúig tartó modernizációs időszak lényegét más-más szemszögből ragadják meg történéseink és geográfusaink. A történettudomány a magyar gazdaság aranykorszakaként említi a polgárosodás évtizedeit, hangsúlyozva, hogy a dualizmus évtizedeiben a gazdaság növekedése, tőkés átalakulásának az üteme korántsem volt egyenletes, hanem válságok és megtorpanások jellemezték a folyamatot. A dualizmus kori gazdaságfejlődés ugyan mindvégig agrárországban zajlott, de a bányászat és az ipar arányaiban látványos növekedésének köszönhetően a magyar gazdaság évi 4% körüli növekedést produkált ebben az időszakban. A geográfia viszont a modernizációs folyamat földrajzi aspektusait vizsgálva abból indul ki, hogy azokban az országokban, ahol a fejlett centrumokhoz képest késve indult el a modernizáció, ott a folyamat lényegét a térbeli terjedés vizsgálatával lehet megragadni. A modernizáció ebben a felfogásban tehát nem egyenlő a fejlettséggel, ami mindenhol egyszerre jelent volna meg, sokkal inkább modernizációs szintekről kell beszélünk. Ezeket a szinteket a modernizációt fékező társadalmi kötöttségek csökkenése és az életésélyek javulását elősegítő választási lehetőségek növekedése jelöli ki (Beluszky 2003). A modernizációs folyamat méréséhez egyidejűleg több statisztikai mutató bevonására is szükség van. A regionális eltérések pedig a folyamat lefutásában a „nekilendülés szakaszában” mélyülnek el annyira, hogy a térbeli különbségek mérhetőek legyenek. A modernizáció általában a hierarchikus modellt követi, azaz a vizsgált elemek a településhierarchia csúcsától terjednek az alsóbb szinteken található települések felé.

A városfejlődésben a 19. század második fele minőségi fordulatot hozott, köszönhetően a vasútépítésnek, a nagyipar kialakulásának, a bővülő iskola-rendszernek és a modern polgári közigazgatási, valamint bíraskodási rendszer városfejlesztő tényezőinek. Az új városi funkciók és új városfejlesztő tényezők következtében átalakult városhálózatot az 1910-es statisztikai adatok alapján Beluszky Pál és Győri Róbert rekonstruálta (Beluszky–Győri 2005). A századelő

városhierarchiájának kimutatása ún. „leltározó módszerrel” történt. Ennek a módszernek a lényege az, hogy a figyelembe vett mutatókat előfordulásuk gyakorisága alapján öt osztályba (hierarchikus szintbe) osztották, majd a településeket sorolták hierarchiaszintekbe aszerint, hogy melyik az a legmagasabb hierarchiaszint, amelyben a mutatók többségével rendelkeztek. Így pontos képet kaptak az ország városodottságának tényleges mértékéről, és meghatározhatóvá vált a századforduló funkcionális értelemben vett városainak köre. Eszerint jóval több funkcionális város létezett, mint amennyit az államigazgatás városi ranggal elismert. Magyarországon kb. 330–335 település rendelkezett városi funkciókkal, további mintegy száz töltött be több-kevesebb központi szerepkört az alábbi hierarchikus tagolódásban: I. Főváros (1), II. Regionális központok (12), III. Megyeközpontok (50), IV. Középvárosok (65), V. Kisvárosok, „járási székhely szintű” települések (204), VI. Járási funkciókkal rendelkező települések (96).

A városhierarchia csúcsán a városállományból messze kiemelkedve Budapest állt. Kiváló forgalmi pozíciója és az agrárkonjunktúra következtében vált a terménykereskedelem és a malomipar centrumává. A nemzeti szuverenitásunk visszanyerése után az államélet központja, amit Bécs ellenpólusaként fejlesztettek egy közel 20 milliós ország fővárosává (1910-ben 880 ezren laktak). Meghatározó részesedést szerzett a pénz- és hitelpiacon, az iparvállalatok alapításában. Egyértelműen a modernizáció Kárpát-medencei hídfőállása volt. Budapest már a századfordulón a hierarchikus rangsorban a fővárost követő regionális centrumokhoz képest aránytalan súlyt képviselt a városhálózatban, egyre inkább távolodott a többi várostól, növekedési üteme messze meghaladta a vidéki nagyvárosokét.

A regionális központok egy-egy országrész központjai voltak, hierarchiaszintjük, jogállásuk, funkcióik és társadalmi viszonyaik megfelelték egymásnak. Arad, Brassó, *Debrecen*, Győr, Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Pécs, Pozsony, *Szeged*, Temesvár, és Zágráb összerendezett csoportot képezett a regionális funkciók sokfélesége alapján. Lakosságszámuk egyenként félszázezer körül mozgott. Több megyényi terület adminisztratív-gazdasági és kulturális központi szerepkörét látták el.

A megyeközpontok rendkívül tarka képet mutattak. Várostörténeti múltjuk alapján találunk köztük nagy hagyományú, középkori eredetű városokat, mint pl. Esztergom, Nagyszeben, Sopron, Székesfehérvár, Veszprém. A polgári korban lendült fejlődésnek Kaposvár, Máramarossziget, Miskolc, Nagykanizsa, *Nyíregyháza*, Szombathely és *Szolnok*. Mezőváros volt pl. *Békéscsaba*, *Hódmezővásárhely*, *Kecskemét*, Szabadka, Nagybecskerek, kis hivatalnokváros pedig Balassagyarmat, Trencsén, Zalaegerszeg stb. De hasonló sokszínűség jellemezte őket a népességszámuk, nemzetiségi összetételük, gazdasági funkcióik vagy városképük alapján is.

Még inkább vonatkoznak ezek a megállapítások a közép- és kisvárosokra. A gazdaság és a társadalom szükségszerűen kialakította a maga központjait – piac-
helyeket, vasúti csomópontokat, igazgatási székhelyeket – de ezek az elemek a
legtöbb helyen még hiányosak voltak. A városi lakosság aránya az ország népes-
ségéhez viszonyítva csekély maradt: a lakosság négyötöde 1910-ben még közsé-
gekben élt. A polgári átalakulás jogi kereteinek megteremtése, a gazdaság gyors
ütemű átalakulása ellenére a városhálózat modernizációja kezdeti szakaszban
járt. A városok jogi helyzetének újjárendezésére az 1870-es években került sor.
A közigazgatás polgári reformja keretében egyrészt megújították a megyerend-
szert, másrészt eltörölték a szabad királyi és a mezővárosi jogállást, létrehozták a
törvényhatósági jogú város és a rendezett tanácsú városi címet, illetve jogállást,
rendezve a nem városi jogállású települések státuszát is. A rendezés nyomán
kialakult új városhálózat – 25 törvényhatósági jogú (azaz a megyékkel egyen-
rangú) és 106 rendezett tanácsú város – már jobban tükrözte a modernizálódó
gazdaság és társadalom tényleges urbanizációs viszonyait. A városodottság foka
– a városok és városlakók számának, arányának növekedési folyamata – ország-
részenként igen különböző volt a századfordulón. Horváth-Szlavónországban,
Erdélyben, az Északnyugat-Felvidéken a városodás mértéke még a középkori
értékeket sem érte el. Alacsony volt ez az érték az országot határoló hegységke-
retben is: itt a városok szerepét többnyire szerény múltú, kis népességű, valódi
polgársággal alig rendelkező adminisztratív központok töltötték be. A hegység-
perem és az Alföld magja közti terület városodottsága az országos átlag szintjén
mozgott (a városi népesség aránya a századfordulón is csak 13,8% volt hazánk-
ban). Még itt is elsősorban agrártáj központjai voltak a városok, de ez a vidék
már kezdett modernizálódni, jelentős árutermelést folytatni, így városaiban már
kereskedő, sőt ipari középpolgárság is jelentős számban élt. A Dunántúl ugyan-
akkor nem volt egyetlen városiasodott régió: a Dél- és Nyugat-Dunántúlon
a lakosságnak csupán 10–15%-a élt városokban, és a megyeszékhelyeken, vala-
mint Nagykanizsán kívül nem alakult ki jelentősebb város e hagyományosan
városszegény tájon.

A hatótényezők vizsgálata

Nagyon fontos politikai, társadalmi és gazdasági változások indultak el ha-
zánkban az 1848/49-es forradalmat és szabadságharcot követően, különösen az
1867-es kiegyezés után. Ezek sarokpontjai a Habsburgokkal való kiegyezés, a
jobbágyfelszabadítás, a folyószabályozás, a vasúthálózat fokozatos kiépítése, a
polgári közigazgatásra való áttérés, s ezek folyományaként a kapitalizálódás és

a polgári társadalom kiépülése voltak. Mindezek hatásai elsősorban a nagyvárosainkban érvényesültek, átalakítva azok arcukat és funkcionális szerkezetét.

A *folyószabályozások* és a *mocsarak lecsapolása*, noha már a 19. század első felében elkezdődtek, hatásuk azonban a század második felében érvényesült igazán. A gátak építése, a folyókanyarulatok levágása mindenekelőtt árvízmentessé tette a folyómenti városokat, leginkább Szegedet és Szolnokot. Hatására biztonságosan beépíthetőbbé váltak az addig alacsonyabban fekvő területek. A folyószabályozások és az 1850 körüli világméretű gabonakonjunktúra együttes hatásaként az alföldi városok körül sok új tanya keletkezett, megindult a szórványosodás, sokan állandó jelleggel kiköltöztek a tanyára, ahol a lakó- és munkahelyük azonos volt. Új tanyasi életforma alakult ki. A tanyasiak mégis benne éltek egy különös városi közösségben, a város intézményei térben és társadalmilag közelebb álltak hozzájuk, mint a hagyományos város-falu rendben élő falusiakhoz. Ez a folyamat mind a hét városban lejátszódott, legnagyobb mértékben Békéscsabán, Kecskeméten és Nyíregyházán, a legkevésbé Szolnokon. Több városban (Hódmezővásárhely, Nyíregyháza, Szeged, Szolnok) voltak a korábbi árvizekből fennmaradt mocsarak a várostestben, melyek lecsapolásával lehetővé vált a települések beépített területének az egységesülése és kiterjesztése.

A *vasút kiépülése* általában városfejlesztő tényezőnek bizonyult, de nem volt mindegy, hogy mikor és milyen vasúti vonalak jöttek létre, vasúti csomóponttá vált-e a település vagy sem. Pesttel a vasúti kapcsolat még a kiegyezés előtt kiépült mind a hét városban, legkorábban Szolnokon (1847). A távolabbi nagyvárosok felé (Arad, Miskolc, Nagyvárad, Temesvár) az 1870-es évek elején épültek meg a fővonalak, míg 1870 és 1910 között megépültek a vasúti mellékvonalak is, melyek mint helyi vicinálisok nagyon fontos szerepet tölthettek be különösen Békéscsaba, Kecskemét és Nyíregyháza esetében a környékbeli agrártermelőknek a városi piacokra való bejutásában. A városok közül Debrecen, Szeged és Szolnok vált nagyobb vasúti csomóponttá, az első kettőben később vasúti Területi Igazgatóság is létesült. A vasútvonalak Kecskemét, Nyíregyháza, Szeged és Szolnok esetében új, modern kori városfalként vették körbe az akkori várostestet, rövid ideig akadályozva a települések további területi terjeszkedését.

A vasúti közlekedés vonalainak és infrastruktúrájának a kiépülése, a politikai változásokkal együtt magával hozta a *gyári nagyipar megjelenését*. A nagy helyigényű üzemek ekkor még a vasútvonalakhoz (gyakran a vasútállomás környékéhez) kötődtek, a legtöbb városban megkezdődött egy új funkcionális övezet, az ipari terület kialakulása. Ez leginkább Szolnokon volt látványos: a város délnyugati részén jelentős nagyságú ipari övezet alakult ki, sőt a gyárak között munkástelepek is épültek. A városokban leginkább a mezőgazdasági termékeket feldolgozó (malom-, dohány-, konzerv-, szesz-, olajipar, húsüzem, serfőzde,

vágóhíd), faipari (fűrészüzem, gyufa-, bútorgyár), könnyűipari (kendergyár, cipő-, nyomdaipar) és építőanyagipari (agyag- és téglaiipar) üzemek létesültek. Komolyabb nehézipari gyárak csak Szolnokon (MÁV Járműjavító), Nyíregyházán (vasöntöde) és Kecskeméten (gépgyár) működtek.

Az ipari üzemeken túl, a városok akkori zárt beépítésű területén kívül sorra épültek a dualizmus korában (az országos védelmi elképzeléseknek megfelelően) a különböző *huszár- és gyalogsági laktanyák*. Az időszakban összesen 19 laktanyát alakítottak ki a hét városban. A legtöbbet Debrecenben (6), Kecskeméten és Szegeden (4-4), a legkevesebbet Szolnokon (1). Hódmezővásárhelyen egy laktanya sem épült.

A *polgári közigazgatásra* való áttérés, amelyről korábban már volt szó, mind a hét vizsgált települést érintette. A két korábbi szabad királyi város, Debrecen és Szeged 1870-től törvényhatósági jogú város lett, mely címet Kecskemét (1870) és Hódmezővásárhely (1873) is megkapta. Nyíregyháza (1876) és Szolnok (1886) rendezett tanácsú várossá vált, ugyanakkor Békéscsaba elveszítette (mező)városi címét, és 1919-ig nagyközségként járási központtá vált. A megyerendszer megújításával ismét megyeszékhellyé vált Szolnok, Debrecen és Nyíregyháza pedig története során először kapta meg a megyeszékhelyi rangot. Mindezek a közigazgatási változások a központi funkciók megerősödését, illetve új központi szerepköröket hoztak a városok többségében, így sorra épültek a városok központjában a városházák, vármegyeházák, törvényszékek, adóhivatalok, pénzügyi paloták, illetve Ítéltábla (Debrecen) és Postapalota (Szeged).

Következmények

A legfontosabb közvetlen következmény volt a *városok népességének ugrásszerű növekedése*. Az egészségügyi helyzet gyors javulása, az élve születések jelentős növekedése, a halálozások nagymértékű csökkenése, vagyis a népesség igen magas természetes szaporodása eleve nagy népességnövekedést okozott, s ehhez járult még hozzá a jelentős, falvakból a városokba irányuló, vándorlási aktívum. A hét vizsgált város népessége 1870-ben 275.019 főről 1910-re 449.951 főre nőtt, 63,6 százalékkal emelkedett, ami valamelyest elmarad a 23 megyei jogú város népességnövekedésének mértékétől (80,2%), de igen jelentősnek mondható (1. táblázat). Meg kell azonban jegyezni, hogy a hét alföldi város népességének – Szolnok és Debrecen kivételével – közel a fele nem a zárt településen, hanem a külterületen, tanyákon és bokortanyákon élt.

1 táblázat: A népességszám változása 1870 és 1910 között*

Városok	1870	1910	Változás (%)
Békéscsaba	30.022	42.599	38,1
Debrecen	46.132	92.769	101,1
Hódmezővásárhely	49.153	62.445	27,0
Kecskemét	41.195	66.834	62,2
Nyíregyháza	21.648	38.198	76,3
Szeged	71.022	118.328	60,0
Szolnok	15.847	28.778	81,6
Összesen	275.019	449.951	63,6

*A települések akkori közigazgatási határai szerint

Jelentős különbségek vannak a városok népességnövekedésének a mértéke között, ami összefüggésben van a hatótényezőknek az egyes városokra ható erejével. A legnagyobb mértékben Debrecen népessége növekedett (megduplázódott), de átlag feletti volt a növekedés Szolnok (81,6%) és Nyíregyháza (76,3%) esetében is. Ezzel szemben a városi rangját elvesztő Békéscsaba, valamint a továbbra is döntően agrárszerepkörű Hódmezővásárhely népessége csak mérsékelten növekedett (38,1, illetve 27,0%).

A népességszám növekedése mellett, nagyon eltérő mértékben ugyan, de *átalakult a városok társadalma*. Mindenhol csökkent a parasztság aránya, de Békéscsabán, Hódmezővásárhelyen továbbra is meghatározó (kétharmadnyi) maradt, az ipar és a többi szektor nem volt képes felszívni mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőt. Kecskeméten és Nyíregyházán a lakosságnak mintegy fele, míg Debrecenben, Szegeden, de különösen Szolnokon már csak a népességnek 35–40 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban. Ezzel szemben jelentősen emelkedett az iparban, a kereskedelemben, igazgatásban és a többi tercier szektorban dolgozók száma és aránya. A városokban egyre nagyobb mértékben volt jelen a polgárság, Kecskeméten és Hódmezővásárhelyen az ún. paraszt-polgárság. Mivel a városok népességének közel fele a külterületen élt, jelentős különbség alakult ki a zárt település polgárosodott és a külterület paraszti társadalma között (Györffy 1926).

A vasút kiépülése, a gyári nagyipar megjelenése, a nagy területigényű laktanyák felépítése és főként a városi népesség nagymértékű növekedése

következtében *megnövekedett a városok területe*. Ez vonatkozik a zárt településre és a külterületi lakott helyekre egyaránt. Ez utóbbi különösen Hódmezővásárhelyen, Kecskeméten és Nyíregyházán volt számottevő. Több településen a kertségeket (Debrecen, Szolnok) és a korábbi szőlőhegyeket (Kecskemét, Nyíregyháza) felparcellázták és belterületbe vonták. Debrecenben a városfal lebontása is segítette a kertségek beépítését és a várostest egységesülését. Szeged és Szolnok áttejert a Tisza bal partjára is, így kétparti várossá váltak. A városok belterületének növekedése nagy eltéréseket mutatott. Legnagyobb mértékű Debrecenben, jelentős volt Szolnokon és Nyíregyházán, míg a többi városban jóval kisebb. Szeged az 1879-es árvíz és az azt követő újjáépítés miatt külön eset, melyre a későbbiekben visszatérünk.

A népességnövekedés, a polgári társadalom kialakulása és a kapitalista gazdaság megjelenése magával hozta a különböző jellegű *közintézmények építését*, elsősorban a belvárosban vagy annak környékén. Sorra épültek alap- és középfoké oktatási intézmények (elemi- és polgári iskolák, gimnáziumok, szakiskolák), Debrecenben 1914-től egyetem, több városban épültek egészségügyi intézmények (városi- és megyei kórház, szegényház, árvaház, siketnéma intézet), különböző kulturális intézményeket adtak át (színház, művésztelep, kaszinó, mozi, múzeum), több városban épültek szakrális épületek (zsinagóga, református- és evangélikus templom, püspöki palota). A közintézmények mellett szinte minden városban megjelentek az éledő turizmushoz kapcsolódó épületek és közparkok (szálloda, gőzfürdő, promenád, népkert), valamint a kiépülő piacgazdaságot segítő bankok és biztosítók tucatjai.

A fentiek kiépülésével egy időben indult meg a településeken először az belvárosi utak portalanítása, szilárd burkolattal való ellátása, az 1870-es évektől az utcai világítás bevezetése, majd a 19. század végétől a vezetékes víz- és csatornahálózat kiépítése, vagyis a modern városi *műszaki és kommunális infrastruktúra* megteremtése. Néhány városban (Debrecen, Nyíregyháza, Szeged) az 1900-as évek legelején kiépítették a városi tömegközlekedés alapjául szolgáló villamosvonalakat (Nyíregyházán csak néhány évig működött).

A fentiek nem valósulhattak volna meg sikeresen a modern városrendezések nélkül. A városi testületek az 1870-es évektől, leginkább a századfordulóhoz közeledve sorra fogadták el *városrendezési- és városépítési szabályzataikat*, melyek az utcahálózat átalakítását, építési előírásokat és funkcionális övezetek kijelölését foglalmazták meg a városokban. Ezek, valamint a korábbiakban említett hatások alapjaiban változtatták meg a dualizmus korában alföldi nagyvárosaink arculatát és szerkezetét.

Külön kell szólnunk Szegedről, ahol a fentiek mellett az 1879-es nagy árvíz okozott tabula rasa-t és az azt követő nemzetközi segítséggel (is) megvalósult

újjáépítés során teljesen új, tervezett alaprajzon, mindenféle vonatkozásban megújult nagyváros született (Csapó 2007).

Arculati és szerkezeti változások

A hatótényezők, az épületállomány növekedése és kiemelten a városrendezési- és városépítési előírások következtében jelentős változások történtek a dualizmus korában az alföldi nagyvárosok morfológiájában, mind a városok külső megjelenésében/arculatában, mind funkcionális szerkezetükben.

A városok arcolata

Jelentősen megváltozott a városok arcolata a kiegyezést követően az első világháborúig. A városrendezési terveknek megfelelően kisebb-nagyobb mértékben megváltoztatták a belvárosi utcák futását, megszüntették a zugok/közök nagy részét, új utcákat nyitottak a ritkán beépített belső tereken, ezáltal áttekinthetőbbé és célszerűbbé tették a belváros alaprajzát. A város külsőbb, újonnan felparcellázott részein többnyire szabályos, sakktáblaszerű utcahálózatot alakítottak ki. A fentiek leginkább Debrecenben, Nyíregyházán és Szolnokon voltak jellemzőek. Szeged, mint említettük, speciális eset, hiszen ott teljesen új városalaprajz létesült.

Ennél sokkal nagyobb hatással voltak a városok arculati átalakulására a beépítésben történt változások. Egy település beépítésének a változásához általában hosszú idő kell, de a kiegyezés utáni évtizedekben ez lerövidült (Csapó 2004). A beépítésnek két aspektusa van: a vertikális tagozódás és a horizontális zártság (Becsei 1983). Mindkettő egyértelműen növekedett, hiszen a dualizmus korában tucatszámra épültek új középületek, üzletházak és paloták, melyek az építési szabályoknak megfelelően túlnyomó esetben többszintesek voltak, s az utcafrontra zártan épültek. Mindez a városok magjában, a belvárosban volt jellemző, de összességében az egész településen növekedett az emeletes épületek száma és aránya. Amíg 1870-ben a hét alföldi városban még az egy százalékot sem érte el a többszintes házak aránya (0,9%), addig négy évtizeddel később a háromszorosára növekedett (2,6%). A nagymértékű emelkedés ellenére az alföldi nagyvárosok vertikális tagozódása 1910-ben még mindig jelentősen elmaradt a hazai nagyvárosok átlagától (2. táblázat). Az emeletes házak számának növekedése és aránya messze Szegeden volt a legmagasabb (19,3%), amely az egész országban Budapest, Pozsony és Sopron utána negyedik volt. Talán meglepő, de a vertikális tagozódás

Szolnokon volt a második legnagyobb (6,9%), mely érték jóval meghaladta az országos városi átlagot is. Debrecenben és Kecskeméten, noha számszerűen sok volt az emeletes épület, de az arány két százalék körüli volt. Az emeletes épületek aránya a kisebb központi szerepkörökkel rendelkező Hódmezővásárhelyen, Békéscsabán és Nyíregyházán volt a legalacsonyabb, noha 1910-re mindegyikben megduplázódott. A horizontális zártság mérésére nincsenek adataink, de a városokról a századforduló környékén készített térképekről látszik, hogy a belvárosokban már a zárt beépítés volt a jellemző.

2. táblázat: Az emeletes épületek aránya, a házak falazata és tetőanyaga a belterületi épületek %-ban 1870 és 1910-ben

Városok	1870	1910	1910	
	emeletes épület		vályogfal	nád/zsúp tető
Békéscsaba	0,2	0,4	90,8	57,0
Debrecen	0,8	2,0	46,3	20,8
H. vásárhely	0,4	0,7	94,9	26,0
Kecskemét	0,7	1,9	84,9	51,1
Nyíregyháza	0,4	1,0	90,4	54,0
Szeged	2,6	19,3	78,4	35,7
Szolnok	1,2	6,9	85,9	31,6
Átlag	0,9	2,6	81,6	38,7
23 város átlaga	1,5	3,9	61,6	27,5

Forrás: Katus 2021

Annak ellenére, hogy sok új korszerű köz- és lakóépület épült a városokban, a házak négyötöde még mindig vályogból készült, s közel 40%-át nád vagy zsúp fedte. Mindkettő jóval nagyobb arányban, mint a kiemelt városok átlaga. Csupán Debrecenben volt alacsonyabb, ami az ottani korai építési szabályzatnak köszönhető. A városaink külső képe, arculata – a modernizáció ellenére – a 20. század elején is még meglehetősen hagyományos maradt. Pontosabban „Janus-arcú” volt, hiszen a történelmi városmag arculata már egyértelműen városiassá vált, de az azt körülvevő lakóöv (a városok nagy része) falusias arculatú maradt. Mendöl Tibor így fogalmazott: „a legtöbb alföldi város belvárosa a századfordulót követően is még egy „óriásfaluba zárt városmag” maradt” (Mendöl 1936, 128).

A városok funkcionális szerkezete

A dualizmus előtt, a 19. század közepéig viszonylag egyszerű volt az alföldi és az ország legtöbb nagyvárosának is a funkcionális szerkezete (Csapó 2005). Volt egy – többnyire a történelmi városmag helyén kialakult – városközpontjuk, amelyben keveredtek a lakó- és a nem lakófunkciók, ezt vette körül a lakóöv, majd ezen túl helyezkedett el a külsőség/külterület mezőgazdasági területekkel és az alföldi városok többségében már tanyákkal.

A kapitalizálódás, s az ennek folyományaként megindult vasútépítés, a gyári nagyipar és a kommunális infrastruktúra kiépülése, a bekövetkezett népességrobbanás, a városok belterületének gyarapodása, a középületek tömeges megépülése és a mindezekre reagáló városrendezési tervek, valamint építési szabályzatok kidolgozása komoly és jelentős változásokat hozott az alföldi nagyvárosok szerkezetében is.

A városok központja funkcionálisan is *városközponttá alakult*, néhány nagyvárosban (Debrecen, Szeged) pedig megindult a cityképződés, vagyis a lakófunkció fokozatos kiszorulása a városközpontból. Ezzel egyidejűleg, a megerősödő központi szerepköröknek és a városok központjában felépített sok új középületnek, valamint a gazdaság fejlődését és a lakosság kiszolgálását segítő szolgáltató jellegű intézményeknek és a tehetős városi polgárok lakóházainak, palotáinak köszönhetően a városközpontok területe jelentősen megnövekedett.

Az egyik legszembevetőbb változás az, hogy a korábban is meglévő kisebb és szétszórt üzemek helyett viszonylag gyorsan kialakultak összefüggő *ipari területek* a városok külsőbb részein, a vasútvonalakhoz kötődve. A gyárak mellett gyarapították az ipari területet az ez időben kiépült városi kommunális szolgáltatások (villamos remizek, szennyvíztisztító- és vízkiemelő) telephelyei, valamint a 19. század végétől tömegesen megépülő katonai objektumok (gyalogos-, lovas- és tüzérlaktanyák) is. A zárt település nagyságához képest Szolnokon alakult ki már a 19. század végére a legnagyobb arányú és összefüggő ipari övezet a város délnyugati/nyugati részén. A többi városban leginkább a vasútállomások környékén volt a szétagoltan elhelyezkedő ipari terület.

A 19. század végén szükségessé vált a városszerkezet további alakulásának a szabályozása, sorra születtek meg a városi építkezéseket szabályozó rendelkezések. Ennek jegyében írták elő több helyen új, a lakosok igényeit kielégítő területek és létesítmények (parkok, ligetek, fürdők, sporttelepek) létesítését, így a századfordulótól kezdtek körvonalazódni a *városi zöldterületek*. Debrecenben fokozatosan épült ki a Nagyerdő, Hódmezővásárhelyen, Nyíregyházán és Szegeden Népkert létesült, Szolnokon megkezdték a Móricz-liget kialakítását.

A városok közül Debrecenben az időszak végén (1912-ben) alapították meg a Magyar Királyi Tudományegyetemet, amely 1914-ben kezdte meg működését, s 1918-ban megkezdődött az *egyetemi negyed* kialakítása a Nagyerdőn.

A gyors kapitalista gazdasági fejlődés és a megnövekedett városi népesség miatt házak, lakások építésére alkalmas területekre volt szükség. Ezt is elősegítette a folyószabályozás, a mocsarak lecsapolása, de szükség volt a még meglévő városfalak, palánkok, kapuk, sáncok, lebontására, az árkok betemetésére is. Megindultak a parcellázások, új lakóterületek épültek, jelentősen megnövekedett a belső lakóöv területe, több városban pedig megkezdődött a *külső lakóöv* kialakítása a peremterületeken.

A 20. század elejére tehát az alföldi városoknak megváltozott a funkcionális szerkezete. Városközpontjuk kiterjedt és fejlettebbé vált, a belső lakóövük területe jelentősen megnövekedett, a legtöbb városban létrejött a külső lakóöv, többségükben kialakult az ipari övezet és a városi zöldterület. Így az időszak végére Debrecenben a formálódó egyetemi negyeddal hat-, Kecskeméten, Szegeden és Szolnokon öt funkcionális övezet alakult ki. A többi városban négy övezet különült el, Békéscsabán és Hódmezővásárhelyen az ipari terület, Nyíregyházán a külső lakóöv hiányzott.

Összegzés

A megváltozott politikai, gazdasági és társadalmi körülmények markánsan befolyásolták a hazai települések, közülük különösen az alföldi nagyvárosok fejlődését, arculatát és szerkezetét. A konkrét hatótényezők közül a folyószabályozásoknak, a mocsarak lecsapolásának, a vasút kiépítésének, a gyári nagyipar megjelenésének és a polgári közigazgatásra való áttérésnek volt a legfőbb szerepe.

Hatásukra a dualizmus korában ugrásszerűen megnövekedett a városok népessége, megkezdődött társadalmuk átalakulása, gyarapodtak és erősödtek a városok központi funkciói, új intézmények, középületek sora épült fel, megkezdődött a városi közlekedési és kommunális infrastruktúra kiépítése, és megindult a modern településrendezés és szabályozás. Mindezek gyors és nagy változásokat eredményeztek a városok morfológiájában. Arculatuk – különösen a belvárosokban – városiasabbá vált a beépítés vertikális tagozódásának és horizontális zártságának növekedése miatt. Funkcionális szerkezetük átalakult, összetettebbé vált: a városközpontok city jellege erősödött, kialakultak az ipari területek, megjelentek a városi zöldterületek, megkezdődött a külső lakóövezetek kialakulása, folytatódott és felerősödött a tanyásodás a települések külterületén.

Irodalom

- BECSEI J. (1983): Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 179.
- BELUSZKY P. (2003): Magyarország településföldrajza. Általános rész. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó. pp. 568.
- BELUSZKY P. – GYŐRI R. (2005): Magyar városhálózat a 20. század elején. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó. pp. 232.
- CSAPÓ T. (2004): Néhány gondolat a hazai városok beépítéséről. In: Területi Statisztika VII. évf. 4. pp. 332–351.
- CSAPÓ T. (2005): A magyar városok településmorfológiája. Szombathely, Savaria University Press. pp. 204.
- CSAPÓ T. (2007): Szeged településmorfológiája. In: A társadalmi földrajz világi. Szerk.: Kovács Cs. – Pál V. Szeged, Szegedi Tudományegyetem. pp. 89–103.
- GYÖRFFY I. (1926): Az alföldi kertés városok. Budapest. pp. 326.
- KATUS L. (2021): A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914. Pécs, Kronosz Kiadó. pp. 734.
- MENDÖL T. (1936): Alföldi városaink morfológiája. Közlemények a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetéből. Debrecen. pp.

A TISZÁVAL KAPCSOLATOS VÍZRAJZI KÉRDÉSEK A MAGYAR BÉKEDELEGÁCIÓ FÖLDRAJZI ÉRVRENDSZERÉBEN AZ 1920 FEBRUÁRJÁBAN ÁTADOTT VÁLASZJEGYZÉKEK FÉNYÉBEN

Gulyás László

Hydrographic questions relating the Tisza in the geographic arguments system of Hungarian peace delegation, in the light of the answer lists given in February 1920

The Hungarian peace delegation developed an extremely branching, multi-layered argument system (strategic arguments, the principle of self-determination, etc.) in order to convince the “peacemakers” of the Versailles Peace Conference to change the borders drawn in the spring of 1919 favourably way for Hungary. Geographical arguments were one of the most important and professionally strongest elements of the argument system. In this study, one group of geographical arguments, the water arguments, is presented and analyzed.

1. Bevezetés, avagy a vízrajzi érvek a magyar béke delegáció érvrendszerében

A magyar béke delegáció Párizsban 1920. január 15-én vette át a magyar békeszerződés tervezetének szövegét a győztes antant diplomatáitól.¹ Clemenceau, mint a békekonferencia elnöke, közölte Apponyi Alberttal, hogy a szóbeli előadás mellett – melyet Apponyi január 16-án mondhat el² – a konferencia lehetőséget ad arra, hogy a magyar delegáció írásban is észrevételeket tehessen. Az észrevételeket tartalmazó memorandumok – ezeket nevezi a történetírás válaszijegyzé-

1 A békekonferencia történetéről lásd: MACMILLAN 2005.

2 A január 16-i beszéd elemzését lásd: GULYÁS 2015.

keknek – benyújtására 15 nap állt a békedelegáció rendelkezésére.³ Ezt a szoros határidőt a magyar fél nem tudta betartani, végül a válaszjegyzékeket két időpontban – február 12-én és február 20-án – adták át a békekonferencia illetékeseknek.⁴ Összesen egy ún. C kísérőjegyzék, 18 darab válaszjegyzék, továbbá ezekhez 84 darab melléklet került átadásra.⁵

A XXXII. jegyzék, mely a „*Magyarország vízügyi egységéről*”⁶ címet kapta, elnevezésének megfelelően részletesen ismertette azokat a problémákat – árvízveszély megnövekedése, a hajózás ellehetetlenülése, öntözés lehetőségeinek beszűkülése, vízi energia felhasználásának megnehezülése –, melyek a tervezett határok életbe lépése esetén be fognak következni. A jegyzék legfontosabb üzenete az antant békecsinálói felé az volt, hogy a Kárpát-medence vízügyi egységet képez, amelyet ha határokkal szétszabdálnak, komoly vízügyi problémákat okoznak. Itt jegyezzük meg, hogy ez a „jóslat” a békediktátum aláírása utáni években valósággá vált: Magyarország, továbbá szomszédai közül a két „alvízi állam” – Románia és a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság – számos olyan problémával küzdött, melyek a vízgyűjtő területek felszabdalásából keletkeztek.⁷

Jelen tanulmány szerzője a vízrajzi jegyzéket egy korábbi tanulmányában elemezte, de azon tanulmány keretei között terjedelmi okok miatt a Tisza folyamrendszerével kapcsolatos magyar álláspont röviden került csak áttekintésre.⁸ Jelen tanulmány ezt a hiányosságot pótolja, részletesen bemutatja, hogy a delegáció milyen érveket fogalmazott meg a Tisza folyamrendszeréről, annak érdekében, hogy a konferenciát a határok megváltoztatására rávegye.

2. A Tisza folyamrendszerével foglalkozó jegyzék gondolatmenete

Alfejezetünk címét annyiban kell pontosítanunk, hogy a Tisza folyamrendszerével foglalkozó rész nem a teljes XXXII. memorandum, hanem annak ún. 4/b melléklete.⁹ Ezen megjegyzésünk ellenére a következőkben a 4/b rész elemzésénél következetesen a memorandum szót használjuk.

---

3 GALÁNTAI 1990.

4 A február 12-én és február 20-án benyújtott jegyzékek és mellékleteik listáját közli ZEIDLER 2017.

5 MBT 1920.

6 Teljes szövegét közli: MBT 1920, II, 350–354.

7 A kérdéskörrel lásd: FEJÉR 2020, 279–294.

8 Elemzésüket lásd: GULYÁS 2013, 248–264.

9 Teljes szövegét közli: MBT 1920, II, 350–354.

A memorandum kiindulási pontként leszögezi, hogy a Tisza folyó vízgyűjtő területe Magyarország 280.000 km²-nyi területéből 153.000 km²-t foglal el, ez pedig az ország területének 64,6%-át jelenti.¹⁰ Így mind a Tisza, mind mellékfolyói Magyarország határain belül erednek és ott is torkollanak, azaz a Tisza folyamrendszere egységes vízrendszert alkot.

A magyar állam a Tisza és mellékfolyóinak vízgyűjtő területének különböző helyein csapadékmérő állomásokat létesített, ahol állandóan jegyzik a napi csapadék mennyiségét, és az adatokat felküldik a budapesti Meteorológiai Intézetnek. Ezzel párhuzamosan a folyók medrében vízállásjelző mércéket helyeztek el, melyek által kapott adatokat a Földművelésügyi Minisztérium kapja meg. Ezekből az adatokból következtetni lehet a folyók vízállására, különös tekintettel a tavasz folyamán várható árvízviszonyokra, ami rendkívül fontos az árvízvédelem szempontjából. Mivel a Tisza és mellékfolyói az ország határain belül fekszenek, a magyar államnak lehetősége van arra, hogy egységes tervek készüljenek a folyó rendszeres szabályozására, az akadálytalan vízlevezetésre, az ármentesítésre és a hajózás szükségleteinek biztosítására. Különösen fontos – emeli ki a memorandum – az összehangolt erdőgazdálkodás a vízgyűjtő területeken, mert az nagy hatással van a folyók vízjárására. Mindez – jelenti ki a memorandum – csak akkor lehetséges ha „... a folyók folyásuk egész hosszában egyazon állam területéhez tartoznak.”¹¹

Ezt követően a memorandum rátért annak a fejtegetésére, hogy ha megszűnne az egységes vízügyi irányítás – azaz a vízgyűjtő területek egy nagy részét idegen államokhoz csatolnák –, bizonytalanná válna az egységes árvízvédelem, a folyók szabályozása és rendezése. A tapasztalatok azt mutatják, hogy azon államok esetében, melyeknek közös vízfolyásuk van – még az egymással legjobb viszonyban lévő államok esetében is – konfliktusokat okoz, hiszen a víz kérdésében ellentétesek az érdekeik. Magyarországgal és szomszédaival ugyanez fog történni, ha a vízrendszert határokkal vágják ketté. Ha a Tisza és mellékfolyóinak felsőbb, erdős szakaszai mentén rendszertelen erdőgazdálkodást űznek, az rövid idő alatt a Tisza középső és alsó szakaszán komoly árvízvédelmi problémát fog okozni. Azok a Tisza-menti területek, amelyeket a magyar állam 1918 előtt ármentesített, újra ki lennének téve az árvízveszélynek.

Itt jegyezzük meg, hogy a szövegből egyértelmű, hogy a memorandum szerzője Kárpátaljára gondol, és annak forgatókönyvét vázolta fel, ha a csehszlovák állam saját érdekből (a faexport megnövelése) felelőtlen erdőgazdálkodásba (értsd nagy tömegű fa kivágása) kezd ezen a Tisza vízjárása szempontjából

10 Nyilvánvaló, hogy a memorandum szerzője az 1918 előtti viszonyokat leíró számokat használta.

11 MBT 1920, II, 360.

fontos területen. A dolog egyszerű: ha a folyó felső szakaszán eltűnnek a fák, a folyó középső és alsó szakaszán gyorsabban vonul le a víz, ami egyértelműen árvízre eredményez.

Visszatérve a memorandum gondolatmenetére: A felső szakasz elcsatolásából eredő problémák (árvízveszély megnövekedése) akkor is megjelennek, ha a Tisza középső és alsó szakaszán a mellékfolyók (elsősorban a Maros és a Körösök) vízgyűjtő területeit egy másik államhoz csatolják. Ezt a problémát még jobban elmélyítené, ha a hajózható Béga-csatorna is idegen államhoz kerülne.

A memorandum leszögezi, hogy: *„Ha országhatár osztja ketté az ilyen területeket (értsd folyók és vízgyűjtőik), az érdekelt szomszédos államok tökéletes megértő jóakaratára nélkül a vízi kérdések kielégítő megoldása tisztára lehetetlen.”*¹² Ezt a kijelentést a következő mondatokkal tette még nyomatékosabbá a memorandum: *„A Tisza folyó vízrendszerére vonatkozólag az előzőekben általánosan kifejtettek amellelt érvelnek, hogy Magyarország közgazdasága érdekében biztosítanunk kell ennek a vízrendszernek az egységességét. A Tisza vízgyűjtő-területét tehát minden megcsorbítás ellen meg kell védenünk.”*¹³

Logikailag érdekes módon, miután a memorandum kimondta, gondolatmenetének konklúzióját részletesen ismertette, hogy az egyes mellékfolyók esetében pontosan milyen vízügyi következményekkel járna, hogy ha a trianoni határvonalat a békekonferencia nem módosítaná. Ennek során az alábbi mellékfolyókra tért ki: Sajó, Hernád, Bodrog (ennél a folyónál még a mellékvizeket is név szerint rögzítette, úgymint: Ondava, Tapoly, Ung és Laborc), Szamos, Körös, Berettyó. Mindegyik esetében az árvízveszély megnövekedésének valószínűségével érvelt, míg a Sajónál a tervbe vett csatornázás elmaradását is megemlítette.

A memorandum a Maros folyó¹⁴ – a Tisza legnagyobb mellékfolyója – esetében azonban nem az árvízveszéllyel érvelt, hanem azt mondta, hogy: *„... a Maros nagytömegű hordaléka a Maros-torkolat alatti, úgynevezett szegedi Tisza-szakasz rendbentartását eddig is különösen megnehezítette. Ezek a nehézségek kiszámítatlanul megnövekednek, ha a Maros folyó és a Tisza említett szakasza más-más államhoz fog tartozni.”*¹⁵

Ezen a ponton a memorandum azt is megemlíti, hogy nem megfelelő vízgazdálkodás esetén az Alsó-Tiszán történő hajózás is veszélybe kerül.

A mellékfolyók ismertetése után külön kitért a Tisza ún. titeli szakaszára – melyet a békekonferencia a jugoszláv államhoz kívánt csatolni –, amelynél „fordított érvelést” használt: míg a Tisza folyó többi szakaszánál az árvizek túl gyors lefolyását (ami egyet jelent az árvízzel) jelölte meg nemkívánatos következményként,

12 MBT 1920, II, 361.

13 Uo.

14 A terület földrajzáról lásd az alábbi nagyívű áttekintést: KÓKAI 2021.

15 MBT 1920, II, 362.

addig a titeli szakasz esetében azzal érvelt, hogy ott a lefolyás sebességének gyorsítása lenne a magyar állam vízügyi érdeke. A memorandum így fogalmaz: *„Ha nem mi (mármost a magyar állam – G. L.) rendelkezünk ezen a szakaszon, nincs semmi biztosítékunk rá, hogy továbbra is megtétnek azok az intézkedések, melyek a Szeged feletti folyószakaszok vízlefolyási viszonyai szempontjából oly nagy fontosságúak.”*¹⁶ A veszély megfogalmazása világos: ha a titeli szakasz a délszláv államhoz fog kerülni, nincs garancia arra vonatkozóan, hogy a gyors lefolyást elősegítő meder-szabályozási munkákra sor kerül.

A memorandum záró részének gondolatmenete visszakanyarodott az árvíz és az ellene való védekezés kérdéskörére. Kifejtette, hogy a Tisza mentén kiépített 3.555 km hosszú töltések 2,6 millió kat. hold árterületet védenek meg az árvizek kiöntései ellen. Emellett az árterek belvizeinek (értsd csapadékvizek) levezetésére 9.200 km hosszú belvízcsatorna is épült. A töltések és belvízcsatornák karbantartását és további szakaszok kiépítését 41 vízszabályozó és ármentesítő társulat végezi. Ezen *„társulatok összes működése állami ellenőrzés alatt állnak. A védőművek fenntartását, a védekezéssel, belvízlevezetéssel stb. járó munkálatokat a társulatok önálló hatáskörben végzik.”*¹⁷ De a békekonferencia által meghúzott határvonal azt eredményezné, hogy a Tisza vízgyűjtő területén működő 41 ármentesítő társulat közül 14 teljesen idegen fennhatóság alá kerülne, míg 9 társulatnak mind árterületét, mind töltésvonalait, mind csatornahálózatát átszelnék az új határok. A memorandum felsorolja ezen 9 társulatot, melyek az alábbiak:

1. Bodrogekői Tiszaszabályozó-társulat
2. Berettyó-vízszabályozó és ármentesítő társulat
3. Sebeskőrösi vízszabályozó és ármentesítő társulat
4. Hosszúfoki vízszabályozó és ármentesítő társulat
5. Fekete-Körösi vízszabályozó és ármentesítő társulat
6. Alsó-Fehérkőrösi vízszabályozó és ármentesítő társulat
7. Arad vármegyei vízszabályozó és ármentesítő társulat
8. Szárazéri vízlecsapoló társulat
9. Körös-Tisza-Marosi vízszabályozó és ármentesítő társulat

A memorandum külön kiemeli, hogy a fentebb felsorolt társulatok esetében a határvonal oly módon vágná ketté területüket, hogy *„az ártér vízfolyás szerinti felső része kerülne idegen állam fennhatósága alá. Ez a körülmény a hazánkban visszamaradó és az alsóbb fekvésű területrészek helyzetét aggasztóvá teheti.”*

---

16 Uo.

17 Uo.

A tanulmány zárómondata ismételten leszögezi, hogy: „Mindezek a kérdések csak is olyképpen volnának megnyugtató módon megoldhatók, hogy az esetleges határvonal a társulati árterületek (például a bodrogi és körösmenti társulatok) felső határán túl jelöltetnének ki.”¹⁸

3. Konklúziók és kitekintés

A Versailles-ban a határok meghúzása során a „béketeremtők” nem sokat foglalkoztak a vízrajzi kérdésekkel, nem mutattak érdeklődést a vízgyűjtő területek, illetve a vízgazdálkodás (árvízvédelem, a vízgyűjtő területek karbantartása etc.) problematikája iránt. A folyók és kisebb vízfolyások figyelembe vétele a határok kijelölése során csak abban az esetben merült fel, ha az adott folyót ún. természetes határként akarták felhasználni. Ilyen természetes határnak tekintették a Duna folyót a magyar-csehszlovák határ meghúzása során.

Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a magyar béke delegáció vízügyi jegyzékei minimális hatást sem gyakoroltak a magyar határok véglegesítésére – mint ahogy a válaszjegyzékek egyike sem. Az 1920. január 15-én átadott békeszerződés-tervezet és a június 6-án átadott végleges békeszerződés szövege között minimális – főként technikai jellegű – különbségek voltak.

Mindezek ellenére a Kárpát-medencei vízügyek összehangolása terén egyetlen pozitívumról mégis beszámolhatunk: a trianoni szerződés 292. és 293. paragrafusai alapján Ausztria, Csehszlovákia, Magyarország, Jugoszlávia és Románia vízügyi szakértőinek részvételével 1923-ban a Népszövetség által kinevezett elnök vezetésével felállították a Dunai Állandó Vízügyi Műszaki Bizottságot.¹⁹ Ennek feladata volt a térség országai közötti vízügyi szerződések megkötésének előmozdítása, végrehajtásuk és ellenőrzése a tagországok éves jelentései alapján.²⁰ Konkrét ügyekkel a bizottság főként árvízi kérdések esetében foglalkozott. Ez is jól mutatja, hogy azon árvízveszély, melyet a magyar béke delegáció vízügyi jegyzékei 1920 februárjában megfogalmaztak, valóban reális veszély volt.

---

18 Uo.

19 A bizottság működéséről lásd: PREHOFFER 2004.

20 A Tisza folyamrendszerének magyar-román vízügyi problémáiról lásd: BECKER 1939.

Irodalom

Források

MBT (1920): A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/S.-ben. 1920. januárus–március havában. Magyar Királyi Külügyminisztérium. Hornyánszky Viktor M. Kir. Udv. Könyvnyomdája. I. kötet; II. kötet; III/a kötet; III/b kötet.

Feldolgozások

BECKER Á. (1939): A keleti trianoni határ vízügyi viszonyai. Vízügyi Közlemények 21.

FEJÉR L. (2020): A trianoni békeszerződés és a hazai vízügyi politika új helyzete. In: Barna A. szerk.: Trianon 100. Tanulmányok a békeszerződés centenáriumára. Budapest, Ludovika Egyetemi Kiadó. pp. 279–294.

GALÁNTAI J. (1990): A trianoni békekötés 1920. Budapest, Gondolat Kiadó.

GULYÁS L. (2013): A magyar békedelegáció válaszejegyzékei (1920 februárja). In: Történeti Földrajzi Közlemények 9. évf. 3. (2021/3.) pp. 248–264.

GULYÁS L. (2015): A magyar revízió földrajzi érvrendszerének első nyilvános megjelenése: Apponyi Albert 1920. január 16-i beszéde. In: Történeti Földrajzi Közlemények 3. évf. 1. (2015/1.) pp. 151–164.

KÓKAI S. (2021): A Marosszög történeti földrajza (1718–1918). Nyíregyháza – Kiszombor, MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága.

MACMILLAN, M. (2005): Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia. Budapest, Gabo.

PREHOFFER E. (2004): A hazai határvízi és vízgyűjtő-gazdálkodási külkapcsolatok vízjogi és történeti áttekintése (1919–2003). Vízügyi Közlemények 86.

ZEIDLER M. (2017): A magyar békeküldöttség naplója. Neuilly–Versailles–Budapest. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet.

A DÉL-ALFÖLDI SZLOVÁK NÉPESSÉG SZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA (1910–2011)

Bányászné Kristóf Andrea

The change of the number of the Slovak population in the Southern Great Hungarian Plain (1910–2011)

The specific connection of Slovaks in Hungary to Hungarians is also reflected in the fact that the number of Slovaks has decreased to the greatest extent when examining the national census statistics. All this is a reflection of millennial coexistence and willingness to assimilate, mutual acceptance and identity. In the tables, I have shown the nationality (2011) and mother tongue data (1910, 1920, 1941, 1949, 1990) of the censuses, with the help of which I have revealed the changes in the number and proportion of Slovaks between 1910 and 2011. Between 1910 and 1941, the number of Slovaks living in today's Hungary fell from 165,317 to 75,877, i. e. by more than 50%. The process did not equally affect the two large Slovak-speaking islands and, within that, the settlements inhabited by Slovaks in the Southern Great Plain. As a result of the tragic Czechoslovak-Hungarian population exchange agreement, based on the data of the 1949 census, the number of Slovaks in Hungary decreased by a third (25,988 people). As a result of assimilation, by 1990 the value in 1949 was halved (12,745 people). Between 1949 and 1990, the number of Slovaks living in the settlements of the Southern Great Plain and their proportion within the settlement decreased to a great extent, but a more favorable trend emerged than the national values. The changes between 1990–2011 show further strong assimilation, as a result of which not a single settlement with a Slovak majority remained in the Southern Great Plain. Only in Dunaegyháza and Kardos did the proportion of Slovaks reach forty percent.

Bevezetés

Tanulmányomban a Dél-Alföldön élő szlovákság elmúlt évszázadban lezajlott népességszámában megmutatkozó változását és jelen állapotát kíséreltem meg felvázolni, etnikai-nemzetiségi adatokat tartalmazó táblázatok segítségével.

A hazai szlovákság változásaihoz – a mélyebb és átfogóbb statisztikai – adatok hiánya (pl. országon belüli etnikai-nemzetiségi jellegű migrációs folyamatok, belső strukturális változások, vegyes házasságok egzakt adatai stb.) miatt csak kísérletként közelíthetők (Kristóf 2015; Kristóf 2017), s elemzésemben a meglévő népszámlálási adatokra támaszkodtam. Az etnikai-nemzetiségi folyamatok változását a trianoni Magyarország dél-alföldi területére vonatkozóan tekintetem át, így értelemszerűen elemzésemből kimaradtak azok a szlovák etnikai-nyelvi közösségek, amelyek lakosai a Dél-Alföld országhatáron túli településein (pl. Nagylak, Antalfalva, Apatelek stb.) éltek. E közösségek elmúlt évszázadban bekövetkezett fejlődési pályája markánsan el is tért a Békés, Csongrád-Csanád és Bács-Kiskun megye területén élő szlovákokétól (Kókai 2010).

A trianoni Magyarország területén a 18. század két meghatározó népesség-összeírása közötti időszakában (1715, illetve 1784) a kamarai és a földesúri telepítések révén több mint száz új, szlovák többségű település jött létre, főként az északi területeken és az Alföldön. A két terület telepítése markánsan különbözött egymástól. Elsősorban egyházi telepítések révén a Pilisben, a Vértesben és a Bakonyban főként a római katolikus északnyugat-felföldi szlovákság betelepítése valósult meg. Ugyanezen időszakban indult meg a katolikus szlovákok betelepítése a Mátrába, Bükkbe és a Zempléni-hegységbe. A Dél-Alföld legjelentősebb szlovák etnikai tömbje Harruckern János György – alapvetően 1720–1723 közötti szervezett – telepítési tevékenysége révén jött létre Békés megyében, melynek során evangélikus szlovákok költöztek Békéscsabára, Szarvasra és Mezőberénybe, elsősorban a Felföldről, illetve Pest és Heves megye újonnan létrejött szlovák telep falvaiból (Fügedi 1966).

A II. József rendeletére végrehajtott népszámlálás idején (1784–1787) az ország mai területén 2 millió 663 ezer lakos élt, akiknek – Kocsis Károly települési szintű vizsgálatainak országos összegzésén alapuló becslései szerint – 79%-a lehetett magyar, 11%-a német, 4,9%-a (130 ezer fő) szlovák, 2,7%-a horvát (Kocsis 1996). Ekkor a szlovákság 159 saját többségű települése két számottevőbb nyelvterületet formált, egyrészt Békés-Csanád, másrészt Pest-Nógrád vármegyék területén. A felvidéki evangélikus szlovák migráció nyomán jöttek létre az alföldi szlovákság napjainkig legjelentősebb városi központjai (pl. Békéscsaba, Szarvas, Mezőberény, Nyíregyháza, Kiskőrös stb.).

A 19. század első felében a dél-békési, csanádi pusztákon a magyarok mellett a szlovákok (láncszerű, szekunder) telepítése is zajlott: Tótkomlós © Nagylak (1802) © Pitvaros (1815) © Csanádalbertyi (1844) (Fényes 1851). Ambrózfalva alapítása a békéscsabai szlováksághoz kapcsolódik. A telepések a jaminai szőlők szegény lakosai voltak. A kamarai birtokokon további szlovák települések alakultak, például Nagybánhegyes (1842), melynek alapítói komlói, csabai és nagylaki szlovákok,

illetve Végegyháza (1815), Battonya és Medgyesegyháza (1882). A másodlagos kolonizáció nemcsak a kamarai birtokokon történt, hanem földesúri birtokokon is (pl. Békéscsaba és Szarvas határában). Így alakultak ki olyan szlovákok által lakott települések, mint például Gerendás, Kétsoprony, Telekgerendás, Kondoros, illetve Csabacsúd, Kardos és Örménykút. A Dél-Alföld területén 23 szlovákok által alapított települést ismerünk (*Gyivicsán* 1993).

Az 1880-as népszámlálás idején az ország mai területének 5,3 millió lakosa volt, akiknek 82,4%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, 11,3%-a németnek, 3,7%-a szlováknak (*Kocsis* 1996). A polgári fejlődés által jobban érintett országrészekben zajló elmagyarosodás miatt közel 60 település veszítette el erre az időpontra szlovák többségét. E tekintetben az evangélikus szlovákok nyelváltása Kiskőrösön már a 19. század első évtizedeiben, Nyíregyházán pedig a század második felében zajlott le (*Gyivicsán* 1993). Az 1880-as népszámlálás mai ország területre vetített 213.249 fős szlovák kisebbség etnikai tere különösen a pesti és nógrádi területeken zsugorodott. Budapesten és Nyíregyházán kívül legtöbben a békési településterületükön (pl. Békéscsaba, Szarvas, Tótkomlós stb.) vallották magukat szlováknak (*Kocsis* 1996, *Gyivicsán* 1993). A Dél-Alföldön ekkor 12 jelentős, szlovákok által lakott település létezett. Ezek: Békéscsaba, Szarvas, Tótkomlós, Mezőberény, Ambrózfalva, Csanádalberti, Nagybánhegyes, Pitvaros, Nagylak, Kondoros, Medgyesegyháza és Dunaegyháza.

I. A dél-alföldi szlovákság helyzete 1920–1941 között

Az 1910. évi népszámlálás időpontjában az 1920. június 4-én aláírt trianoni békediktátum értelmében létrehozott Magyarország területére számított 7,6 millió lakos 88,4%-a magyarnak vallotta magát. Ugyanakkor a népesség 7,3%-a még kitarított német-, 2,2%-a szlovák- (165.317 fő), 0,8%-a horvát-, 0,4%-a románnyelvűsége mellett (*Kocsis* 1996). A magyarok és a nemzeti kisebbségek egy részének ellentétes irányú (immár nemzetközinek számító) migrációja és a lefékeződött asszimiláció eredményeként az 1920. évi népszámlálás szerint is folytatódott a magyarok lélekszámának, arányának országos szintű növekedése a kisebbségek rovására. Ekkor vált magyar többségűvé az evangélikus szlovák lakosságú Szarvas. Összességében az 1920. évi népszámlálási adatok azt jelzik, hogy az első világháborús veszteségeken túlmenően a dél-alföldi szlovákság sem számát, sem arányát tekintve nem csökkent számottevő mértékben (*1. táblázat*), különösen Csanád-Arad-Torontál közigazgatásilag egyesített vármegyében, de a dél-békési falvakban sem.

1. táblázat: Magyarország és a Dél-Alföld szlovák népessége (1910–1941)

Vármegye	Népesség (1910)		Népesség (1920)		Népesség (1941)		
	összesen fő	szlovák anyanyelv	összesen fő	szlovák anyanyelv	összesen fő	anyanyelv	szlovák nemzetiség
Békés	298.710	66.770	311.109	50.089	338.974	35.624	5.900
Csanád-Arad-Torontál	158.894	12.282	167.439	12.113	177.391	11.962	4.285
Összesen	457.604	78.052	478.548	62.202	516.365	46.586	10.185
Magyarország	7.612.114	165.317	7.986.875	141.877	9.316.074	75.877	16.677

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

Az általam vizsgált települések összlakosságának közel harminc százaléka (29,6%) szlovák anyanyelvűnek vallotta magát (2. táblázat). A 2. táblázat adataiból látható, hogy a dél-alföldi szlovákok egymástól távol eső, gyakran földrajzilag sem összefüggő területen éltek, de szétszórtságuk ellenére etnikai szigeteket, szigetcsoportokat alkottak. Békés-Csanád szlovák etnikai szigete mellett, tényleges szórványt csak néhány település alkotott (pl. Dunaegyháza, Kiskőrös stb.). A Dél-Alföld szlovák lakosságának 96%-a négy megyében, ezen belül 26 településen élt. A 2. táblázatban feltüntetett 26 település összlakosságának 1910-ben 35,9%-a szlovák volt. Abszolút többségben kilenc településen, relatív többségű szlovákok által lakott település nem volt, s 20–50% közötti értéket is csak Kondoros településen értek el. Békéscsaba, Szarvas és Tótkomlós településeken több mint 54 ezren vallották magukat szlovák anyanyelvűnek, s e három településen élt a dél-alföldi szlovákok több mint kétharmada (2. táblázat). Homogénnek tekinthető (90% feletti) szlovák lakossággal négy település rendelkezett (pl. Dunaegyháza, Ambrózfalva stb.), ugyanakkor nyolc általunk vizsgált településen a szlovákság aránya nem érte el a 10%-ot. A két világháború között három pusztá (Mezőmegyer – 1927, Gerendás – 1924, Csabacsúd – 1924) önálló településsé alakult, melyek 1910. és 1920. évi szlovák lakosságát anyatelepüléseik adatai tartalmazzák.

Az 1920-as és az 1941-es népszámlálások közötti időszakban a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók aránya 89,6%-ról 92,9%-ra nőtt. Ezzel párhuzamosan a nemzeti kisebbségek térvesztése minden tekintetben látványos volt. A Magyarország jelenlegi területén élt 9,3 milliónyi lakos közül az 1941-es népszámlálás időpontjában a szétszórta nyelvszigeteken élő, többségében már nyelviileg elmagyarosodott szlovák eredetűek közül 75.877-en vallották magukat szlovák anyanyelvűnek, 16.677-en szlovák nemzetiségűnek (1. táblázat). Az erősen szétagolt szállásterületű szlovákok leginkább már csak a Pilis és a Visegrádi-hegység erdeiben megbúvó falvaikban (pl. Pilisszentkereszt, Pilisszentlászló stb.) és a Tótkomlós környéki területeken tudtak ellenállni a felgyorsult magyarosodásnak. Az 1941. évi népszámlálás időpontjában a vizsgált 26 dél-alföldi településen a szlovák anyanyelvűek száma 46 ezer főre csökkent, s mindez az össznépesség (247.898 fő) 18,6%-át jelentette (2. táblázat). Csanádalberti kivételével valamennyi településen csökkent vagy stagnált a szlovák anyanyelvűek száma, néhány településen drasztikus csökkenést mutatott. Békéscsabán közel 8 ezer fővel, Szarvason több mint 6.400 fővel csökkent a szlovák anyanyelvűséget felvállalók száma. Dunaegyházán a szlovákok száma és aránya a harmadára zuhant. Öt dél-békési településen (Tótkomlós és a környező falvak) abszolút többségben maradt a szlovákság, Doboz (Mező)megyer pedig szlovák többségű településként önállósult.

2. táblázat: A Dél-Alföld fontosabb szlovák lakosságú települései (1910 –1941)

Település	1910			1920			1941		
	népesség	szlovák		népesség	szlovák		népesség	szlovák	
		fő	%		fő	%		fő	%
Békés vármegye									
Békés	26.875	855	3,2	28.161	954	3,4	27.272	522	1,9
Mezőberény	13.285	4.919	37,0	13.477	3.919	29,1	14.578	3.162	21,7
Békéscsaba	42.599	28.682	67,3	42.014	24.710	58,8	52.404	16.781	32,0
Újkígyós	4.331	254	5,9	4.809	227	4,7	6.462	118	1,8
Doboz	6.885	871	12,7	6.880	758	11,0	6.802	42	0,6
Mezőmgyer		1927-től önálló település					1.440	852	59,2
Békéssámsón	4.374	186	4,3	4.709	292	6,2	4.472	415	9,3
Csorvás	5.686	547	9,6	6.147	335	5,4	7.269	4	0,1
Gerendás		1924-től önálló település					2.935	692	23,6
Nagyszénás	4.670	281	6,0	5.294	100	1,9	2.395	44	1,8
Orosháza	22.264	109	0,5	24.079	190	0,8	27.061	116	0,4
Tótkomlós	10.502	9.307	88,6	10.420	9.008	86,4	10.993	8.296	75,5
Békésszentandrás	7.137	1.427	20,0	7.043	621	8,8	6.396	155	2,4
Csabacsüd		1924-től önálló település					2.734	120	4,4

Kondoros	5.225	2.188	41,9	6.090	476	7,8	7.483	44	0,6
Szarvas	25.879	16.262	62,8	25.224	10.260	40,7	25.022	3.858	15,4
Arad vármegye									
Medgyesbodzás	2.413	291	12,1	2.264	213	9,4	2.621	185	7,1
Medgyesegyháza	3.628	2.084	57,4	5.504	2.661	48,3	5.174	2.133	41,2
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye									
Dunaegyháza	2.128	2.033	95,5	2.153	2.022	93,9	1.813	826	45,6
Kiskőrös	11.562	100	0,9	12.241	1.669	13,6	12.875	na.	na.
Csanád vármegye									
Mezőhegyes	7.972	544	6,8	7.482	195	2,6	8.159	86	1,1
Ambrózfalva	1.042	991	95,1	1.063	978	92,0	1.008	870	86,3
Csanádalbertyi	1.370	1.303	95,1	1.377	1.306	94,8	1.510	1.371	90,8
Pitvaros	2.936	2.746	93,5	3.091	2.804	90,7	2.843	2.576	90,6
Nagybánhegyes	5.204	2.691	51,7	5.245	3.124	59,6	3.743	2.788	74,5
Végegyháza	1.543	185	12,0	1.677	140	8,3	2.434	75	3,1
Összesen (26 tel)	219.510	78.856	35,9	226.444	66.962	29,6	247.898	46.131	18,6

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

II. A dél-alföldi szlovákság helyzete 1945–1990 között

A második világháború után a szlovák és magyar etnikai-nemzetiségi viszonyok ismét a nemzetközi politika szintjére emelkedtek. A németek kitelepítésével párhuzamosan, azzal szoros összefüggésben folyt – az 1946. február 27-én megkötött magyar–csehszlovák lakosságcsere egyezmény értelmében – a kényszerű, később meglehetősen vontatottan haladó szlovák–magyar népcseré, melynek során 59.774, magát szlováknak valló lakos költözött át Csehszlovákiába (Kugler 1991; Kugler 2000). Az egyéb formában távozott szlovákokkal együtt az áttelepültek száma 71.787 főre volt tehető (Vrablic 1993; Gyivicsán 1993). A népszámlálások anyanyelvi kimutatásai azt tükrözik, hogy nem csak szlovák anyanyelvűek költöztek Csehszlovákiába, jelentős lehetett a kettős identitásúak száma is (Vadkertty 1999; Gyivicsán 1993). Tény, hogy a kitelepülés, az 1940-es évek keserű tapasztalatai és a végső fázisába jutott elmagyarosodás következtében a magukat nem magyar-nak vallók aránya anyanyelv szerint az 1941-beli 7,1%-ról az 1949-es népszámlálás időpontjában 1,4%-ra (nemzetiségi hovatartozás alapján 1,1%-ra!) zuhant (Kocsis 1996). Mindezen folyamatok alapjaiban rendezték át a magyarországi szlovákság számát és arányát is (3. táblázat). A belső telepítések és a lakosságcsere eredményeként az 1949. évi népszámláláskor 25.998 fő vallotta magát szlovák anyanyelvűnek Magyarországon, akiknek kétharmada a Dél-Alföldön élt.

Az 1950–1989 közötti időszakban a magyarországi szlovákság létszámára, identitástudatára is döntő hatást gyakorolt földrajzi környezetük milyensége. A perifériaterületek esetében a kedvezőtlen életkörülmények elsősorban a fiatalabbakat, a nyelvi asszimilációra leginkább hajlamosabbakat, a vegyes házasságban élőket (többnyire ismét csak fiatalabbakat) készítették elvándorlásra. A 4. táblázat adatai e folyamatokat jól tükrözik, s a Dél-Alföld szlovák lakossága mind területileg, mind számarányát tekintve markánsan differenciálódott. 1949-ben mindössze Tótkomlós lakosságának alkotta a többségét a szlovákság, de 20% feletti arányt is csak Nagybányhegyesen és Mezőmgyeren, illetve három Tótkomlóshoz kulturálisan szorosan kapcsolódó Csongrád megyei településen (Pitvaros, Ambrózfalva, Csanádalberti) ért el. A békés-csanádi régiót e tekintetben különösen kedvezőtlenül érintette az 1950. évi közigazgatási változás, melynek eredményeként az önálló Csanád vármegyét úgy szüntették meg, hogy területét felosztották Békés és Csongrád vármegyék között, s az említett szlovák falvakat az új megyehatárral is elvágták a tradicionális kulturális központjuktól, Tótkomlóstól.

Az 1990. évi népszámlálás adatai a dél-alföldi szlovákság vonatkozásában igen szomorú képet rajzolnak ki. A nagymértékben visszaeső természetes szaporodás és az asszimiláció következtében jelentősen csökkent a szlovák anyanyelvű

3. táblázat: Magyarország és a Dél-Alföld szlovák népessége (1949–2011)

Megye*	Népesség (1949)		Népesség (1990)		Népesség (2011)		
	összesen fő	szlovák anyanyelv	összesen fő	szlovák anyanyelv	összesen fő	anyanyelv szlovák	nemzetiség
Békés	471.561	15.608	411.887	5.070	359.948	2.746	7.267
Csongrád-Csanád	429.083	1.465	438.842	499	417.456	263	551
Bács-Kiskun	588.606	119	544.748	184	520.331	307	1.923
Összesen	1.489.250	17.192	1.395.477	5.753	1.297.735	3.316	9.741
Magyarország	9.204.799	25.988	10.374.823	12.745	9.937.628	9.888	29.647

*az adatok az 1950 óta érvényes közigazgatási beosztás szerint kerültek feltüntetésre

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

lakosok száma. Mindez nemcsak abban tükröződik, hogy negyven év alatt a szlovákok száma megfeleződött, hanem abban is, hogy az asszimiláció elérte azoknak a falvaknak a lakóit is, amelyek a sajátos szlovák tradíciók őrzői és letéteményesei voltak. A rendszerváltás éveire nem maradt szlovák többségű település a Dél-Alföldön, s a szlovák etnikai-nemzetiségi kisebbség a vizsgált 33 település lakosságának mindössze 3,4%-át (8.135 fő) tette ki. Települési szinten ugyan jelentős eltérések vannak, de igen tanulságos, hogy az átlagos érték alatt maradt 21 település adata. A fennmaradó 12 település szlovák anyanyelvű lakosságának aránya 4,1% és 43,6% között változott, de 20% feletti értéket csak Tótkomlóson és Ambrózfalván ért el (4. táblázat).

Tótkomlós szlovák anyanyelvű lakossága 1949–1990 között több mint 2.000 fővel csökkent, de Békéscsaba szlovák anyanyelvű lakosainak száma is megfeleződött. A Dél-Alföld szlovák lakosságának identitása törést szenvedett, amely folytatódott az elmúlt három évtizedben is, mindazok ellenére, hogy az etnikai-nemzetiségi közösséghez tartozás – politikai attitűdök által is vezérelve – reneszánszát éli.

III. A rendszerváltás utáni évtizedek

A magyarországi rendszerváltás évében (1990) lefolytatott népszámlálás idején – az 1980-as népszámláláshoz viszonyítva – a kisebbségek jóval nagyobb mértékben (a romák huszonkétyszer, a németek háromszor annyian) vállalták eredeti etnikai hovatartozásukat (Kocsis 1996). A 2001-es és a 2011-es népszámlálás időpontjaiban az etnikai, vallási hovatartozással összefüggő kérdések megválaszolása teljesen önkéntessé vált, és lehetőség nyílt kettős-hármas etnikai kötődés feltüntetésére is. A hagyományos kérdések mellett újak megválaszolására is lehetőség nyílt: „Mely nemzetiség kulturális értékeihez, hagyományaihoz kötődik?” „Családi, baráti közösségben milyen nyelvet használ általában?” Ekkor az ország 10,2 milliónyi lakónépességéből 5,3–6,2% utasította el a válaszadást az etnikai-nyelvi jellegű kérdésekre, míg 0,4–1,4% kettős, 0,01% hármas etnikai-nyelvi kötődést is feltüntetett (Kocsis 1996). Magyarok nemzetiség szerint a teljes népesség 92,3%-a, anyanyelv szerint 93,6%-a vallotta magát. Az érdemi választ adók esetében ezek az arányok a következők voltak: 96,6% és 98,4%.

A jelentősebb kisebbségi közösségek közül anyanyelv szerint a romák száma 48,7 ezer, a németeké 33,8 ezer, a szlovákoké 12,7 ezer, a horvátoké 14,3 ezer főt számlált (4. táblázat). A nemzetiségi kultúrához, értékekhez ekkor saját bevallásuk szerint 324 ezren kötődtek (129,3 ezer roma, 88,4 ezer német, 26,6 ezer

szlovák, 19,7 ezer horvát). Családi, baráti közösségben a teljes népesség 98%-a használta dominánsan a magyar, míg 53,3 ezren a roma, 53 ezren a német, 18 ezren a szlovák, 14,8 ezren a horvát nyelvet is (Kocsis 1996).

A lakosság önbevallása szerint, a 2001-es népszámlálás időpontjában a magyarok – 33 települést leszámítva – az ország minden városában és községében abszolút többséget képeztek. Magyarország második legnépesebb nemzeti kisebbsége, a szlovákság (17,7 ezer fő nemzetiség, 11,8 ezer anyanyelv szerint) 18. században létrejött, kisebb-nagyobb etnikai tömbjei, nyelvszigetei az asszimiláció és az 1946–1948-as csehszlovák-magyar lakosságcsere eredményeként napjainkra három nagyobb (Békés, Dunazug, Pest–Nógrád), és ezeken kívül négy kisebb hegyvidéki (Zemplén, Bükk, Mátra, Bakony) nyelvszigetre, szórványkörzetre zsugorodott. A 2001-es népszámlálási statisztikák szerint Répáshuta, a nógrádi Sámsonháza, továbbá Pilisszentkereszt és Piliscsév számított szlovák többségűnek, s a Dél-Alföldön már nem volt ilyen település (Kocsis 2021).

2011. évi népszámláláskor Magyarország népességének 14,7%-a (1,5 millió lakos) nem nyilatkozott nemzetiségi hovatartozásáról, azaz ismeretlen maradt az etnikai kötődése. Mindazok ellenére, hogy a nemzeti, etnikai kötődés meghatározására 2011-ben három kérdés szolgált, melyek az anyanyelvre, a nemzetiségre, valamint a családi, baráti közösségben használt nyelvre vonatkoztak. Mindezek eredményeként a kettős kötődések és hibrid identitások kifejeződésre juthattak. 2011-ben a vizsgált 33 település népességének 5,4%-a vallotta magát szlovák nemzetiségűnek (is). A népesség települési szintű nemzetiségi megoszlását a 2011. évi népszámlálás alapján vázolhatjuk fel. A kisebbségi kötődésűek egyre gyarapodó száma ellenére a Dél-Alföld etnikai térszerkezetét a magyarok uralják (3. táblázat).

Békés megye második legnagyobb nemzetisége csaknem 9 ezer fővel a szlovákság, többségük – 74%-uk – városi lakos volt. A népességszámra vetített hányaduk a településtípusok közül a községekben és Békéscsabán érte el a megyei átlagot. Békéscsaba lakosságának 4,8 százaléka (2.513 fő) tartozott a szlovák nemzetiséghez, de szlovák anyanyelvűnek csak 665 fő vallotta magát. A szlovák nemzetiségűek aránya Kardoson volt a legkiugróbb (40,0%), valamint Örménykúton (34,4%). Ezenkívül még Kétsopronyban (26,4%), Csabaszabadiban és Tótkomlóson (26%) tettek ki 20 százaléknál magasabb hányadot. A Bács-Kiskun megyei települések közül csak Dunaegyházán (40,6%), Kiskőrösön (8,6%) és Miskén (4,3%) volt magasabb a szlovákok részaránya, a többi település esetében az 1%-ot sem érte el. A Csongrád megyei települések közül csak Ambrózfalván (10,2%), Pitvaroson (6,5%), Csanádaltibán (2,9%) és Nagylakon (1,0%) volt magasabb a szlovákok részaránya, a többi településen az 1%-ot sem érte el. Bár a magukat szlovák nemzetiségűnek valló lakosok száma 1990 és 2011 között számottevően – 8.135 főről 10.125 főre – emelkedett (elsősorban a kettős kötődések bevallási lehetősége

4. táblázat: A Dél-Alföld fontosabb szlovák lakosságú települései (1949–2011)

Település	1949			1990			2011		
	népesség	szlovák		népesség	szlovák		népesség	szlovák	
		fő	fő		%	fő		%	fő
Békés megye									
Békés	28.060	163	0,6	22.098	23	0,1	18.210	81	0,4
Mezőberény	13.652	725	5,3	11.592	195	1,7	8.885	347	3,9
Békéscsaba	45.892	5.820	12,7	67.609	2.794	4,1	52.700	2.513	4,8
Újkígyós	7.220	58	0,8	5.716	24	0,4	4.721	25	0,5
Doboz	7.861	14	0,2	4.691	3	0,1	3.765	6	0,2
Mezőmegyer	1.352	388	28,7	1973-ban Békéscsabához csatolva					
Békéssámszon	4.591	167	3,6	2.577	9	0,3	2.176	10	0,5
Csorvás	7.799	142	1,8	6.106	25	0,4	4.488	59	1,3
Gerendás	2.365	93	3,9	1.576	21	1,3	1.198	213	17,8
Telekgerendás	1952-től önálló település			1.584	115	7,3	1.461	118	8,1
Kétsoprony	1952-től önálló település			1.542	162	10,5	1.359	359	26,4
Kardos	1969-től önálló település			910	19	2,1	655	262	40,0
Örménykút	1952-től önálló település			616	1	0,2	366	126	34,4
Nagyszénás	8.106	44	0,5	5.561	16	0,3	4.277	24	0,6
Orosháza	31.337	39	0,1	31.855	64	0,2	23.734	119	0,5
Tótkomlós	9.314	4.938	53,0	6.488	2.832	43,6	4.976	1.292	26,0
Békésszentandrás	6.067	9	0,1	4.174	0	0,0	3.304	34	1,0

Csabacsúd	2.718	149	5,5	2.159	26	1,2	1.634	230	14,1
Kondoros	8.144	74	0,9	6.000	99	1,7	4.596	346	7,5
Szarvas	22.728	420	1,8	17.497	480	2,7	14.325	1.822	12,7
Pusztatottlaka	1.461	197	13,5	501	23	4,6	351	5	1,4
Kaszaper	2.544	100	3,9	1.958	4	0,2	1.969	7	0,4
Medgyesbodzás	2.371	123	5,2	1.261	7	0,6	939	5	0,5
Medgyesegyháza	5.003	655	13,1	4.017	213	5,3	3.410	109	3,2
Mezőhegyes	9.861	60	0,6	6.546	29	0,4	5.051	21	0,4
Nagybánhegyes	2.570	720	28,0	1.802	339	18,8	1.139	211	18,5
Végegyháza	2.734	67	2,5	1.794	8	0,4	1.279	0	0,0
Bács-Kiskun megye									
Dunaegyháza	1.719	14	0,8	1.329	102	7,7	1.324	538	40,6
Kiskőrös	12.793	11	0,1	14.911	21	0,1	12.791	1.104	8,6
Csongrád-Csanád megye									
Ambrózfalva	743	339	45,6	555	129	23,2	461	47	10,2
Csanádalberti	999	236	23,6	528	101	19,1	350	10	2,9
Pitvaros	2.162	540	25,0	1.575	244	15,5	1.187	77	6,5
Nagylak	1.090	88	8,1	708	7	1,0	488	5	1,0
Összesen	253.256	16.393	6,5	237.836	8.135	3,4	187.569	10.125	5,4

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

miatt), lélekszámuk messze elmarad az 1949. évi értéktől. Napjaink ún. „szlovákosodási folyamatának” kétarcúságát azonban jól mutatja, hogy a hagyományos településterületükön nem volt tapasztalható érdemi gyarapodás, sőt – a még mindig jelentős beolvadási folyamat miatt – a szlovák anyanyelvűek száma 1990-hez képest is drasztikusan csökkent. Például Békés megyében 1990-ben 5.070 fő vallotta magát szlovák anyanyelvűnek (3. táblázat), míg 2011-ben már csak 2.746 fő (*Népszámlálás 2011*). E tény mindazok ellenére figyelemre méltó, hogy Békés megyében – szintén a 2011. évi népszámlálás adatai szerint – 10.276 fő beszélt szlovákul (is).

Összegzés

A szlovákságra vonatkozó népszámlálási adatokat szemlélve szembeötlő, hogy 1910-től napjainkig változatlan intenzitású az asszimiláció. Önmagában értelmezve a magyarországi szlovákok számának csökkenése nem képez kivételes jelenséget. A dél-alföldi szlovákság diaszpóra jellege határozta meg azt, hogy a társadalmi-gazdasági átalakulás folyamatában e népcsoport kultúrája – beleértve nyelvük értékeit is – társadalmi aspektusból tekintve csökkenni kezdett, mivel az új kihívás, a modern kultúra intézményesítéséhez hiányzott a népességkoncentrálttság. Mindebből következett, hogy a nemzetiségi (etnikai) kultúra értékeinek csökkenésével arányosan kezdett csökkenni a nemzetiségi lakosság létszáma is. A szlovák nemzetiségi és etnikai csoportok abszolút és relatív számának csökkenése a természetes asszimiláció eredménye, ennek értéke és mértéke azonban nem nemcsak a településföldrajzi környezet eltéréseivel (község, város) magyarázható, hanem a 20. század politikailag is befolyásolt társadalmi folyamatainak együttes leképezése is. Mindezek mellett nem hagyható figyelmen kívül a lakosság megváltozott kulturális értékorientációja, s az ezekhez szorosan kapcsolódó új társadalmi magatartásformák sem. Jól tükrözi ezt például – az 1718-ban kizárólag szlovák evangélikus lakosság által telepített – Kiskőrös szlovák anyanyelvű lakosságának alakulása 1910–2011 között.

Irodalom

- FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára I-II. Pest.
- FÜGEDI E. (1966): Agrárjellegű szlovák település a török alól felszabadult területen. In: Agrártörténeti Szemle 8. pp. 313–331.
- GYIVICSÁN A. (1993): Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok. Budapest, Teleki László Alapítvány.
- CHLEBNICKÝ, J. – KNÍČAL, O. – LÁSZIK, M. (1998): Magyarországi szlovákok. Körtánc Füzetek. Budapest.
- KOCSIS K. (1996): A népesség nemzetiségi és vallási tagozódása. In: Perczel Gy. (szerk.): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó. pp. 157–173.
- KOCSIS K. (főszerk.) (2021): Magyarország Nemzeti Atlasza 3. Társadalom. Budapest, CSFK Földrajztudományi Intézet. pp. 196.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718–1918). Nyíregyháza. pp. 422.
- KRISTÓF A. (2015): Miskolc aprófaluja: Bükk-szentlászló. Településföldrajzi Tanulmányok. Szombathely. pp. 87–95.
- KRISTÓF A. (2017): Nemzeti kegyhelyünk: Mátraverebély-Szentkút szakrális-kulturális értékei. In: Frisnyák S. – Gál A. – Kókai S. (szerk.): A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza 2. Tanulmánygyűjtemény. Szerencs–Nyíregyháza, Nyíregyházi Egyetem, Turizmus és Földrajztudományi Intézet. pp. 227–237.
- KUGLER J. (1991): Adatok és tények a magyar–csehszlovák lakosságcsereéről (Különös tekintettel a Délkelet-Alföldre). Alföldi Társadalom 2. Békéscsaba. pp. 31–66.
- KUGLER J. (2000): Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön. Budapest, Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- VRABLÍČ, E. (1993): Sťahovanie Slovákov z Maďarska do Česko-Slovenska v rokoch 1946–1948 (Migration of Slovaks from Hungary to Czechoslovakia between 1946–1948). In: Haraksim, Ludovít (zost. – Ed.): Národnosti na Slovensku. Bratislava, Veda.
- VADKERTY K. (1999): A belső telepítések és a lakosságcsere. Bratislava–Pozsony, Kalligram Kiadó.

Adattárak

- A Magyar Szent Korona Országainak népszámlálása. Az 1910. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (1912)
- 1920. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 1. A népesség főbb demográfiai adatai. Községek és népesebb puszták, telepek szerint (1923)

- 1941. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 3/a. Anyanyelv, nemzetiség, nyelvismeret. Történeti Statisztikai Kötetek (1983)
- 1949. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 9. Demográfiai eredmények (1950)
- SEBŐK László (2014): Az 1949. évi népszámlálás anyanyelvi és nemzetiségi adatai településenként. Budapest. pp. 232.
- 1990. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS Nemzetiség, anyanyelv I-II. Nemzetiség szerinti adatok (1993)
- 1990. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 5. Bács-Kiskun megye adatai (1992)
- 1990. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 6. Békés megye adatai (1992)
- 1990. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 8. Csongrád megye adatai (1992)
- 2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS – 3.2. Bács-Kiskun megye
- 2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS – 3.4. Békés megye
- 2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS – 3.6. Csongrád megye

IPAROSOK AZ ALFÖLDÖN A 19. SZÁZAD VÉGÉN*

Szulovszky János

Craftsmen in the Hungarian Great Plain at the end of the 19th century

On the basis of an industrial directory from 1892, the study undertakes to examine which crafts characterized the life of the villages of the Hungarian plains with different population concentrations.

We can only talk about a craft characteristic of a settlement group if it was present in at least two-thirds of the settlements belonging to the group. Thus, in relation to the tiny-sized villages with less than 200 inhabitants and the small-sized villages with 201–500 inhabitants, we can only note what were the most common professions (innkeeper, blacksmith, water, dry, or wind miller), we cannot talk about the typical crafts of these groups of villages, as the first occupation that reached the two-thirds threshold appeared only at the level of small villages larger than 501 people, with a maximum of 2,000 inhabitants: 76.5% of these winter settlements had blacksmith shops. In the middle-sized villages (2,001–5,000 inhabitants) ten more trades (innkeeper, slaughterer, water, dry or wind miller, shoemaker, bootmaker, men's tailor, carpenter, joiner, mason, cartwright) were added to the range of occupations typical of these settlements. In large-sized villages (5,001–10,000 inhabitants), the number of available crafts has doubled with the addition of 11 new trades (host, baker, butcher, tailor, hatter, barber-hairdresser, weaver, belt maker, rope maker, cooper, locksmith). In addition to these, eight more professions (gingerbread-candle maker, master builder, tinsmith, chimney sweep, room painter, so called *szűrszabó*: maker an archaic Hungarian mantle, women's tailor, machine and art locksmith, watchmaker), hence a total of 30 types of trades were available to the residents of the giant-sized villages with a population of more than 10,000. While at the lower levels the workers of the basic food industry, clothing and construction trades could count on customers and consumers, at this level, with the watchmaker and machine and locksmith, industries serving to satisfy needs beyond the needs related to agriculture also appeared.

* A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenség munkacsoportja keretében készült.

Axiómának számít a néprajztudományban, hogy a hagyományos paraszti társadalomban önellátásra törekedtek: lehetőleg mindent maguk készítették, csak a legszükségesebb esetekben fordultak a különböző mesteremberekhez. Éppen ezért az utóbbiak falusi jelenléte és aránya egyrészt arról árulkodik, hogy a helyi közösség milyen mértékben lép ki az autarkiából, másrészt pedig azt is jelzi, hogy már nemcsak szeretnék igénybe venni, hanem van fizetőképes keresletük is a szakiparosok munkájára.

Jekelfalussy József 1892-ben közreadott iparos és kereskedő címtárának (*Jekelfalussy* 1892) számítógépes adatbázisa lehetőséget nyújt arra, hogy ebben az évmetszetben feltérképezhessük a falusi társadalom realizált igényvilágát (pl. *Szulovszky* 2000; 2001; 2021b). Azt tapasztaljuk, hogy az egyes szakmák területi megoszlása igen nagy szórást mutat. Ennek megfelelően a jelenlévő mesterségek mintázatában a nagytájak (Dunántúl, Felföld, Alföld, Erdély) között is számottevő különbségek érhetők tetten.¹

Egy korábbi dolgozatomban már megvizsgáltam azt, hogy a – Beluszky Pál módszerével² 1892-re megkonstruált (*Szulovszky* 2016) – magyarországi városállomány egyes szintjeit mely foglalkozások megléte jellemezte, s hogy az azonos szinthez tartozó városok között milyen regionális különbségek észlelhetők (*Szulovszky* 2021a).

A következőkben az Alföldre, s azon belül elsősorban a faluállományra irányítom a kutatás fókuszát. Ismeretes, a négy nagy tájnak nemcsak a kiterjedése, hanem természetföldrajzi és történelmi okok folytán a népessége és a településeinek a száma is különböző.

Az 1891. évi népszámlálás tanúsága szerint az Alföldön, az ország településeinek 16,5%-án élt a vidék népességének több mint egyharmada (34,6%-a),³ s az önálló iparosok 36,5%-a. Már ezek az adatok is jelzik, hogy e nagytáj településeinek átlagos népessége (2.084 fő) több mint kétszerese a többi régió értékének (Dunántúl: 1.012,6; Erdély: 959,2; Felföld: 811,1). Ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy a tanyásodás miatt épp e térségben jelentős a külterületen élők aránya,⁴ amely a 20. század eleji adatok szerint akár a település népességének a 40–50%-át is elérte, még ezzel együtt is helytállóan beszélhetünk az Alföld

---

1 Ismeretes, hogy a nagytájak és a közigazgatási határok nem fedik pontosan egymást. A magam részéről Csató Tamás beosztását követem (vö. Csató é. n. 15, 139–141), azonban tőle eltérően Budapest székesőváros adatait nem számítom Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéhez, mivel sajátos adottságai miatt a magyar metropolisz eltorzítaná a kapott képet.

2 Ld. pl. BELUSZKY 1973.

3 Budapest adatai nélkül.

4 Az 1891. évi népszámlálás sajnos nem közöl a külterületi népességről településszintű adatokat.

településeinek magas fokú népességkoncentrációjáról. Ez mind a funkcionális városállományra (Szulovszky 2021a, 346–347), mind pedig a falvakra érvényes (1. táblázat).

1. táblázat: A falukategóriák átlagos népessége nagytájanként 1891-ben

Településméret	Dunántúl	Felföld	Alföld	Erdély
Törpefalvak (1–200 lakos)	148,6	140,3	162,2	155,9
Aprófalvak (201–500 lakos)	351,1	343,6	370,3	362,7
Kisfalvak (501–2.000 lakos)	985,0	936,1	1.079,3	919,3
Középfalvak (2.001–5.000 lakos)	2.786,6	2.820,2	3.049,1	2.762,3
Nagyfalvak (5.001–10.000 lakos)	6.436,8	6.334,9	6.702,5	5.538,0
Óriásfalvak (10.000-nél több lakos)	11.803,0	–	12.998,9	12.144,0

Itt szükséges utalni rá, hogy nincs szakmai közmegegyezés a településméret különböző kategóriáira vonatkozóan.⁵ A helyzetet nehezíti, hogy a település-földrajzi munkák rendszerint napjaink viszonyaihoz igazítják a nómenklatúrájukat, s az egyes kategóriákra úgy tekintenek, mint egy skála egymás után következő fokozataira. A történeti anyag azonban arról tanúskodik, hogy bár a városi funkciójú települések népessége rendszerint nagyobb a falvakénál, ám a lélekszám vonatkozásában mindkét csoportban vannak a trendből kilógó települések: kevés lakosú városok és nagy népességkoncentrációjú falvak. Megítélésem szerint nem jelent problémát, ha a történeti településállomány vizsgálata során vannak olyan települések, amelyeknek bár a népessége azonos vagy hasonló, mégis más csoportba: a falvakhoz, illetve minőségi adottságaik (központi funkcióik) folytán a funkcionális városállományhoz tartoznak. Úgy vélem, a történeti

5 Például a szakirodalom egy része (pl. Perczel Károly, Gerle György, Lettrich Edit, Vági Gábor, Fleischer Tamás, Csapó Tamás) az 1.000 fő alatti településeket tekinti *aprófalvaknak*, mások (így Enyedi György, Beluszky Pál, Sikos T. Tamás, Dövényi Zoltán) viszont alacsonyabban húzzák meg e kategória határát, s az 500 főnél kisebb lélekszámú településeket sorolják ide, de használatos a szakirodalomban az 500 lélekszám alatti falvakra vonatkozóan a *törpefalvak* megnevezése is (Mohos Mária, Kőszegfalvi György, Loydl Tamás), mások viszont (pl. Kovács Zoltán) e fogalom alatt a 200 főnél kisebb lélekszámú településeket értik.

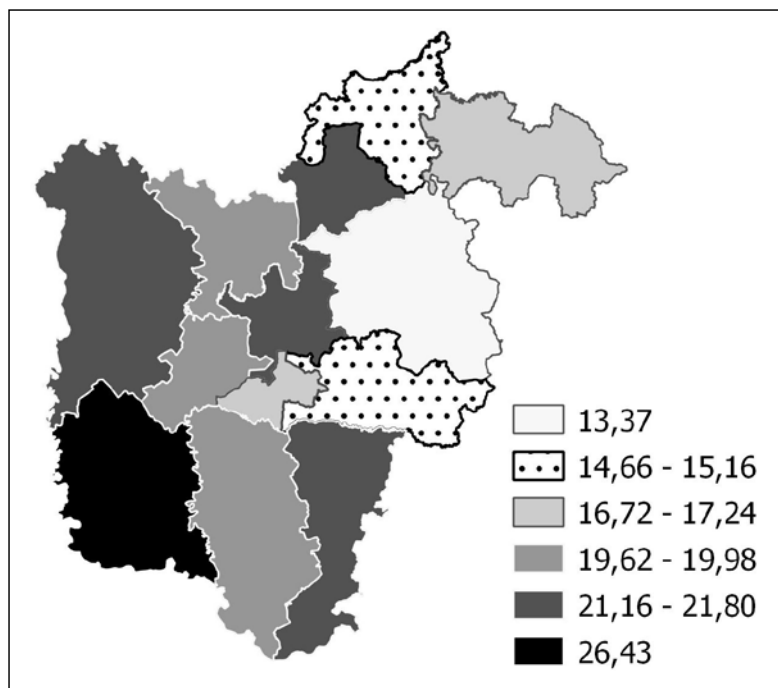
elemzéshez használt kategóriák kialakítása során indokolt tekintettel lenni a 19. század végi, 20. század eleji állapotokra, s nem kell ragaszkodnunk a napjainkra kidolgozott kategóriákhoz. Jómagam az 1891. évi metszet elemzése során a falvak méretére vonatkozóan a következő csoportosítást tartom célravezetőnek: a 200-nál kevesebb lakossal rendelkezőkre a *törpefalvak*, a 201–500 lakos közöttiekre az *aprófalvak*, 501–2.000 népességre a *kisfalvak*, 2.001–5.000 lakossal bírókra a *középfalvak*, 5.001–10.000 fő közöttiekre a *nagyfalvak*, a 10.000-nél nagyobb népességűekre az *óriásfalvak* megnevezést használom.

2. táblázat: Az egyes falukategóriákba tartozó települések nagytájankénti száma és aránya (%) 1891-ben

Település- méret	Dunántúl		Felföld		Alföld		Erdély	
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
Törpefalvak (1–200 fő)	179	6,51	651	13,71	26	1,3	103	3,51
Aprófalvak (201–500 fő)	841	30,59	1.778	37,45	352	17,4	783	26,71
Kisfalvak (501–2.000 fő)	1.525	55,47	2.057	43,32	1.018	50,4	1.870	63,80
Középfalvak (2.001–5.000 fő)	193	7,02	243	5,12	493	24,4	168	5,73
Nagyfalvak (5.001–10.000 fő)	10	0,36	19	0,40	106	5,3	6	0,20
Óriásfalvak (10.000-nél több)	1	0,04	–	–	23	1,1	1	0,03

Mind a négy nagytájon a kisfalvak (501–2.000 fő) kategóriájába tartozott a legtöbb település: miközben az Alföldön ilyen volt minden második falu, addig a Felföldön a falvaknak 43,3%-a, a Dunántúlon az 55,5%-a, Erdélyben pedig csaknem 64%-a. Míg az Alföldön a középfalvak (2.001–5.000 fő) csoportja alkotta a második legnépesebb tömböt, addig a másik három nagytájon az aprófalvak (201–500 fő) csoportja állt a képzeletbeli dobogó második helyén. Hasonló

helyzet figyelhető meg a nagyfalvak és az óriásfalvak kategóriáiban is: míg a másik három régióban az ezekhez tartozó települések a nagytájon belüli arányt tekintve legfeljebb csupán 0,4%-ot tettek ki, ezzel szemben az Alföldön az 5.000-nél több és 10.000-nél kevesebb lakossal bíró települések 5,3%-ot, s a 10.000-nél népesebb falvak is több mint 1%-át tették ki a nagytáj összes településének. Ez tehát egyúttal azt jelenti, hogy az Alföldi falvakban feltétlenül kell számolnunk a népességkoncentráció hatásával. A megyék szintjén azonban ennek mértéke különböző volt. Erre utal az a körülmény is, hogy az ezer lakosra jutó önálló iparosok 19,82-es nagytáji átlagától meglehetősen nagy eltérések mutatkoznak a térség megyéinek a szintjén (1. térkép).

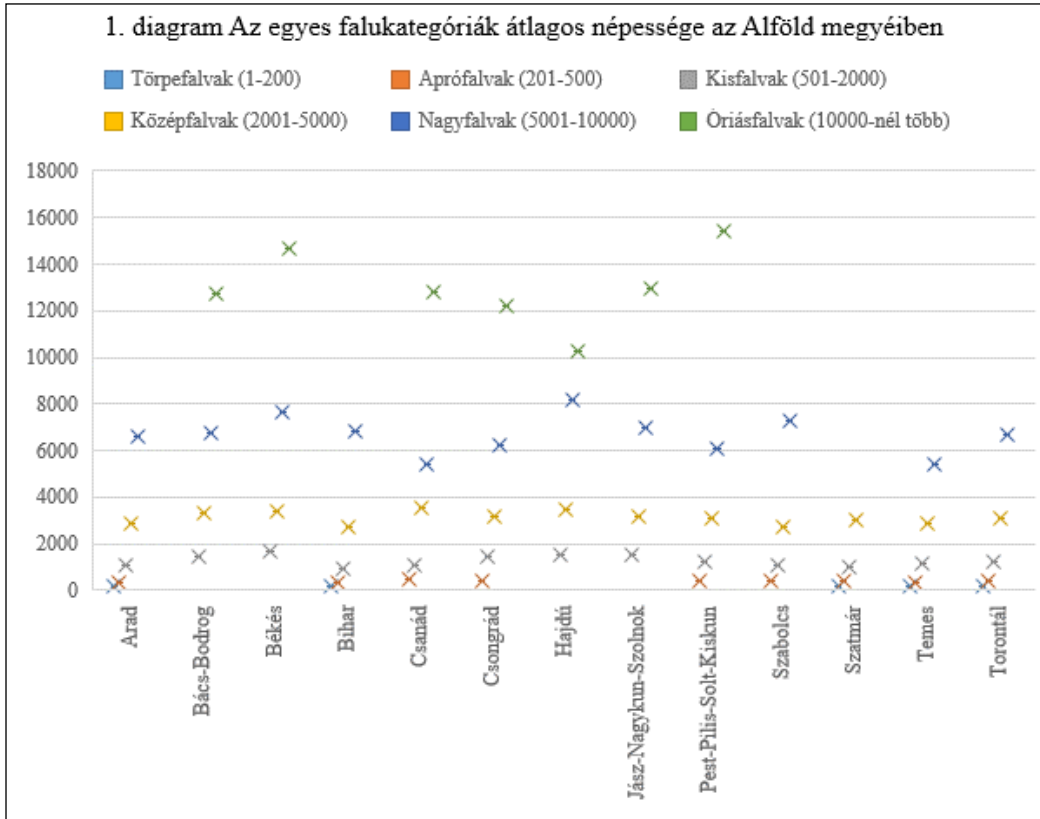
1. térkép: Az ezer lakosra jutó önálló mesterek száma az alföldi megyékben 1892-ben

Olybá tűnik, ha nem is mechanikusan, de azért jelentős mértékben befolyásolja a mesteremberekkel való ellátottságot a megyék faluállományának a szerkezete, különösen az, hogy melyik településkategória a domináns, s hogy a második legnépesebb kategória annak az alsó vagy a felső szomszédját képezi (2. táblázat).

3. táblázat: Az egyes falukategóriákba tartozó települések száma és megyén belüli aránya (%) 1891-ben

Megye	Települések	Törpefalvak (1–200)	Aprófalvak (201–500)	Kisfalvak (501–2.000)	Középfalvak (2.001–5.000)	Nagyfalvak (5.001–10.000)	Óriásfalvak (<10.000 fő)
Arad	száma	4	58	105	42	7	–
	aránya	1,9	26,9	48,6	19,4	3,2	–
Bács-Bodrog	száma	–	–	17	69	32	3
	aránya	–	–	14,0	57,0	26,4	2,5
Békés	száma	–	–	1	11	8	4
	aránya	–	–	4,2	45,8	33,3	16,7
Bihar	száma	13	168	264	35	5	–
	aránya	2,7	34,6	54,4	7,2	1,0	–
Csanád	száma	–	1	9	13	3	1
	aránya	–	3,7	33,3	48,1	11,1	3,7
Csongrád	száma	–	1	2	5	4	2
	aránya	–	7,1	14,3	35,7	28,6	14,3
Hajdú	száma	–	–	3	8	5	1
	aránya	–	–	17,6	47,1	29,4	5,9
Jász-Nagykun-Szolnok	száma	–	–	9	25	7	6
	aránya	–	–	19,1	53,2	14,9	12,8
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	száma	–	5	91	89	13	5
	aránya	–	2,5	44,8	43,8	6,4	2,5
Szabolcs	száma	–	13	85	29	4	–
	aránya	–	9,9	64,9	22,1	3,1	–
Szatmár	száma	5	81	201	15	–	–
	aránya	1,7	26,8	66,6	5,0	–	–
Temes	száma	3	17	138	57	5	–
	aránya	1,4	7,7	62,7	25,9	2,3	–
Torontál	száma	1	8	93	95	13	–
	aránya	0,5	3,8	44,3	45,2	6,2	–

Az Alföld megyéiben az egyes falukategóriák átlagos népessége elsősorban a nagy- és óriásfalvak körében mutat számottevő szóródást (1. diagram).

A 200 fő lélekszám alatti törpefalvak az alföldi megyéknek csak kevesebb mint felén (Arad, Bihar, Szatmár, Temes, Torontál) fordultak elő. Összesen 26 ilyen település volt e nagytájon.

Míg e településkategóriában országos viszonylatban a csekély népesség dacára a falvak mintegy 64%-án megtalálta a számítását a kocsmáros, az Alföldön csak minden negyedik faluban fordult elő. Három-három településen (11,5%) működött italmérő, vízi-, száraz- vagy szélmalom, valamint kovács. Az utóbbi jelenléte is jelentősen alulmúlta e kategória 62,7%-os országos átlagát. A legkisebb alföldi falvak közül kettőben cipész, valamint egy-egy településen férfiszabó és asztalos várta a nyilvánvalóan máshonnan is hozzájuk forduló megrendelőket.

Bács-Bodrog, Békés, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok kivételével a többi alföldi megyében található 200–500 közötti lélekszámú aprófalvak, még ha különböző mértékben is: a 352 település közel fele Biharban, csaknem egynegyede Szatmárban,

egyhatoda pedig Arad megyében feküdt. E települések négyötödében élt kocsmáros, s minden negyedikben kovács. Négy aprófaluból egyben működött vízi-, száraz- vagy szélmalom. Egynolcadában cipész, s minden tizedikben bognár is űzte iparát. 30-30 településen csizmadia és ács, 25-ben mészáros, 20-ban asztalos, 15-ben kőműves is megtalálható volt. Rajtuk kívül szórványosan előfordult még férfisزابó, kádár, italmérő, borbély-fodrász, szűcs, tímár, kereskedelmi- és műkertész, szűrszabó, vendéglős, fazekas, takács, kőfaragó, lakatos, pálinkamérő, szobafestő, üveges és hentes is. Egy-egy településen gépkovács, pék, női szabó, bádogos, kályhás, nyerges, szikvizés, mézeskalácsos, ecetfőző és ványoló is dolgozott.

Az Alföld településeinek a felét az 500 fő feletti és 2.000 fő alatti lakossal rendelkező kistalvak alkották. Ezek több mint egynegyede Biharban, csaknem egyötödük Szatmárban terült el. Az 1.018 kistalu háromnegyedében volt kovácsműhely, s minden másodikban megélhetésre talált a kocsmáros, a cipész és a bognár is. Mintegy kétötödében működött természet erejével meghajtott malom, valamint mészárszék és asztalosműhely. A települések több mint egyharmadában csizmadia és ács, mintegy 30%-án férfisزابó, s egyötödében kőműves és borbély-fodrász is űzte az iparát. Nagyjából minden tizedik kistaluban élt kádár, takács és szűcs is. Míg az alföldi törpefalvakban nyolc, az aprófalvakban mintegy ötven ipar művelője volt megtalálható, a kistalvakban a százat is meghaladta az előforduló mesterségek száma. Mintegy 60 településen vendéglős, több mint 50 kistaluban italmérő, szíjgyártó, kötélgyártó, lakatos és hentes is megélhetésre talált. Az eddig említettek mellett többek között pék, gép- és múlakatos, fazekas, gépész, kereskedelmi és műkertész, bádogos, tímár, szűrszabó és gubás, kőfaragó, építőmester is színesítette a szakemberek választékát.

Az 1890-es évek elején 2.000 és 5.000 lakos közötti népessége alapján 493 települést lehetett a középfalu kategóriájába sorolni. Ez a népességkoncentráció már több mint 130 féle mesterség jelenlétét tette lehetővé, amelyből 35 volt legalább a települések 10%-án jelen. A leggyakoribb szakma e szinten is a kovácsoké volt: a 98,6%-os aránya azt mutatja, hogy alig akadt olyan középfalu, ahol hiányzott a műhelye. Nem sokkal maradt el tőle a bognárok jelenléte (95,3%). A cipészek és az asztalosok tízből kilenc, a kocsmáros, a mészáros, a férfisزابó és a (vízi-, száraz- vagy szél-) molnár nyolc településen volt jelen. E kategória mintegy 70%-án megtalálhatók voltak az ácsok, a csizmadiák és a kőművesek, 64%-án a borbélyok, valamivel több mint a felén a szűcsök. A kádárok és a takácsok 46, a lakatosok és a kötélgyártók 38–39%-os jelenléttel rendelkeztek. 30% körül értéket tudott felmutatni a pék, a gőz- és múmolnár, a vendéglős, a szíjgyártó és a hentes mesterség. Minden negyedik faluban megtalálható volt a bádogos és a

kalapos, minden ötödikben a gép- és műlakatos. Az alföldi középfalvak 14,2%-a volt kéményseprő körzet székhelye. Tízegynéhány százalékos jelenléte volt a mézeskalácsos és viaszgyertyaöntőnek, a téglavető- és cserépegetőnek, a fazekasnak, a tímárnak, az üvegesnek és az órásnak, Érdemes még megemlíteni a női szabókat és a szobafestőket, akik 0,1%-kal maradtak el a 10%-os küszöbötől. Szórványosan előfordultak olyan, alapvetően a városokra jellemző mesterségek is, mint a kárpitos, könyvkötő, arany- és ezüstműves, fényképész, címfestő, aranyozó vagy bőröndös. Figyelemre méltó, hogy míg a legtöbb szakma jelenlétének alföldi aránya plusz-mínusz csupán csak néhány százalékkal tért el az országos átlagtól, a borbélymesterség 63,9%-os aránya kiugróan, 18,4%-kal volt magasabb az országos értéktől.

Szatmár kivételével mindegyik alföldi megyében akadt nagyfalvak közé sorolható település. Jóllehet, e kategória a korábbiakhoz képest különösen nagy (öt-ezer főt meghaladó, akár tízezres) népességkoncentrációt takar, azonban e szint 106 helységében összesen csak mintegy 120 féle mesterség fordult elő. Igaz, ebből lényegesen több, 56 olyan szakma volt, amelyik a nagyfalvak legalább 10%-án műhellyel rendelkezett. A legelterjedtebb mesterségek listája első 12 helyén ugyanazok a szakmák szerepelnek, mint a középfalvak esetében, bár nem pontosan ugyanabban a sorrendben. Mindegyik nagyfaluban működött legalább egy kovácműhely, s a bognár, az asztalos, a cipész, a férfiszabó, a kocsmáros és a mézszáros is csupán néhány településről hiányzott. 90%-ot meghaladó jelenléte volt továbbá a vízi-, száraz- vagy szélmolnároknak, a borbélyoknak és az ácsoknak. Tőlük csak 2–3%-kal maradtak el a kőművesek és a csizmadiák. A nagyfalvak négyötödén tevékenykedett szűcs és pék, legalább háromnegyedén pedig kötélgyártó, kádár és lakatos is. Tízből hét településen megtalálható volt a kalapos, a vendéglős és a takács. Hatvan százalékot meghaladó jelenléttel bírt a szijgyártó, a hentes, a bádogos mesterség. Legalább minden második nagyfaluban élt kéményseprő, valamint gép- és műlakatos. A települések kétötödén szűrszabó és gubás, legalább 30%-án pedig esztergályos, mézeskalácsos és viaszgyertyaöntő, órás, női szabó, üveges, tímár, kelme- és ruhafestő, téglavető és szikvizés is űzte iparát. Nem sokkal maradtak el tőlük a szobafestők és fazekasok. Minden negyedik nagyfaluban volt építőmester és szítás is. A nyerges, a cukrász, a gépész, a fésűs, a gépkovács, a könyvkötő, a kereskedelmi és műkertész, a szappanos és gyertyamártó, a kárpitos jelentősen, az italmérő, a késes és a kékfestő mesterség csekély mértékben haladta meg a településeken való 10%-os jelenlétet. A nagyfalvak csoportjában az országos átlagot 9%-kal haladta meg a borbélyok alföldi 93,4%-os jelenléte. A legtöbb mesterség esetében az országostól való eltérés plusz-mínusz

1–2% volt, ez a gép- és műlakatosok esetében +7,4%, a kötélgyártóknál +6,2%, a szíjgyártóknál +5,5%, a szűcsöknél +4,5%, a szűrszabóknál és gubásoknál +4,4%, míg a szappanosoknál és gyertyamártóknál –5,2%, a pálinkamérőknél –5%, a könyvnyomdákánál –4,7, a könyvkötőknél –4,3% volt a különbség.

Tízezer lakosnál népesebb óriásfalvokról csak Bács-Bodrog, Békés, Csanád, Csongrád, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskun esetében beszélhetünk. E hét megyében összesen 23 ilyen település akadt. Ezekben mintegy 130 féle mesterség fordult elő, amelyek közül 75 haladta meg a 10%-os jelenléti küszöböt. Mindegyik óriásfaluban volt kovács, ács, asztalos, kőműves, bográn, cipész, csizmadia, férfiszabó, szűcs, kalapos, borbély-fodrász, mészáros, kocsmáros, vendéglős, vízi-, száraz- vagy szélmolnár. Csupán e csoport egyetlen településéről hiányzott a lakatos, a hentes, a kötélgyártó és a szíjgyártó. Tízből kilenc nagyfaluban jelen volt a pék, a kádár és a kéményseprő, tízből nyolcban a bádogos és az órás. A települések kétharmadán várta a megrendelőit, illetve a vásárlóit a mézeskalácsos és viaszgyertyaöntő, a szobafestő, az építőmester, a takács, a gép- és műlakatos, valamint a szűrszabó és a gubás, a háromötödén pedig a női szabó, a szítás, a cukrász és a gépész. Legalább minden második nagyfaluban működött szikvizés, kereskedelmi és műkertész, nyerges, valamint szappanos és gyertyamártó. A 10%-os küszöböt meghaladó további, mintegy három tucatnyi mesterség közül mindenképpen szükséges megemlíteni azokat, amelyek alapvetően a városokra jellemző igények helyi megjelenését jelzik: könyvkötő, kárpitos, kávéház tulajdonos (45,5–45,5%), arany és ezüstműves (40,9%), fényképész (27,3%), temetkezési vállalkozó (22,7%), kőfaragó, ékszerész, esernyő- és napernyő készítő (13,6–13,6%). Az országos átlagnál 8–8%-kal volt magasabb az ácsok és csizmadiaák, 71%-kal a gépészek, 4,2–4,2%-kal a takácsok, gép- és műlakatosok, szűrszabók és gubások, 4–4%-kal az asztalosok, kőművesek, szűcsök, kalaposok és vendéglősök alföldi jelenléte. Az országos mutatónál lényegesen gyengébb volt a fényképészek (–8,7%), a könyvnyomdák (–7,1%) és a kőfaragók aránya e nagytáj óriásfalvaiban.

A kapott képet érdemes összevetni a nagytáj funkcionális városállományán meglévő kézműves mesterségekkel (3. táblázat). Figyelemre méltó, hogy néhány szakma esetében az óriásfalvakban nagyobb mértékű, akár a 100%-os is volt az adott foglalkozás jelenléti aránya, mint a 67 alföldi városban. Ez összefüggésben áll azzal, hogy az utóbbiak közül 23 kisvárosnak minősült, melyek átlagos népessége a 7.000 főt sem érte el, miközben az óriásfalvak lakóinak átlagos lélekszáma csaknem tizenháromezer (egészen pontosan: 12.998,9) fő volt.

Ahhoz, hogy azt mondhassuk egy mesterségre, hogy megléte jellemző volt egy adott településtípus életvilágára, jelen kellett lennie az adott szint településeinek legalább kétharmad részén. Így a törpefalvakkal és az aprófalvakkal kapcsolatban csupán csak annyit jegyezhetünk meg, hogy melyek voltak a legnagyobb arányban előforduló szakmák (kocsmáros, kovács, vízi-, száraz- vagy szélmolnár), a faluszint jellegzetes mesterségeiről nem beszélhetünk, mivel csak a kislefalu szintjén jelent meg az első olyan foglalkozás, amely elérte az említett küszöbértéket. Sőt, nemcsak elérte, jelentősen meg is haladta, mivel a kislefalu 76,5%-án működött kovácsműhely. A középfalvakban további tíz mesterséggel (kocsmáros, mészáros, vízi-, száraz- vagy szélmolnár, cipész, csizmadia, férfiszabó, ács, asztalos, kőműves, bognár) egészült ki e településszintre jellemző foglalkozások köre. A nagyfalvakban újabb 11 mesterség művelőivel (vendéglős, pék, hentes, szűcs, kalapos, borbély-fodrász, takács, szijgyártó, kötélgyártó, kádár, lakatos) megduplázódott az igénybe vehető kézműves foglalkozások száma. Ezeket túlmenően további nyolc szakma (mézeskalácsos-viaszgyertyaöntő, építőmester, bádogos, kéményseprő, szobafestő, szűrszabó-gubás, női szabó, gép- és műlakatos, órás), vagyis összesen 30 féle mesterség állt az óriásfalvak lakói rendelkezésére. Míg az alsóbb szinteken az alapvető élelmiszeripari, ruházati és építőipari szakmák művelői számíthattak megrendelőkre, fogyasztókra, e szinten az órással és a gép- és műlakatossal már a mezőgazdasághoz kapcsolódó szükségleteken túlmutató igények kielégítésére szolgáló iparok is megjelentek, s amint azt a 3. táblázat mutatja, a további 14, az alföldi városokra jellemző mesterség tekintetében, ha alatta maradtak is a kétharmados küszöbértéknek, azok már az óriásfalvakban is igen nagy arányban fordultak elő.

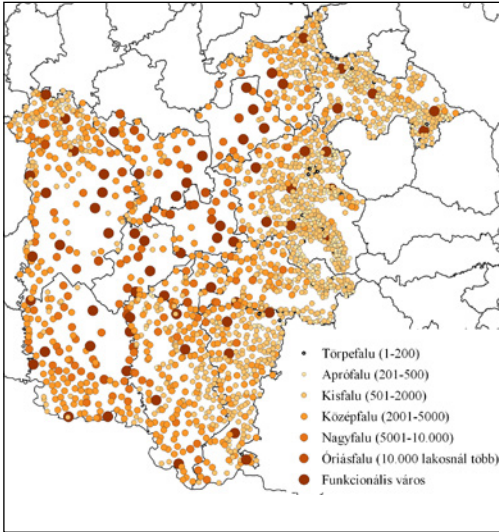
3. táblázat: Az egyes településszintekre jellemző mesterségek (tónussal kiemelve) jelenléti aránya 1892-ben

	Mesterség	Törpefalu (1–200 fő)	Aprófalu (201–500 fő)	Kisfalu (501–2.000 fő)	Középfalu (2.001–5.000 fő)	Nagyfalu (5.001–10.000 fő)	Óriásfalu (10.000 fő-nél több)	Város
1.	Kovács	11,5%	26,4%	76,5%	98,6%	100,0%	100,0%	100,0%
2.	Kocsmáros	26,9%	41,5%	53,0%	81,3%	97,2%	100,0%	100,0%
3.	Vízi-, száraz-, szélmolnár	11,5%	19,6%	42,2%	80,1%	94,3%	100,0%	95,5%
4.	Cipész	7,7%	12,8%	51,9%	89,7%	98,1%	100,0%	100,0%
5.	Asztalos	3,8%	5,7%	39,6%	89,5%	99,1%	100,0%	100,0%
6.	Férfiszabó	3,8%	2,6%	29,1%	79,1%	98,1%	100,0%	100,0%
7.	Bognár	–	9,9%	50,5%	95,3%	99,1%	100,0%	100,0%
8.	Mészáros	–	7,1%	40,8%	80,9%	96,2%	100,0%	100,0%
9.	Ács	–	8,5%	34,5%	72,6%	91,5%	100,0%	100,0%
10.	Csizmadia	–	8,5%	34,7%	70,0%	87,7%	100,0%	95,5%
11.	Kőműves	–	4,3%	23,0%	68,0%	88,7%	100,0%	97,0%
12.	Borbély-fodrász	–	2,3%	19,2%	63,9%	93,4%	100,0%	98,5%
13.	Szűcs	–	2,0%	10,2%	52,1%	81,1%	100,0%	98,5%
14.	Kalapos	–	–	1,7%	24,9%	73,6%	100,0%	92,5%
15.	Vendéglős, szállodás	–	1,1%	6,3%	30,8%	70,8%	100,0%	98,5%
16.	Pék	–	0,3%	4,6%	32,9%	80,2%	90,9%	100,0%
17.	Hentes	–	0,6%	5,0%	28,4%	67,9%	95,5%	100,0%
18.	Kádár	–	2,6%	12,4%	46,2%	77,4%	90,9%	97,0%
19.	Kötélgyártó	–	–	5,1%	38,5%	79,2%	95,5%	95,5%
20.	Lakatos	–	0,6%	5,0%	38,7%	77,4%	95,5%	95,5%
21.	Szíjgyártó	–	–	5,2%	28,4%	67,9%	95,5%	95,5%
22.	Takács	–	0,9%	11,4%	46,2%	68,9%	68,2%	73,1%
23.	Bádogos	–	0,3%	2,7%	26,2%	65,1%	81,8%	100,0%

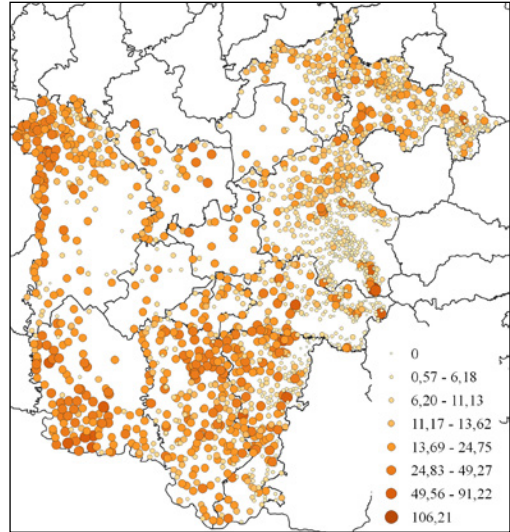
24.	Kéményseprő	–	–	1,5%	14,2%	55,7%	90,9%	100,0%
25.	Órás	–	0,0%	1,5%	10,1%	36,8%	77,3%	89,6%
26.	Szobafestő	–	0,6%	0,5%	9,9%	28,3%	68,2%	86,6%
27.	Gép- és műlakatos	–	0,6%	4,3%	20,1%	50,0%	68,2%	79,1%
28.	Mézeskalácsos, viaszgyertyaöntő	–	0,3%	0,8%	11,6%	37,7%	68,2%	79,1%
29.	Szűrszabó, gubás	–	1,4%	2,0%	12,2%	43,4%	68,2%	77,6%
30.	Építőmester, építési vállalkozó	–	–	2,0%	8,9%	26,4%	68,2%	77,6%
31.	Női szabó	–	0,3%	1,7%	9,9%	35,8%	63,6%	85,1%
32.	Könyvkötő	–	–	0,7%	4,7%	17,0%	45,5%	83,6%
33.	Cukrász	–	–	0,3%	4,3%	19,8%	59,1%	82,1%
34.	Szitás	–	–	0,5%	5,7%	24,5%	59,1%	79,1%
35.	Tímár	–	1,4%	2,5%	11,0%	33,0%	45,5%	79,1%
36.	Könyvnyomda	–	–	0,2%	1,2%	6,6%	40,9%	79,1%
37.	Szikvízgyártó	–	0,3%	0,6%	6,3%	30,2%	54,5%	76,1%
38.	Kelme- és ruhafestő	–	–	0,4%	8,7%	31,1%	40,9%	73,1%
39.	Kárpitos és díszítő	–	–	0,9%	4,7%	15,1%	45,5%	71,6%
40.	Fazekas	–	1,1%	3,2%	11,0%	27,4%	36,4%	71,6%
41.	Esztergályos	–	–	1,4%	12,8%	37,7%	31,8%	70,1%
42.	Fésűs	–	–	0,5%	7,9%	17,0%	31,8%	70,1%
43.	Arany-és ezüstműves	–	–	0,2%	2,4%	6,6%	40,9%	68,7%
44.	Rézműves	–	–	0,7%	2,2%	7,5%	18,2%	68,7%

Az eddigiek során is már többször szó esett arról, hogy a települések népességkoncentrációja, illetve az ott jelenlévő mesterségek száma és aránya között van összefüggés. Éppen ezért indokolt összevetni, hogy mennyire mutat hasonlóságot az alföldi városok és faluszintek térbeli eloszlását (2. térkép), illetve a települések ezer lakosra eső önálló mesterek arányát megjelenítő térkép (3. térkép).

2. térkép: Az alföldi falvak és a funkcionális városok

3. térkép: Az ezer lakosra eső önálló mesterek aránya

Olybá tűnik, bár kétségtelenül van szerepe településméretnek abban, hogy milyen mértékben vannak jelen a különféle mesterségek művelői, de ez korántsem érvényesül mechanikusan: a kisfalvak szintjétől kezdve ebben már más tényezők is hatnak. Sokatmondó, hogy az iparosokkal legjobban ellátott száz falu közül háromnak a népessége nem éri el az 500 főt sem, harmincnak a lélekszáma 501 és 2.000 fő közötti, s 56 településsel az élboly legnépesebb csoportját a középfalvak (2.001–5.000 fő) kategóriája képezi. A nagyfalvak közül tíz, a tízezernél népesebb óriásfalvak csoportjából csupán egy, a 23.521 lélekszámú Újpest került be az első százba, s e jelentős népességkoncentráció csak a rangsor 28. helyére volt elég. Egyértelmű tehát, hogy más tényezők is befolyásolják a településeken jelenlévő iparosok számát és arányát.

Ez lehet akár valamilyen helyi adottság, mint például a Bihar megyében a Fekete-Kőrös völgyében a kiváló agyag. Ennek köszönhetően 1892-ben a 499 lakosú Lehecsényben az 53 önálló mesterből 48 fazekas volt. A települést ekkor már hosszú ideje a vörösgyag megmunkálásának központjaként ismerték, 1851-ben Fényes Elek azt jegyezte fel róla, hogy 420 óhitű lakosa közül 42 fazekas (*Fényes* 1851, II, 17). Hasonló okok miatt működött az ugyancsak a Fekete-Kőrös völgyében fekvő 526 lakosú Vaskohszelesten 44 önálló fazekasmester – rajtuk kívül egy kocsmáros tartozott még az önálló iparúzők közé (*Fényes* 1851, IV, 85).

A helyi ásványvízforrások jótékony hatásának, illetve gyógyfürdőjének köszönhetően a 19. század végére Buziásfürdő Magyarország elsőrangú és

külhonban is ismert fürdőhelyei közé emelkedett. A „Bánság gyöngyeként” is emlegetett település az 1850-es években indult számottevő fejlődésnek, fürdők, gyógytermek, szállók és villák épültek (Kósa 1999). Idegenforgalma jóvoltából a mindössze 2.626 lélekszámú faluban 42 különböző kézműves mesterség 133 önálló mestere talált megélhetésre 1892-ben.

A szokásos falusi gyakorlatot lényegesen meghaladó iparosok iránti igény hátterében állhat olyan örökség is, amely a település korábbi kiemelt helyzetében gyökerezik, s a speciálisabb termékek iránti vásárlóerőt egyrészt a hajdani mentalitás továbbélése, másrészt a szükséges mértékű gazdasági potenciál megmaradása magyarázhatja. Úgy vélem, ez érhető tetten például a Temes megyei Csák esetében. A település a 18. század 20-as éveitől az 1770-es évek végéig katonai, majd kamarai igazgatás alatt állt, a Bánát egyik kerületének székhelye volt, s 1726-tól az 1880-as évek végéig helyőrségnek is hely adott (Kakucs 2016, 212). A Temesvárról Versec felé vezető út mentén fekvő település már a 18. században is fontos vásáros hely volt, 1823-ban mezővárosi rangra emelkedett. A vasútépítéssel párhuzamosan a 19. század második felében országos vásárai egyre inkább az állatvásárok tartására szakosodtak, s nevezetesek voltak jelentős marhavásárai. Az 1870-es években a városok megrostálásakor elvesztette korábbi jogállását, ráadásul 1889-ben megszüntették – a helyi polgárságot jelentős bevételi forrástól megfosztva – a helyőrséget is. Ennek dacára 1892-ben még a funkcionális városok egy részét is megszégyenítő módon 52 féle (!) mesterség 265 önálló mestere – köztük öt aranyműves műhely! – állt a helység 4.494 főnyi lakosa rendelkezésére.

Etnokulturális tényezők is befolyásolják a mesterekkel való ellátottságot. Ha például egy településen számottevő a németajkúak aránya, számolni kell az ún. *törzsöröklési jog* érvényesülésével. Azzal, hogy a tulajdonos halála után a földbirtok egy örökösre száll át, a többi örökös legfeljebb csak bizonyos végkielégítést kap (Mattyasovszky 1904). Ha több fiú volt a családban, akkor egy vitte tovább a föld művelését, a többiek pedig rendszerint iparosok lettek. A jelenségek megértéshez ezért hasznosak a településtörténeti ismeretek. Például az, hogy a két és félezer lélekszámú Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei Aszódon 40 féle mesterség 140 önálló mestere működött, kevésbé meglepő, ha tudjuk a következőket. A település a török hódoltság idején ugyan elnéptelenedett, ám a 18. században újra betelepítették. Badenből és Württembergből német iparosok, Cseh- és Morvaországból zsidók, a Felföldről evangélikus parasztok költöztek be. 1727 óta fejt ki oktató-nevelő munkáját a helyi, de a tágabb környékre is kisugárzó hatású evangélikus gimnázium. A falu és környéke hozományként került a Podmaniczky család birtokába, akik „Galgamente fővárosát” tették meg a környéken lévő birtokaik központjának, amely 1761-ban mezővárosi rangra emelkedett. A 19. század második felében Aszód a környék ipari központja lett, a kiegyezés után több nagyüzem

(téglagyár, nyomda, kocsigyártó műhely) sőt, a Monarchia harmadik legnagyobb repülőgyára, a Lloyd is itt működött (Borovszky 1910, 37).

A 2.969 lakosú Bács-Bodrog megyei Bulkeszi esetében is hasonló okokra vezethető vissza a sokféle és nagyarányú iparos jelenlét: 1892-ben 23 féle mesterség 238 mestere űzte a faluban az iparát. Az elnéptelenedett településre 1786-ban 1.100, zömében német evangélikust telepítettek be (Borovszky 1909, 66–67). Bő száz év múltán is a németajkúak és evangélikusok alkották a helyi népesség túlnyomó többségét. Még ha ez érthetővé is teszi az iparosok átlagon felüli jelenlétét, arra ez a körülmény nem ad magyarázatot, hogy mi adott alapot a helyi 57 kőműves mester (52,1 fő/műhely), 24 ácsmester (123,7 fő/műhely), 13 cipész-mester (228,4 fő/műhely) és 11 kötélgyártó mester (269,9 fő/műhely) megélhetésére? Nyilvánvaló, az alig háromezer lélekszámú falu nem biztosít elég megrendelést a számukra. Mesterségek ilyen kiugróan magas helyi jelenléte az ország más pontjain is előfordult. Néhány példa a csizmadia mesterség köréből: A 672 lakosú Sopron megyei Nemeskéren 46 önálló csizmadia élt, vagyis 14,6 fő jutott egy műhelyre. A Liptó megyei Szentmiklóshusták 316 lakosából 19-en voltak csizmadiamesterek (16,6 fő/műhely). Az Abaúj-Torna megyei Jászó 1.387 fő népességéből 78, a szintén abaúji Szepsi 1.765 polgárából 89 volt önálló csizmadia, vagyis 17,8 fő, illetve 21,8 fő jutott egy mesterre. Szentgrót polgárvárosban az 1.164 lakosra 59 önálló csizmadia (19,7 fő/műhely) jutott, a mindössze 242 lélekszámú Gömörrepáson pedig nyolc csizmakészítő mester dolgozott (30,3 fő/műhely) (Szulovszky 2021b, 725).

Természetesen az Alföldről is lehetne sorolni további példákat. Egy a sok közül: a 379 lakosú Bihar megyei Barest/Kőrösbarafalva: 1892-ben 11 féle mesterség 28 önálló iparúzójét sorolta fel a Jekelfalussy-féle címtár. Közöttük 11 szűcs és 4 kovácmester volt. Mint azt a 3. táblázatban láthattuk, az aprófalvak csoportjában jó esetben négy közül egy településen akadt egy kovácműhely, itt meg rögtön négy is működött. Ez kevésbé meglepő, ha ismerjük a vonatkozó, 1901-ben megjelent Borovszky-kötet ezen adatát: a falu „*lakosai híres kovácsok voltak és még a múlt század első felében is ők látták el egész Bihar vármegyét vaseszközökkel. Ezt az iparágat különben a lakosság jó része még ma is háziiparszerűleg űzi.*” (Borovszky 1901, 45). Tehát a négy kovácmester mellett alkalmi jelleggel még jónéhányan foglalkoztak vasveréssel. Mélységesen hallgat azonban az idézett, valamint az eddig általam átnézett többi forrásmű is arról, hogy vajon mi lehet az oka annak, hogy e kis faluban 11 szűcs dolgozott, vagyis egy műhelyre 34,4 lakos jutott?

A 3.091 lakosú Temeshidegkúton vajon hogyan talált megélhetést 25 takács (123,6 fő/műhely) és 21 kőműves mester (147,2 fő/műhely)? S az 592 lelket számláló Pest megyei Albertfalván 37 asztalos (16 fő/műhely) és 11 esztergályosmester (53,8 fő/műhely)? A 3.089 lakosú Bács-Bodrog megyei Dunabökenyben 27

kőműves (114,4 fő/műhely), 20 bognár (154,4 fő/műhely), 16 takács (193,1 fő/műhely), 15 asztalos (205,9 fő/műhely) és 9 ácsmester (349,9 fő/műhely)?

Még folytathatnánk a települések és mesterségek megnevezését hasonlóan kiugróan magas arányszámokkal, amelyekre a település határain túlnyúló vonzáskörzet tételezése sem nyújt kielégítő magyarázatot.

Tehát vannak még kérdéseink – remélhetően további kutatásokkal előbb vagy utóbb sikerül megnyugtató válaszokat is találni majd rájuk.

Irodalom

BELUSZKY P. (1973): Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz 1900–1970. Földrajzi Értesítő 22. 121–142.

BOROVSKY S. (szerk.) (1901): Bihar vármegye és Nagyvárad. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest.

BOROVSKY S. (szerk.) (1909): Bács-Bodrog vármegye I-II. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest.

BOROVSKY S. (szerk.) (1910): Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye I-II. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest.

CSATÓ T. (é. n.): A belkereskedelem Magyarországon a 19–20. században. Budapest, Aula.

FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára I-IV. Pest.

JEKELFALUSSY J. (szerk.) (1892): Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt.

KAKUCS L. (2016): Céhek, manufaktúrák és gyárak a Bánságban 1716 és 1918 között. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

KÓSA L. (1999): Fürdőélet a Monarchiában. Budapest, Holnap Kiadó.

MATTYASOVSKY M. (1904): Törzsöröklési jog és törzsöröklési szokás. Budapest.

SZULOVSKY J. (2000): A társadalom realizált igényvilága a 19. század utolsó harmadában Magyarországon. Térképlapok egy kutatásból. In: Cseri M. – Kósa L. – T. Bereczki I. (szerk.): Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. Szentendre, Magyar Néprajzi Társaság. 585–618.

SZULOVSKY J. (2001): A borbély- és fodrázmesterség iránti igény területi eltérései. Magyarország és Horvát-Szlavónország a 19. század utolsó harmadában. In: Bali J. – Jávorka K. (szerk.): Merítés. Néprajzi tanulmányok Szilágyi Miklós tiszteletére. Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – ELTE BTK Néprajzi Intézet. 337–358.

SZULOVSKY J. (2016): A magyarországi városállomány 1892-ben. Történeti Földrajzi Közlemények IV. 3–4. 75–86.

SZULOVSKY J. (2017): Iparosok és kereskedők Csongrád megyében 1892-ben. In: Fodor P. – Gyöngyössi O. (szerk.): Sodrásban. Tanulmányok dr. Szűcs Judit köszöntésére. Csongrád, Csongrádi Információs Központ – Csemegi Károly Könyvtár és Tari László Múzeum. 251–262.

SZULOVSKY J. (2019): Iparosok a Felföldön (1857–1910). In: Tamás E. – Kókai S. (szerk.): Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek. Tanulmányok Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára. Sárospataki konferenciasorozat 1. Nyíregyháza – Sárospatak. 341–354.

SZULOVSKY J. (2021a): A magyarországi városok életvilága a foglalkozások tükrében 1892-ben. Századok, 155. évf. 2. 317–352.

SZULOVSKY J. (2021b): A csizmadiamesterség térbeli elterjedtsége és társadalmi beágyazottsága Magyarországon a 19. század végén. Ethnographia, 132. évf. 4. 708–733.

A TISZÁNTÚL ÁRTEREINEK TÁJHASZNÁLAT-VÁLTOZÁSA

Csüllög Gábor – Horváth Gergely

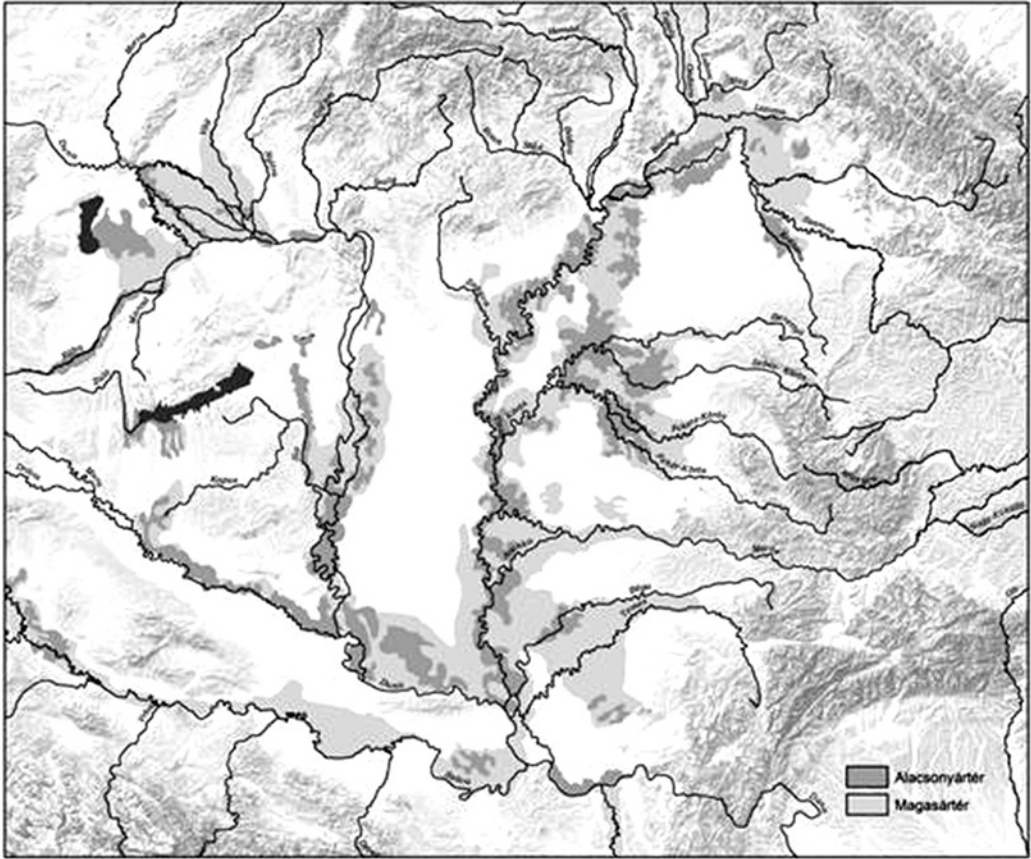
Land use changes of the floodplains in the Tiszántúl

According to recent archaeological interpretations, the Tiszántúl (a landscape unit of the Great Hungarian Plain, east of the Tisza River) played significant role in the history of Europe, while its area was a part of the emerging regions of ancient agricultural cultures. Before the 20th century, its dominant landscape type was the partly continuous floodplain expanding along the Tisza River and its tributaries. Traces of settlements and partly of the land use of several archaeological cultures from the Neolithic Era until the beginning of the Roman time can be detected. The flood-free parts of the floodplains and their inner and outer rims provided very advantageous conditions for differentiated use of them and for the early technologies of the agriculture as well as for stable and protected settling. The several thousand-year-long presence of human in landscape can be proved by remnants of tells, earthworks, graves and ceramics. However, investigating these epochs, only a few traces of a long-life landscape transformation and small influences on the natural processes can be observed. This fact can be explained by the length of the past times and by the adaptation of the land use to the rhythm of flow regime. There was a long way from the simple use of the environment until its strong alteration during thousands of years. In the second half of the 19th century along the Tisza River, the drainages and the river regulations have definitively disrupted the several thousand-year-old balances between nature and society. In the same time, increasing of the flood-free areas has resulted not only in growing of proportion of arable lands, but the simpler water system enabled building out modern traffic network, extending the settlements and consummating the process of establishing “tanya”-s (Hungarian-type homesteads). Apart from smaller patches, the works liquidated the determinant characteristics of the former landscape. Human-transformed hydrography, including labyrinthine network of dug river beds, oxbow lakes and channels became the recent landscape features,

only the nature conservation areas preserve the remnants of the former floodplain landscapes in a smaller extent. The earlier dominant uncovered water surfaces nowadays can be seen only in small artificial water reservoirs and fishponds. There are only a few landscapes, landscape-types of the country, which after several thousand year long land use has changed so quickly and strongly as the ancient world of the floodplains of the Great Hungarian Plain.

A Tiszántúl legnagyobb kiterjedésű tájtípusa a 20. század előtt a Tisza és mellékfolyói mentén kialakult, részben összefüggő ártér volt, amely nemcsak a Kárpát-medence, de Európa egyik különleges történeti tája is volt (1. ábra). A Tisza, a Szamos, a Kraszna, a Berettyó és a Körösök mentén kialakult alacsony (hosszan tartó vízborítású, mocsaras, lápos) és magas (az évnék csak egy részében vízzel borított) ártereket azonban nem lehet homogénnek tekinteni, mivel a váltakozóan megjelenő és különböző kiterjedésű nyílt vízfelszínnek, valamint az ármentes kiemelkedések a velük összefüggő talaj- és növényzeti felszínekkel kis területen is sokszor mozaikos megjelenésűek voltak (*Somogyi 1997*). Emellett eltérések voltak a Felső- vagy a Közép-Tisza vidék, illetve a Körösök ártereinek jellege között is. A különbségek részben az árterek eltérő földrajzi helyzetéből adódtak. Egyrészt a mikroklímát is meghatározó szélességi helyzetből, amely bár önmagában nem jelentős, de más összetevőkkel együtt mégis a vízrajzi állapotot befolyásoló tényezőként jelenik meg (*Rácz 2008*), másrészt a belső medence peremét jelentő magasabb domborzati térszínektől való távolságból. Ugyancsak érzékelhető hatása volt a tengerszint feletti magasság különbségeinek is, amely a medence belseje, illetve a Maros torkolata felé csökken, és ma is nagymértékben meghatározza a lefolyási viszonyokat. Mindezeket túl fontos szerepe volt az árterek eloszlásának, kiterjedésének alakulásában a Tisza mentén a mellékfolyó-hálózat eltérő sűrűségének is.

A neolitik kortól a római kor elejéig számos régészeti kultúrának mutatható ki a települési és részben tájhasználati nyoma. A régészeti leletek, a középkori írásos emlékek, a környezettörténeti, tájhasználati kutatások is azt bizonyítják, hogy a kultúrák megjelenésében, tájhasznosításában a térségen belül sokszor jelentős eltérések alakultak ki, amelyek okai azonban csak részben voltak környezeti, sok esetben inkább a kultúrák tájhasznosítási célja közötti különbségekből adódtak. Mindezekkel együtt a különböző történeti kultúrák tájhasználati – az árterek rövidebb és hosszabb időtávú, éghajlati periodikusság által befolyásolt vízzel borítottságához igazodva – évezredekken át élhető környezeti egyensúlyt tartott fenn.

1. ábra: A Kárpát-medence árterei a 19. századi lecsapolások és folyószabályozások előtt

Mai régészeti értelmezés szerint a Tiszántúl kiemelkedő helyet foglal el Európa történetében, mivel olyan meghatározó földművelő kultúrák kialakulási térségének része volt, mint a Körös-kultúra a korai, vagy a Szakálhát-kultúra a középső neolitikumból. Az árterek vízmentes részei, a belső és külső ártérperemek igen kedvező feltételeket kínáltak a differenciált ártérhasznosításra és a földművelő gazdálkodás korai technológiáira, valamint a tartós és védett megtelepedésre. Tellek, földvárak, sírok, kerámiamaradványok bizonyítják az ember tájban való több évezredes jelenlétét. Ezeket a korszakokat vizsgálva azonban kevés nyomát találni a táj tartós átalakításának, a természeti folyamatok befolyásolásának. Ebben jelentős szerepe van az eltelt idő hosszúságának és a tájhasználat vízjárasi ritmushoz való igazodásának. A megtelepedés, a gazdálkodás és a térbeli migráció nem okozott olyan antropogén vízrajzi átalakítást, amelyet a felhagyás után a természet ne tudott volna ismét a saját rendszerébe visszailleszteni.

Tartósabb hatások első nyomát a 2. századtól találjuk. A két római provincia, Pannónia és Dácia közötti alföldi területeken a külső és belső ártérperemekre telepedett kelta, jazig, dák és egyéb kisebb népcsoportok közösségeire jelentős befolyást gyakoroltak a birodalom gazdasági, politikai folyamatai. A birodalmi és az ellene védekező pre-állami szerveződések ütköző hatásai közvetlenül érvényesültek a térségben. Ennek következtében egyrészt védett és állandósult települések jelentek meg, miáltal a vízrajzi kép átalakítása erőteljesebbé vált, sáncokkal, árkokkal formálták a tájat, és ismét fontos szerepet kaptak a földvárak; másrészt a gazdasági, kereskedelmi hatások erősödésének következtében nagyobb távolságú térkapcsolatok és tartósabb útvonalak alakultak ki, amelyek mentén jobban koncentráldott a népesség, mint a korábbi korszakokban. A források alapján Dácia provincia alföldi előterében igen aktív volt a medence felé a kereskedelmi kapcsolatok kiépítése. Amíg a népvándorlás időszakának erőteljes lökései el nem érték a tájat, addig ezekben a tömörülésekben intenzívebb ártéri gazdaság létezett, bennük valószínűsíthető a népesség kisebb mértékű növekedése is. Az 5. századtól a birodalmi előtéri helyzet csak annyiban változott, hogy a birodalmi hatás kétirányúvá vált, ezt az alföldi térséget elsősorban a Kelet-Római Birodalom ellen felvonuló különböző népek jelenléte és gyors váltakozása határozta meg, aminek következtében a 6–9. században a jelentős avar ártéri megtelepedés ellenére a tájhasználat erős területi szűkülése tételezhető fel a források alapján. Az Avar Pusztá térségében az avar társadalomnak a 10. századra már nem maradt jelentősebb területi szerveződése ebben a térségben. A honfoglalók területfoglalása elősorban a Tisza és mellékfolyói mentén kialakult folyóhátakra és az ártérperemekre koncentráldott, ennél azonban ritkábban, de megjelentek az árterek belsejében is.

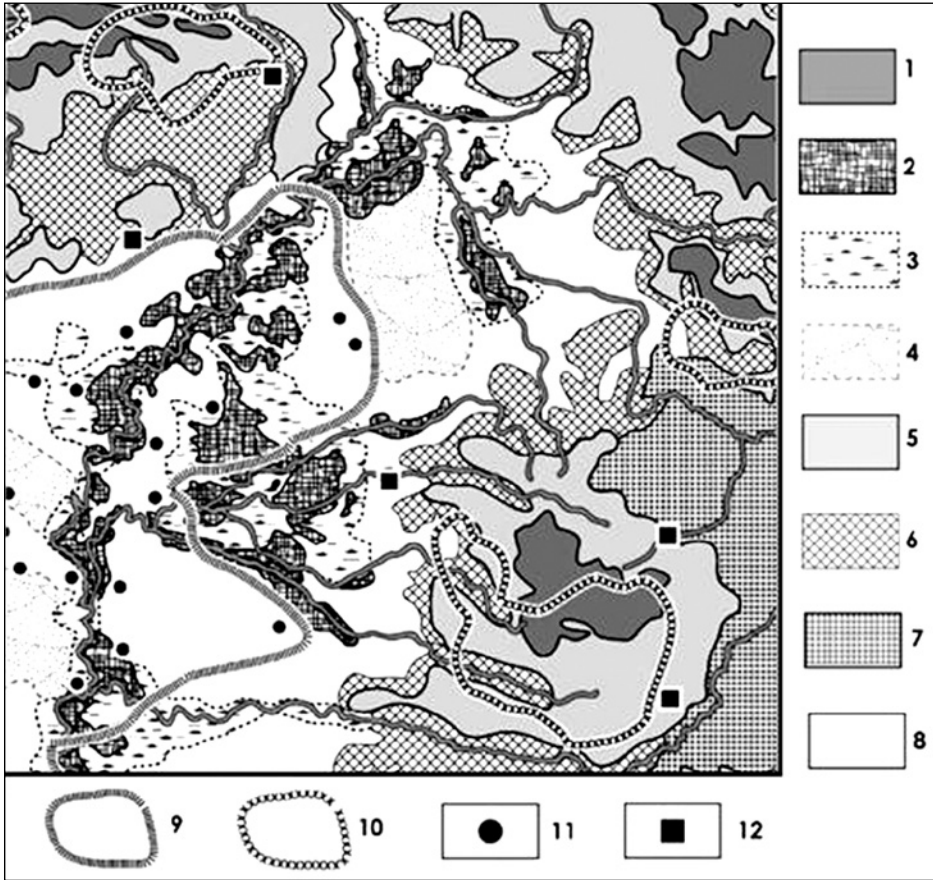
A következő komolyabb változás a magyar államszerveződéssel együtt indult meg. Ennek a területnek a betelepítése folyamatban volt még a 13. században is (kunok). A legerőteljesebb különbséget nemcsak a területi szerveződés jogi formáinak korábban nem létezett rögzülése, a vármegye- és egyházmegye rendszer kialakulása jelentette, hanem ezzel összefüggésben a településhálózat folyamatos, a 13–14. századra befejeződő állandósulása.

A Tisza-, Bodrog-, Körösök-menti vízzel borított tájak alapvetően a hadszervezeti, gazdálkodási, védettségi funkciók számára voltak fontos területek a 10–12. században. A különböző kiterjedésű nyílt vízfelszínek és a velük összefüggő talaj és növényzeti megjelenés a vízjárásnak megfelelően állandóan változott. A határok csak jellegükben, de nem térhelyzetükben voltak stabilak. A települések száma, mérete és jellege követte a természeti változás dinamikáját (Glaser 1939). A korai szórt, kis létszámú megtelepedéseknek viszonylag kedvező élettereket biztosítottak a vízfelszín váltakozásához igazodó belső, szigetszerű ártérperemek. Az összefüggően ármentes térszíneken már korán kialakultak a középkorra jellemző alföldi

gazdálkodás földművelő, állattartó és kert- és erdőgazdálkodási formái, amelyekben a folyóknak jelentős szerepük volt. Sajátosabb volt a vízjárta térszínhez kapcsolódó ártéri gazdálkodás, amelynek alapja a fokgazdálkodás volt. A folyók és az árterek közötti kapcsolatot biztosító főleg természetes fokoknak nagy szerepe volt a halászatban, a termékek szállításában és a folyóból be- és kiáramló vizek energiájának malmok általi hasznosításában. A halászat mellett jelentős volt az apróvad hasznosítás, az ártéri cser- és tölgyerdőkben a makkoltató sertéstartás, a rétgazdálkodás, kaszálás, legeltetés kapcsán pedig a szarvasmarhatartás. Kiegészítette mindezt a nád- és fahasznosítás és eszközök készítése. Lényegében csak a nagyobb népességet eltartó kiterjedtebb szántóterületek hiányoztak. A környezeti zártsgot előnyként hasznosító megtelepedések a megelőző korszakhoz hasonlóan kevés számban rögzültek és váltak tartós településsé, többségük a vízjáráshoz és a megtelepedési hely erőforrásai kimerülésének időszakaihoz igazodva változtatta helyét. Így a viszonylag nagyszámú régészeti nyom valószínűleg nem jelent hasonló mértékű betelepültséget.

A korai szórt települések térbeli áthelyeződésének folyamatát a 13–14. század társadalmi változásai és a birtokrendszer, valamint vele együtt a települések jogállapotának megszilárdulása, továbbá a jobbágytelkes gazdálkodás előtérbe kerülése állította meg. Az ártér belsejében lévő szórt településhelyek száma csökkent, tájhasználatuk – két-három családos közösségként – egyszerűbb hasznosítási formákban nyilvánult meg. Az előnyösebb fekvésű és kiterjedtebb ármentes helyek valódi településsé váltak, a korábbihoz képest nagyobb számú (idevonzott) népességgel. A falvak az ármentes települési központból kiindulva alakították ki gazdálkodási területüket a telkes gazdálkodástól a kert- és szántóparcellákon, illetve a legelőkön keresztül az ártéri fokgazdálkodásig, illetve az ártéri folyóvízből nyert energia hasznosításáig. Ezek a gazdálkodási terek nem koncentrikusan helyezkedtek el a településmag körül, hanem szigorúan a talajviszonyok és a vízjárás adta lehetőségek alapján jelentek meg (Frisnyák 2001). A hasznosított tér ugyan adottságaiban összetett és kiterjedésében jelentős volt, de hozamában már kevésbé, így önmagában nem tett lehetővé komolyabb népességnövekedést vagy felhalmozást; ugyanakkor egy adott népességszám–munkaerő arány esetén kiegyensúlyozott, biztonságos gazdálkodást jelentett. A táj népessége igazodott az árterek kiterjedésének változásához (Pinke–Szabó 2010). A nedvesebb időszakokban visszahúzódott a használatba vett árterekről a szűkebb ármentes térszínre, a hosszabb szárazabb időszakokban pedig igyekezett az igényeihez igazított tájhasználati formákkal minél nagyobb területet hasznosítani. Nagy központok ugyan nem jöttek létre és országos jelentőségű útvonalak sem érintették közvetlenül a térséget, de viszonylag kedvező hatással volt az itteni településekre a Sebes-Körös széles völgykapujában kialakult regionális központ, Várad, valamint az Erdélybe vezető utak közelsége (Csüllög 2004).

2. ábra: A Tiszántúl tájhasználati típusai a 17–18. században

1. A középhegységek 1000 méteres tengerszint feletti magasság és az erdőhatár közötti területein ritka megtelepedés, erdőgazdálkodás, hegyi pásztorkodás, a völgyekben takarmánytermesztés, helyenként bányászat 2. Gyenge ártérperemi megtelepedés és a környezet természetes változásaival egyensúlyban lévő ártéri tájhasználat az alacsony árterek területén 3. A magas ártereken: ártéri erdőhasznosítás, az időszakos vízborítású réteken, szikeseken, egyben a lápok és mocsarak területére is kiterjedő állattenyésztés. Tartós megtelepedés a földművelésre alkalmas ármentes folyóhátakon 4. Külterjes legeltetés és alárendelten földművelés, kertgazdálkodás ritka megtelepedéssel a futóhomokos hordalékkúp-síkságokon, 5. Erdőgazdálkodás, kiegészítő hegyi pásztorkodással az alacsony, tagolt középhegységek területén, a völgyeiben sűrűsödő megtelepedéssel. A hegységek közötti, zárt, kiemelt helyzetű medencékben növekvő hozamú vegyes gazdálkodás és folyamatos kultúrtájformálás 6. Koncentrált megtelepedés, vegyes gazdálkodás a hegységperemi és hegységek közötti dombságokon és a hegységközi teraszos folyóvölgyekben, völgykapukban. Több helyen jelentős szőlő- és borgazdálkodás. A központok környezetében a gazdasági javak áramlásához kapcsolódó tevékenységekkel társuló tartós kultúrtájformálás 7. Sűrűsödő-ritkuló megtelepedés – mozaikos kultúrtájformálás,

földművelés, szőlőművelés, állattenyésztés, alárendelten erdőgazdálkodás az önálló helyezett domboságok területén 8. Meghatározó szántógazdálkodás gabonatermeléssel és állattenyésztéssel. Jelentős és sűrű megtelepedés, központokkal az alföldperemi síkságok és a löszös hordalékkúp-síkságok területén 9. A 16. század közepén kialakuló jellegzetes mezővárosi tájhasználat az alföldi lösz-, homokhátakon és a magas árterek egy részén. Ritka település-hálózat, a nagyhatárú városok közvetlen környékén kert-, szőlő- és szántóföldi gazdálkodás, a pusztáikon pedig nagymérvű külterjes és a távolsági kereskedelemre épülő szarvasmarhatartás 10. A bányavárosok érc- és sóbányászata 11. Fontosabb mezővárosok 12. Jelentősebb központok (Forrás: Frisnyák–Csüllög–Tamás 2015)

A kialakult falvak mellett a középkor századaiban fontos szerepet játszottak a tájhasznosításban a Közép-Tiszavidéken az ártereken is nagy számban megjelenő monostorok. A közöttük kialakított útvonalak adtak kapcsolódási lehetőséget a nehezen járható, ellenőrizhető és szervezhető ártéri településformák számára. Alapvető funkciójuk a társadalmi szervezethez gazdasági és egyházi érvényesítése volt. A korszak legjelentősebb ártéri apátsága a Sebes-Körös mellett felépített Csolt volt (Makkay 2004). A monostorok ártéri peremekhez kapcsolódó magas száma a 13. század végéig, 14. század közepéig mutatható ki. Ezután a forrásokban egyre kevesebbszer bukkanak fel, nagy valószínűséggel elhagyták őket, vagy elveszítették monostori funkcióikat.

A 16–17. században jelentős tájhasználat-változási folyamat indult meg az alföldi mezővárosok legeltető gazdálkodásának az árterekre való részbeni kiterjedésével (2. ábra). A folyamatos háborús fenyegetettség miatt a népesség nagyjából a mezővárosokban koncentrálódott, aminek következtében a korábbi tájhasználati formák jó részével felhagytak, miáltal a víz, a mocsár, illetve az év jelentős részében szárazon maradó területeken a megjelenő másodlagos növényzet vették át az uralmat (Frisnyák–Csüllög–Tamás 2015).

A 18. század elején a letelepítések újra felélesztették a korábbi falvak nagy részét, ismét hasznosításba vették az ártereket, de a korábbi kiegyensúlyozott rendszer már nem épült teljesen újjá, részben a megjelenő nagybirtokrendszernek is köszönhetően, amelynek gazdálkodása már csak a táj két adottságára, a jó termőtalajra és a rendelkezésre álló, jelentős méretű hasznosíthatóvá tehető területre épült. A 18. század közepétől a nagybirtok-adományozások, a falvak benépesítése, az új falvak telepítése már jelentősebb környezetformálással járt, főleg az árterek peremén (Frisnyák 2009). A feléledt kultúrtáj új fejlődési irányba fordult, és egyre szűkült a korábbi tájhasználati formák területe. A betelepült népesség jó részének idegen volt az ártéri környezet és az ehhez kötődő gazdálkodási forma, ezért az ártér és a mocsár visszaszorításában volt érdekelt.

Az 1848-1849-es szabadságharc utáni társadalmi és a kiegyezés után meginduló erőteljes gazdasági átalakulás nemcsak az urbanizációs és ipari tereket

modernizálta, hanem jelentős munkaerőt és pénzügyi forrást biztosított a folyószabályozásokhoz és a lecsapolásokhoz, vagyis lehetővé tette az intenzív művelésű agrárterületek gyors növelését (Csüllög 2011). A 19. század második felében felgyorsuló folyamatok azonban nem érintetlen természeti tájat alakítottak át, hanem több évezredes, a természettel összhangban működő kultúrtájat formáltak át igen jelentősen. Az egyszerű környezethasználatól a környezet erőteljes formálásig hosszú évezredek alatt vezetett az út. A táj változása már régóta összefüggésben volt az itt élő különböző régészeti kultúrák, majd az ismert szervezett társadalmak igényei által befolyásolt tájhasznosítás változásával. A 19. század elején az ártéri táj használata még alapjában véve egyensúlyban volt a táj vízjárási ritmusával, így a helyi szükségletek kielégítése hosszú időtávban is csak a környezetterhelés kismértékű növekedését jelentette. Ez elsősorban a tájban élő emberek természethez igazodó, azzal összeolvadó életmódjából, tájhasználatából fakadt, amiben még meghatározó volt a helyi környezeti erőforrásokra épülő gazdálkodás rendszere. A kezdődő lecsapolások találtak az állam támogató gazdaságpolitikájával. A tájhasználat intenzitásának erősödése, a növekvő élelmiszer-, nyersanyag- és energiaigény egyre nagyobb ármentes teret igényelt, aminek a következménye néhány évtized alatt erős tájhasználati homogenizáció, intenzív mezőgazdasági tájhasználat, valamint a tájtól egyre inkább elváló, sűrű beépítésű települési tér lett. Ennek hatásaként a növekvő gazdasági igények és a bővülő technikai lehetőségek a 19. század második felére az Alföld Tisza-menti térségeiben megbontották a társadalom és a természet több évezredes egyensúlyát. A társadalom nem akarta feladni meglévő, kiépített erőforrásait, eszközeit, és minden hasznosítható, azaz technikailag ármentesíthető területre igényt tartott, az egyéb, pl. a környezeti tényezők pedig háttérbe szorultak.

Ugyanakkor az ármentes területek növekedése nemcsak a szántóföld arányának bővülését hozta, de a mindennapi életben is számos kedvező változást eredményezett, az egyszerűbb vízhálózat lehetővé tette a hidak számának növekedését, a közlekedési hálózat kiépíthetőségét, a települések terjeszkedését és a tanyásodási folyamat kiteljesedését (Frisnyák 1995). A kibontakozó vasút-, majd közútépítések komoly változást hoztak az alföldi tájak arculatában, elindultak a fragmentációs folyamatok, az új, ásott és környezetüktől gáttakkal elzárt medrek és csatornák mellett a vasútvonalak is tagolták a tájat. Mindemellett az ország ipari termelésének bővülése, a szabályozási és vasútépítési munkák hatására az alföldi tájakon jelentősen megnőtt az agyag-, kavics- és homokkitermelés, valamint a kibányászott nyersanyagok feldolgozása, így ezek bányagödrei, építményei is jellegzetes alföldi kultúrtájelemmé váltak.

A táj átformálása a század végére felgyorsult, a harmadik katonai felmérés lapjain a vízvilágnak már csak egy-egy kisebb-nagyobb foltja található meg a

települések között. A lecsapoló csatornák száma és hossza is növekedett, és a volt ártereken keresztül már megépültek a vasútvonalak. A települések területe és népessége, ha nem is egyenlő mértékben, de növekedett. A 20. század elejére a volt ártéri tájak helyén nagyobbrészt szántók, egyes kisebb részeken legelők váltak uralkodóvá. A tájak névanyagában elszaporodtak a különböző 'major' és 'puszta' elnevezések. Ez azt mutatja, hogy a nagybirtokon és a falvak külterületén jelentős számú szórványtelepülés jelent meg, majorok és tanyák formájában. A vízrendezéseknek azonban volt egy komoly negatív hatása is: a 19. század végétől a szűk mederbe szorított folyók egyre komolyabb árvizekkel veszélyeztetettek.

Összességében a változások a 19. század második felére alapvetően átalakították a térség vízrajzát, és jelentősen lecsökkentették az árterek területét, sok esetben pedig a folyók jellegét is megváltoztatták. Ennek következtében táj és a társadalom közötti, a korábbi tájhasználaton alapuló fenntartható egyensúly felborult, és a sokszínű, változatos tiszántúli árterek jelentős része homogén agrártájá vagy másodlagos kultúrtájá vált. Kisebb foltoktól eltekintve a munkálatok felszámolták a korábbi táj meghatározó jellemzőit. A mai táj jellegzetességévé az ember alakította vízrajz, az ásott medrek, holtágak és csatornák szövevényes hálózata vált, és csak kisebb kiterjedésű természetvédelmi területek őrzik az ártéri táj maradványait. A korábban uralkodó, de változó kiterjedésű szabad vízfelületek pedig ma már csak a mesterségesen kialakított kisebb víztározókban, halastavakban jelennek meg. Kevés olyan tája, tájtípusa van az országnak, amely több évezredes tájhasználat után olyan gyorsan és erőteljesen alakult volna át, mint az alföldi árterek ősi világa. A 20. századra a folyók mellől szinte teljes egészében eltűntek a vízjárta árterek, helyükön jelentős kiterjedésben intenzíven művelt területek, nagytáblás szántók, telepített halastavak és kisebb mértékben erdősávok jöttek létre. Azonban ez a másfél évszázados, a mai „modern” kultúrtájat kialakító folyamat sem volt egységes, hanem két eltérő jellegű korszakra osztható: egy hosszabb „építő” és egy rövidebb, jelenleg is tartó „felhagyó” korszakra (Szabó et al. 2010). Az előbbi igen jelentős tájatalakítást hozott, eltüntetve a korábbi kultúrtáj meghatározó jellemzőit, míg a második, a 20. század végén kezdődő szakasz sok kezeletlen, megoldatlan gazdasági (pl. erős agrár homogenizáció) és környezeti (pl. belvizek, szikesedés stb.) probléma jellemzi.

Irodalom

CSÜLLÖG G. (2004): A Kárpát-medence vízrajzának szerepe Magyarország középkori településhálózatának kialakulásában. In: Füleky Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében – A víz a tájban. Gödöllő, Szent István Egyetem. pp. 56–58.

CSÜLLÖG G. (2011): A 19. századi folyószabályozások kultúrtáj- és térszerkezet-alkakító hatása az Alföldön. In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.): Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek. Nyíregyháza–Szerencs, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Gimnázium és Közgazdasági Szakközépiskola. pp. 71–77.

FRISNYÁK S. (1995): Az Alföld kultúrgeográfiai korszakai. In: Frisnyák S.: Tájak és tevékenységi formák. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 2. Miskolc–Nyíregyháza. pp. 141–159.

FRISNYÁK S. (2001): Antropogén tájformálás az Alföldön. In: Ekéné Zamárdi I. (szerk.): 10 éves a Debreceni Egyetem Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszéke. Debrecen. pp. 135–142.

FRISNYÁK S. – CSÜLLÖG G. – TAMÁS L. (2015): A Kárpát-medence tájhasználata a 16–17. században. In: Történeti Földrajzi Közlemények 3. évfolyam 1. sz. pp. 1–12.

GLASER L. (1939): Az Alföld régi vízrajza és a települések. In: Földrajzi Közlemények 57. 4. pp. 297–307.

MAKKAY J. (2004): Vésztő-Mágor – ásatás a szülőföldön. Békéscsaba, Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága. pp. 100.

PINKE Zs. – SZABÓ B. (2010): A klímaváltozás hatása a Hortobágy-Sárrét középkori településhálózatára. In: Kertész Á. (szerk.): Tájökológiai kutatások 2010. Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. pp. 231–238.

SOMOGYI S. (1997): Hazánk vízrajza a honfoglalás idején és változásának tájrajzi vonatkozásai. In: Füleky Gy. (szerk.): A táj változásai a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Gödöllő, GATE. pp. 41–57.

SZABÓ M. – HORVÁTH G. – CSÜLLÖG G. (2010): Tájhasználat-változások – tájkezelési kényszerek vagy lehetőségek? In: Füleky Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében. Tájhasználat és tájatalakulás a 18–20. században. Gödöllő, Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány. pp. 61–68.

ÖRÖKLÖTT TAPASZTALATOK ÉS MEGÚJÍTÁSI KÍSÉRLETEK AZ ÁRTÉRI GYÜMÖLCSÖSKERTEK HASZNOSÍTÁSÁBAN

Viga Gyula

Heritage of the past and renewal experiments in the use of flood plain fruit gardens

The historical base for the fruit culture in Hungary were the fruit flood plain groves alongside the riverbeds, which, throughout the centuries, supplied the peoples of the area with plump, apple and pear, without almost any care to be taken. Most of these fruit groves were eliminated because of the second half of the 19th century river regulations and the phenomena of diverting the flood plains between dams. Their earlier extensive *usus fructus* (profiteering) got replaced by high-level of fruit culture as of the third quarter of the 19th century. (The peach in Danube–Tisza interfluve, Jonatan apple in Nyírség, etc.) Along the River Tisza some earlier groves remained untouched, which were, around the turn of the 19th and 20th centuries, experimented to modernise and make them useful for the modern market environments. (The trees were lined up, were regularly pruned, fertilized, and there took place some experiments to replace the species.) Some of these had only short-term success, and the traditional fruit culture was unsuccessfully transmitted into modern conditions. Mostly, entrepreneurs arriving from the capital tried to boost local conditions, but this challenge was not reinforced either by traditional species, or by transport-logistics. During the era of common farming in the second half of the 20th century these flood plain gardens were eliminated, and since they did not get replanted either, they remained, for the elderly of the 70s and 80s, some kind of nostalgic glimpse, embodying lost economic opportunities.

Az alkalom talán megengedi a személyes megjegyzést, hogy magam közel negyedfél évtizede nagyon sokat köszönhetek a nyíregyházi földrajzi műhelynek. Frisnyák Sándor és munkatársai révén számos konferencia, valamint kötet munkatársa lehettem, és sokat okulhattam eredményeikből, kutatói hozzáállásukból, szemléletükből. Talán fontosabb ennél, hogy mesterségeinkre, a történeti földrajzra és az etnográfiaira – rajtam kívül számos etnográfus folyamatosan munkatársa a földrajzi műhelynek –, kölcsönösen hatott ez az együttműködés, amit jól tükröznek a konferenciakötetek, nem utolsósorban a Történeti Földrajzi Közlemények sorozata. Magam különösen inspirálónak érzem, hogy jeles történeti földrajzos kollégáim a tájat a benne kultúrában élő ember kontextusában vizsgálják, és a tájhasználat alakzatainak változását történeti folyamatába ágyazva teszik lehetővé a különféle létformák és életmód stratégiák leírását, a kultúra és társadalom kapcsolódó történéseinek értelmezését. Ezt a látásmódot persze számos más tényező is generálta amellet, hogy összetettebb lett a történeti földrajz célkitűzése és eszköztára, vele párhuzamosan megerősödött a történeti néprajz, és valamelyest elterjedt idehaza is a történeti antropológia módszere is. A két tudományterület belső változásai mellett, általános elvárás lett a történeti folyamatok szakaszolása, és a strukturális különbségek ellenére is elvárható az interdiszciplináris közelítés, valamint célkitűzésként a (nem mindig pontosan értelmezhető) holisztikus látásmód. Az etnográfia szempontjából újfajta meghajtó erőként jelentkezett, hogy lényegében eltűnt az a társadalmi csoport, a parasztság, aminek leírása és megértése generációkon át a tudományszak alapvető tárgyát képezte. Ez utóbbi, s vele a komplex értelmezés elvárása éppen úgy a megelőző változások és változatok, a történeti rekonstrukció felé fordította a néprajz figyelmét, mint a többi történeti diszciplína esetében.

Bár a nyíregyházi történeti földrajzi műhely munkatársai az ország számos intézményéből verbuválódtak, és a Kárpát-medence egészére kitekintettek, meggyőződésem szerint a mai Észak- és Északkelet-Magyarország, a Nyírség, a Bodrogek, Tokaj-Hegyalja és a történeti Zemplén történeti tájainak feltárása különösen sokat profitált ebből az együttműködésből. Köszönet érte!

***

I. A leíró etnográfia számára végtelen lehetőséget biztosít a táj és az ember kapcsolatának értelmezésére az egyes települések területhasználatának feltárására. A földrajzi feltételek részletező bemutatása és (szerencsés esetben) a tájhasználat változásának dokumentálható történeti folyamata az alkalmazkodó és a tájat részleteiben alakító emberi közösségek specifikus kapcsolatára mutat rá, és a lokális elemzések nem ritkán alkalmasak általánosítható tanulságok

megvonására is. Az agrártörténet feltárta a határhasználat különféle változatait, és rámutatott, hogy a középkor végére kontinentálisan elterjedt a két- és háromnyomásos művelési rendszerek típusa, ám azokkal – az agrártermelés tájaknak és a társadalomnak megfelelő optimalizálása mellett – nem csupán régies szisztémák működtek tovább, de a lokális földrajzi és szociális feltételek a termelő gazdálkodásnak sokféle lokális formáját is kialakították. A Kárpát-medencében a 18. század elejétől a török kiűzését követő gazdasági reorganizáció különösen megbontotta a domináns határhasználati típusokat, amit segített a forduló földek rendszeres újraosztásának megszűnése – különösen a falvak közelében fekvő szántóterületeken –, valamint az olykor a faluközösség egészének működésében mutatkozó, de szórványosan akár az egyes jobbágy-paraszt üzemek gazdálkodásában megnyilatkozó egyéni törekvések is. Mindez nem jelentette a hagyományos nyilas osztások megszűnését, sőt azok – jellemzően kiterjedve a rétekre, az erdőkre, halászó vizekre is – akár a modern időkig fennmaradhattak például az erdőbirtokosságok működésében (Imreh 1983, 245; Tagányi 2015, 68–69; Wellmann 1980; 1989). Az agráretnográfia számára különösen a faluközösségek szántóföldön kívüli haszonvételei szolgálnak tanulsággal, amelyek gyakran az agrártermelés lokális fejlődésének irányát rajzolják ki – például az alföldi „magányföldek” (tanyák) kialakulásának lehetősége (Tagányi 2015, 68–69; Wellmann 1979, 41–42) –, de felismerhetők abban olykor a későbbi táji-termelési szakosodás, a piacra termelés csírái is. Mivel a feudális kor adminisztrációja általában nem rögzítette a nem adóköteles javakat, a különféle kertek – köztük a *mezei kertek*, *külső kertek* – hasznosítása és termelvényei nyomjelzői egy-egy közösség gazdálkodásának, benne az újfajta növénykultúrák elterjedésének. Szerencsés esetben a 18–19. századi történeti források arról is informálnak, hogy a különféle kultúrnövények mikor és miként jutottak a művelésbe, és hogy bekerültek-e a földesúri szolgáltatások sorába (Orosz 1994; Szilágyi 2001, 462–470). Témánk szempontjából különösen fontosak az úrbérrendezést előkészítő jobbágy-paraszti bevallások adatai, amelyek az értékesített javak és az értékesítési lehetőségek mellett az egyéb jobbágyparaszti szolgáltatások, földesúri ajándékok felsorolásával a táj 1770 körüli állapotáról és annak lokális hasznosításáról informálnak (pl. Takács–Udvari 1998. passim). Egy-egy történeti táj népességének tevékenységei, a térhasználat párhuzamos és egymást váltó típusai sajátos térbeli szerkezetet és időbeli folyamatokat rajzolnak, ami jellemző volt egy-egy településre, tanulságainak kiterjesztése pedig a gazdasági tevékenység regionális változatait körvonalazza. Az azokat egymáshoz rendelő üzemszervezeti formák és életmód stratégiák rendszerelvű megismerése azonban még sok tekintetben várat magára.

Az alábbiakban a térhasználatnak egy olyan formájához közlök adatokat és szempontokat, amit jellemzően nem sorol a „kertek” közé a néprajzi irodalom, jóllehet annak hasznosítása sok tekintetben emlékeztet a kertek hasznosítására,

és azt mind az emlékezet, mind a kutatás élénk figyelemmel kíséri. Az ártéri keretek hasznvétele megkülönböztetett figyelemre tarthat számot az alakuló táj és a változó emberi tevékenységek kontextusában is. Adataim főként a Felső-Tisza mentéről származnak, ahol három évtizede kísérem figyelemmel ezt a témát.

II. Az Árpád-korban a gyümölcsösök főként két nagy földrajzi övezetben fordultak elő nagy gyakorisággal: részben a hegyek lábainál, a hegyvidékek elődombságain, valamint a nagyobb folyók, elsősorban a Duna, a Tisza, a Szamos, a Körösök, illetve a Maros és az Olt árterein, ahol a szinte vadon termő körtés és szilvás berkek mellett legkorábban megjelentek a kerített gyümölcsösök is. Ezek a termesztő körzetek a 19. század végéig meghatározó jelentőséggel bírtak, s főként az ország keleti felében a népesség szinte csak a vízpartok vadon termő gyümölcsfa csoportjait hasznosította (*Belényesy* 1955, 25; *Andrásfalvy* 1975; 2001). Még a nagy jelentőségű szabolcs-szatmári gyümölcs kultúra fészke is a Tisza és Szamos vízjárta hátsága volt, s a 18. században a Tisza-völgyben és a Rétköz területén a gyümölcsfa-koncentráció négy-ötszöröse volt a vármegye más területén tapasztalhatónak (*Kuknyó* 1975, 58–61; *Frisnyák* 2012, 114). A Felső-Tisza menti és Szamos menti falvak történeti és kartográfiai adatai szerint a 17. századtól a 20. század első feléig jellemző volt az ártérben meghúzódó természetes gyümölcsligetek hasznosítása. A katonai felmérések térképlapjai, az országleíró munkák, a kéziratok térképek lapjai csakúgy, mint a történeti helynévanyag azt igazolja, hogy a gyümölcsligetek szinte végigkísérték a folyó alkalmas ártereit. Bellon Tibor teljességre törekvően vette számba ezeket az adatokat, munkájából a megtermő gyümölcsnemek és -fajták is kirajzolódnak (*Bellon* 2003, 109–124; *Luby* 1939). A gyümölcsstermő területek évszázadokig nem különültek el a szőlőktől (*Égető* 1993), az utóbbiak a vízrendezés után a gabonától és a kapásnövényektől foglalták el a korábban vízjárta területek homokos magaslatait (*Viga-Viszóczy* 2015).

Egy-egy történeti tájon belül is jelentős különbségek adódtak azonban a gyümölcsstermesztés jelentőségében, akár egymáshoz közeli falvakban is, vélhetően főként a különböző vízjárások és vízállások eltérő jellege miatt. Ez aláhúzza a gyümölcs belső forgalmának szerepét, az általánosan jellemző vízi szállítás távolsági kereskedelme mellett. A belsőségeken kialakított gyümölcsöskertek genezise talán a folyószabályozás és a vízrendezés előtt összefüggésben volt az ártéri gyümölcsösök meglétével. Az *investigatio* lapjai (1772) egyaránt említenek a Bodroghöz Tisza-menti falvaiban a telken levő és az erdőből irtott ártéri gyümölcsösöket (*Takács* 1988; *Takács-Udvari* 1998 passim). Közismert, hogy a folyók jellege erőteljesen befolyásolja a meder és a part alakulását, például a Tisza egyik partot bontó, a túlpártot építő munkáját a falvak igyekeztek egymás között kiegyenlíteni. Az emlékezet szerint a folyó egy generáció életében akár egy magyar

holdnyi területet hordhatott át a túlpartra. Ebből a szempontból is figyelmet keltő a cigándiak túlsó, Dombrád oldalán szolgáló, *Palló-szög* (*Palaj-szög*) nevű ártéri gyümölcsöse, ahol a kiscigándiak és nagycigándiak már a 18. században is közösen birtokoltak gyümölcsöst a dombrádiakkal – nem mindig békességben (*Takács* 2019, 61–62). (A III. katonai felmérés térképlapján a Palló-szög az élő Tisza és a belőle kiágazó, félig lefűződött ág öblében helyezkedik el.)

A folyószabályozások és a vízrendezés erőteljesen átalakította a gyümölcsligeteket, s vélhetően azok változásaival is összefüggött a térség gyümölcskultúrájának kiterjedése a Közép-Tisza mentére és a Nyírség homokjára. Az ártéri gyümölcsösök hasznosításának lezárulása azonban elsősorban a paraszti gyümölcskultúra színvonalával függött össze, aminek a tudatos termesztői tevékenység éppen úgy meghajtója volt, mint az értékesítés gazdasági lehetőségei. A gyümölcsösöket a 19. század derekán több helyen – nem ritkán hosszú pereskedés útján – a telki állomány részévé tették, aszerint osztották újra. A 20. század elejére gyakran már csak egy-egy sor gyümölcsfa maradt a családok tulajdonában (pl. Kis- és Nagytárkány). A történeti adatok és a recens néprajzi gyűjtések szerint az ártéri gyümölcsösök egy része több funkciójú térség volt, s talán megfontolandó, hogy a *Tisza-kert* elnevezés (Kis- és Nagytárkány, Zemlénagárd, Kisar) a kaszálókkal tarkított, fokozatosan sorokba rendezett, részleteiben nemesített gyümölcsfaligeteket jelölhette. Hasznosultak a Tisza-kertek alkalmanként vetéssel is, ha a gazda egy-egy területet kihalászott erre a célra. A tavaszi áradás miatt őszi gabonát a Tisza mentén ritkán vethettek, de egy-egy kis zabot vagy más tavaszi gabonát igen. (Van adatunk a terület kölessel való bevetésére is.) Ha a víz elvitte a kis gabonát, akkor levonulása után babbal, krumplival, kukoricával pótolták a vetést; az utóbbi csalamádéként takarmánynak volt még jó. Vetettek az ártéri kertekben egy-egy darabba lucernát és lóherét, s kisebb darabokban zöldségfélét, káposztát és paradicsomot is kapáltak benne. Kevés adat utal a gyümölcsösök aljának legeltetésére: ha a lehulló gyümölcsből jutott is a sertéseknek, azt inkább hazavitték, és az ólban etették meg velük. Bár a Tisza-kertek hagyományos, extenzív jellegű haszonvétele a 19. század végére a tervszerű és többcélú gazdálkodás felé fordult, a domináns szilva- és a csekély alma-, valamint diófa állomány nem segítette az intenzív gyümölcskultúra kialakítását (*Bellon* 2003, 110; *Frisnyák* 2012, 114; *Viga* 1993). A Tisza-kertek hasznosításának régies objektumai voltak a földbe ásott, tüzelős *aszaló kemencék*, amelyek az ártérben termő gyümölcs konzerválásának fontos kellékei voltak (*Dobrossy* 1969; *Trejbál* 1973). Gyakran a Tisza-kertben zajlott a szilvalekvár főzése is: az egyetlen olyan gyümölcs konzerválása, ami cukor hozzáadása nélkül is eltartható. Az erre a célra kialakított helyen tüzeltek az üstök alatt, és jellemzően vitorlás kavaróval mozgatták a gyümölcsöt. Vannak ugyan szórványos adatok a 18. századtól a pálinkafőzésre is a kertekből, az égetett szesz jelentősége azonban csak a második világháború után nőtt meg ugrásszerűen.

1. kép: Pálinkát főző kistárkányiak, 1920 körül (Petrik Pál felvétele)

III. Számba venni is nehéz lenne azokat a forrásokat, leírásokat és visszaemlékezéseket, amelyek az ártéri gyümölcsösök jelentőségéről, termésük gazdasági hasznáról, de főként a kereskedelméről szólnak. Nem kétséges, hogy az ártéri gyümölcsösök évszázadokon át extenzív haszonvételt biztosítottak a folyók mentén élő népességnek, és a 19. század második felétől az volt a hasznosításuk vízválasztója, hogy sikerült-e a tudatos termesztő tevékenység irányába fordítani a generációkon át örökölt faállományt, elegendő volt-e ahhoz az örökölt termelési tapasztalat, vagy adott volt az innováció lehetősége, illetve rendelkezésre álltak-e a szállítás feltételei és a piacok az értékesítéshez. Az akár hosszú távú szállítást évszázadokon át nem a gyümölcshaszon generálta, hanem a folyók hátán úszó haszonfa, a vízi szállítás, főként a tutajozás kínálta, így a Tisza forrásvidékéről Szegedig úszó szálak, tutajok kormányosai és kísérei természetes módon kapcsolódtak a forgalomba az alkalmi szállítóeszközök révén. A szekeres gazdák a Bükkalja szilvájával ugyanazt az utat járták be, mint máskor a mésszel, faszénnel vagy haszonfával, s ugyancsak jószerével mellékes haszonként hordták le a gyümölcsben szegény Alföldre a szinte vadon termő szilvásligeteik termését (Viga 1986a, 14–25). A szilva szállítása nem okozott különösebb minőségi gondot, mert a lekvárfőzés, akár a pálinkafőzés, nem volt túl igényes a szállítással, a tutajokon úszó alma és körte akár távoli útját pedig az tette lehetővé, hogy a jobbára kemény húsú, vastag héjú gyümölcsök késő ősszel és a tél folyamán értek élvezhetővé. (A tárolásuk közönségesen vermekben történt a termőtájukon

is.) A 19–20. század fordulójától azonban több tényező hatása is megbontotta a korábbi rendszert. Amíg korábban a gyümölcsöt nélkülöző tájakon mindenféle gyümölcs kelendő, eladható volt, a piaci igények más irányt szabtak. Hozzájárult ehhez, hogy a gyümölcsstermesztés korábbi bázisai a trianoni határokon kívül maradtak, így a termesztés és piac struktúrája egészében átalakult. Nem csupán a Duna–Tisza közének nemes gyümölcse vált szervező erővé, de a Nyírség homokjának kibontakozó almakultúrája is. A filoxeravész követően jelentős területeken nem telepítették újra a szőlőt, – ezt kormányzati és vármegyei szintű intézkedések is támogatták –, hanem gyümölcsfákat ültettek helyettük. (Pl. a Hernád-völgy, Dél-Abauj másodlagos értékű szőlő- és borkultúráját fokozatosan váltották gyümölcsre, például a 20. század második felében országos rangot szerző gönci kajszibarackra.) A Tisza és mellékfolyóinak tutajozása 1920 után egyre veszített a jelentőségéből, de a vasút által érintett szerencsések számára is akadályt jelentett a közlekedés új struktúrája, túl azon, hogy a gyenge piaci értékű gyümölcs szállításához drága volt.

A 20. század első harmadában már egyre inkább a Tisza-kertek, illetve ártéri gyümölcsösök modernizálása kínál számottevő gazdasági hasznot. Jól adatolt ennek története a Felső-Bodroγκöz két szlovákiai településéről, Kistárkányból és Nagytárkányból. A tárkányi gyümölcsstermesztésben az állomány rendezésének és nemesítésének egyéni próbálkozásai után Trianon után következett be minőségi változás: a termesztés fokozatos intenzívvé tétele. A változásnak kiváltó okai voltak az új országhatárok következtében megfogalmazódó igények, illetve az azokhoz igazodó belső kereskedelem kialakulása. A belső piac megmaradt, de a jelentős túltermelés miatt igényesebbé is vált: a gyümölcs sokfelé megtermelt, túl a gyümölcsben szegény vidékek – Felső-Zemplénben főleg a Kárpátok előtere, valamint az Ung-vidék és a Felső-Bodroγκöz egyes falvai – alapvető igényeinek kielégítésén, csak a jó minőségű, esetleg exportra is alkalmas gyümölcs remélhetett új piacokat.

A tárkányi Tisza-kertek esetében a kedvező táji-, illetve talajadottságok lehetővé tették az extenzív hagyományokon alapuló, újfajta gyümölcsészet kialakítását. *„A talajban van valami, mert a régi fajták is jók voltak, azok is híresek voltak – arról ismerték a falut a környéken. Volt gyümölcs másfelé is, de ilyen értékes gyümölcs, mint a mienk, csak Máramarostól lejjebb volt, Técsőn. Onnan voltak is megnézni a mi gyümölcsösünket, mert hallották, hogy itt is igen híres gyümölcs terem.”* *„A Tisza-kertben az almának egészen különös éze volt! Azt a részt a Tisza járta: a gyümölcs is sokkal jobb ézű volt, és más volt a zamatja. De még ott sem volt egyforma: más volt a gyümölcs az iszapos részen, más az agyagon vagy a homokon.”* A változás megindítóit jó szemű vállalkozók voltak, akik felismerték a tárkányi gyümölcsben a lokális termesztő központ kialakításának lehetőségét. Az első republika alatt Csehszlovákiához tartozó Ungvárról

és Nagyszőlősről jöttek mérnökök és más értelmiségiek, akik bérbevettek a helyi gazdáktól gyümölcsösöket a Tisza-kertben. A helyi református lelkész is társult, s Nagyszőlősről hozatott szakembert, aki ismerte a permetszereket, s az 1920-as évek közepén először próbálkozott itt a permetezéssel. Ekkor kezdték rendszeresen trágyázni a fákat is. Az alsó ágak metszésével fokozatosan ritkították és szorították felfelé a fák koronáját, hogy azok termése beérjen és hozzáférhető legyen. A munkálatoknak valódi lendületet egy Olasz Janka nevű, budapesti származású birtokos és vállalkozó hölgy adott, aki az 1920-as évek végén került Kistárkányba. Ő kezdte el a régi fák kicserélését újabb, jobb minőségű és bőtermő fajtákkal.

Olasz Janka is idegenből hozott szakembereket, akik a helybeli érdeklődőket is megismertették a metszés, permetezés, nemesítés alapl munkáival, s az új fajtákkal. Ez nem szervezett keretek között zajlott, hanem a közös munkavégzés, az érdeklődők tájékoztatása, bemutatások révén. Az 1930-as évek legvégén, a második világháborút közvetlenül megelőző években kezdett beérni a vállalkozók munkájának gyümölcse, az értékesítés lehetőségeit nagyban javították a bécsi döntés(ek) által létrehozott új feltételek. A gyümölcsszüret ideje meghosszabbodott az új fajták révén, s több embert is foglalkoztatott a falvainkból, illetve a szűkebb környékből. Az új vármegyei monográfia 1940-ben már azt írja Zemplén megye gyümölcsstermesztéséről, hogy *„leginkább a kistárkányi gazdák tulajdonában levő 235 kat. hold területen telepített kisebb régi gyümölcsösök méltók figyelemre”* (Csíkvári 1940, 63).

Az Olasz Janka-féle gyümölcsös művelési technikája hatott a parasztok gazdálkodására is: új fajták csemetéit szerezték be, többen egyszerű, rézgálicos permetezésbe kezdtek. A bérlők nagyban termeltek, s vagonszám szállították a háború első éveiben is Németországba és Budapestre a gyümölcsöt, főleg az almát. A parasztok kertjeiben főleg ungvári, újhelyi, kassai és más környékbeli zsidók vásárolták meg a termést. De jöttek kereskedők a Kárpátok felől is, akik elvitték a tárkányi gyümölcsöt a hegyi falvakba. Csapból kofák is jártak felvásárolni a termésből. A városi polgárok vonaton is eljöttek: 10–20 kiló almát, körtét szállítottak haza (Viga 1993).

A közös gazdaságok megörökölték a Tisza-kertek gyümölcskultúráját: az 1960-as évek végén még mintegy 15 ezer gyümölcsfa volt a tárkányi Tisza-kertek 100 hektárnyi területén. Bár egyre nehezebb volt a termesztés korszerűsítése, a JRD idején még számottevő gazdasági hasznot biztosított a gyümölcs, és szép sikerrel szerepelt az a csehszlovák mezőgazdasági kiállításokon. 1976-ban államosították a kistárkányi szövetkezetet, és azt követően két év alatt kipusztították a gyümölcsösöket. Ez az idősebb parasztemberek emlékezetében még évtizedeken át a közös gazdálkodás egyik neuralgikus pontjaként élt (Viga–Viszóczy 2006, 313).

2. kép: Kistárkányi almások (Ismeretlen fotós, 1930-as évek)

Hasonló volt meghajtója és az időrendje az ugyancsak jelentős gyümölcskultúrával rendelkező zemplénagárdi Tisza-kert változásának is. Az 1860-as évek derekán a település kiterjedt gyümölcsstermesztésről tudósít Pesty Frigyes: „a Tisza mentében elterülő erdőség egy része, régibb időkben kiirtatván, ízletes és bő mennyiségű alma és szilvafákkal beültetve az illető tulajdonosok által folytonos gond és szorgalom által ápolatva, némely években a gyümölcs a Tisza vizén az aloidékre leszállítva szépen jövedelmeznek”. A gyümölcsösök zöme a Tisza árterében, a Tisza-kertben feküdt mintegy 200 kh területen, a gazdák egyéni tulajdonában. A régi telepítés fái sóvári, nemessóvári, batul, törökbálint és nyári fajtákból, az újabbak már jonatánból álltak. A termőhely mikroklímájának köszönhetően a zemplénagárdi jonatánalma éppen olyan híres volt, mint a szabolcsi. Az 1920-as évek végéig semmiféle ápolásban nem részesültek a fák, a hozam az áradás és az időjárás függvényében alakult. A rendszeres kezelés és talajmunka 1929 tavaszán indult meg, amikor a Chinoin Gyógyszervegyészeti Gyár az ártérben levő ősgyümölcsös több területén hasznóbérbe vette az almást. Rendszeres ápolási munkát végeztek (koronametszés, permetezés, a fák alatti terület istálló- és műtrágyázása), bemutatva a falu lakosságnak, hogy a korszerű gyümölcsstermesztés jobb minőséget és bő termést eredményez. Az ápolást az intéző esti tanfolyamokon népszerűsítette, a teendők megismertetése fellendítette az 5–10 holdas jonatánosok telepítését is, ami számottevő hasznot jelentett a gazdáknak. Az I. osztályú

gyümölcsöt selyempapírba csomagolva 20 kg-os ládában külföldre szállították, a II. és III. osztályút fővárosi hűtőházak fogadták be. Az agárdi jonatán a falu gazdálkodásának egyik jelképe lett, kitűnő minőségét jól megfizették. Az egyéni gazdák tapasztalata indította az állami gazdaságot és a tsz-t nagy területű gyümölcsösök telepítésére. A szállítási nehézségek és a tárolási költségek miatt azonban ez nem sokáig maradt versenyképes, az 1970-es években a termés már egyre kevésbé felelt meg a minőségi elvárásoknak (Kováts 2000, 132–133).

Az 1960-as években fokozatosan teljesedett be a sorsa Cigánd Tisza menti gyümölcsöskertjeinek is.

IV. A folyószabályozás és vízrendezés meghatározó következménye volt a korábbi árterek és ármentes térszinek különbségének megszüntetése, ám az a paraszti termelés számára újfajta kettősséget is eredményezett: a *mentetlen* és a *mentett* területek hasznosításából fakadó minőségi különbséget (Frisnyák 1995; 2005; Bellon 2003, 124–128). A néprajzi adatok egyértelműen azt jelzik, hogy a gáton belüli, mentetlen területek gyümölcsét jobb minőségűnek, értékesebbnek tartották a parasztemberek. Az áradások, a magas vízjárás nem tette lehetővé a fajtaváltást, a régi, magas törzsű fák azonban állták az áradásokat. A Tisza-kertek hasznának legfontosabb feltétele a *jó áradás* volt: az árvíz, ami a tavaszonként gazdag hordalékot terített szét, jószerével megtermékenyítve a fákat és a kerteket. Különösen akkor, ha gyorsan levonult, és nem áztatta sokáig a talajt, de táplálta a fákat. Az 1950-es évektől azonban már „nem jó vizek” jöttek, inkább ártottak a talajnak: a Tisza vízgyűjtőjén kiirtották az erdőket, és a víz már nem a korábbi löszös talajt és tőzeget hozta, hanem a terméketlen iszapot (Viga–Viszóczky 2006, 309). Vagyis számos olyan hatás találkozott a második világháború utáni emberöltő alatt, amelyek nem erősítették a közösség identitásának jelentős tényezőjét képező ártéri gyümölcsösök létét. Felszámolásuk lokális keretekben történt, de a korszerűsítésük nehézségei, az értékesítés anomáliái helyett a kollektív emlékezet a kétségtelenül sokszor erőltetett közös gazdaságok rovására írta az elvesztésüket. Ahogyan számos más esetben, a közös múlt nem ritkán romantikus hagyománya minden tekintetben felülírta az előre kiszámíthatatlan hatású modernizációs szándékokat. Mindez némileg a kutatók számára is gyümölcstillatúvá varázsolta az emlékezet ezen szeletének históriáját.

Mindez nem csupán agrártörténeti, agráretnográfiai kérdés: a mai legidősebb nemzedék emlékezetében úgy élnek a Tisza-kertek, mint egy korábban volt „virágkor” letéteményesei, a gazdagság és jólét elmulasztott lehetőségei. A visszaemlékezések is meglehetősen nosztalgikusak, s talán a települések 20. századi históriájában semmihez nem kötődik annyi személyes emlék, mint ezekhez az ártéri kertekhez. Erősítette mindezt az ártéri gyümölcsösök használatának, életének gyakorlata is. A gyerekeket, fiatalokat általában a nagyszülők ismertették

meg a kertek különös világával, nem ritkán összekapcsolódott az a munkára neveléssel is. Az emlékezet szerint tavasztól őszig hétvégeken még „kirándulni” is eljártak a helybeliek és a közeli falvakban élő rokonok a kertekbe: szalonnát sütöttek, kis bor is került, ott beszélgettek. Az érő gyümölcs illata az aszalók és lekvárfőzők füstjével keveredett, a friss gyümölcsöt az üstökben megalvadt szilva (*potyó*) édes íze tette teljessé. A Bodrogeköt két Tisza menti települése, Kistárkány és Nagytárkány nem csak földrajzilag nőtt össze az idők során, az örökséget meg a házasodást segítette a Tisza-kertben való birtokszerezés is.

A még fellelhető ártéri gyümölcsösök az 1990-es évektől turisztikai látványossággá váltak, a lokális múlt egyedinek gondolt letéteményesévé. A gyümölcs, leginkább a szilva, a falunapok, fesztiválok fontos szereplője, a lokális identitás erős szervezője. A hagyományhoz való viszony az egyének kulturális habitusának függvénye, és bizonyos, hogy abban az emocionális elemek nagy súllyal vannak jelen. A „kitalált” ünnepek problematikája azonban már a gyümölcs kontextusában is önálló tanulmányt érdemel (Pócs 2004).

Irodalom

ANDRÁSFALVY B. (1975): Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd, Tolna Megyei Levéltár.

ANDRÁSFALVY B. (2001): Gyümölcskultúra. In: Paládi-Kovács A. (főszerk.): Magyar néprajz II. Gazdálkodás. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 493–527.

BELÉNYESY M. (1955): Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő XXXVII. pp. 11–30.

BELLON T. (2003): A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a Tiszai Alföldön. Budapest, Timp Kiadó.

CsÍKVÁRY A. (szerk.) (1940): Zemplén vármegye. Vármegyei Szociográfiák XI. Budapest.

DOBROSSY I. (1969): Az aszalás mint konzerválási mód a Zempléni-hegység falvaiban. Ethnographia LXXX. pp. 514–536.

ÉGETŐ M. (1993): Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig. Budapest, Akadémiai Kiadó.

FRISNYÁK S. (1995): Adalékok a Bodrogeköt történeti földrajzához (18–19. század). In: Tájak és tevékenységi formák (Földrajzi tanulmányok). Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 2. Miskolc – Nyíregyháza. pp. 161–181.

FRISNYÁK S. (2005): A Felső-Tisza-vidék ősi ártéri gazdálkodása. In: A földrajz dimenziói. Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek. Budapest, MTA Földrajztudományi Intézet. pp. 235–247.

FRISNYÁK S. (2012): Tisza-kertek és ártéri legelők. Kisar tájhasználat a 18–19. században. In: Tájhasználat és térszervezés. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza – Szerencs, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Szerencsi Bocskai István Gimnázium. pp. 111–117.

IMREH I. (1983): A törvényhozó székely falu. Bukarest, Kriterion Kiadó.

KOVÁTS D. (2000): Zemplénagárd krónikája. Zemplénagárd, Községi Önkormányzat.

KUKNYÓ J. (1975): A Szabolcs-Szatmár megyei almatermelés történeti kialakulása, területi kérdései. Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács.

LUBY M. (1939): A szilva hazája. Néprajzi Értesítő XXXI. pp. 300–310.

MÓD L. (2016): Ártéri szőlőskertek az Alsó-Tisza mentén. Életmód és Tradíció 15. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

OROSZ I. (1994): A dinnyés kertekről. In: Novák L. (szerk.): Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére. Studia Comitatus 23. Szentendre. pp. 407–413.

PÓCS É. (szerk.) (2004): Rítus és ünnep az ezredfordulón. Studia Ethnologica Hungarica VI. Budapest, L'Harmattan – Marcali Városi Helytörténeti Múzeum.

SZILÁGYI M. (2001): Kerti növénytermesztés – kertészkedés. Paládi-Kovács A. (főszerk.) Magyar néprajz II. Gazdálkodás. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 462–492.

TAGÁNYI Z. (2015): A Közép-Kelet európai faluközösség genezise. Budapest, L'Harmattan.

TAKÁCS P. (1988): „Az öt közönséges határú helység” lakosainak életmódja az úrbérrendezéskor. In: Mező A. (szerk.): Szamosközi tanulmányok. Fehérgyarmat, Fehérgyarmati Városi Tanács. pp. 67–85.

TAKÁCS P. (2019): Két évszázad Cigánd történetéből (1711–1914). Viga Gy. (szerk.): Újabb tanulmányok Cigánd múltjából. Cigánd, Cigánd Város Önkormányzata. pp. 7–90.

TAKÁCS P. – UDVARI I. (1998): Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából III. Periférián Könyvek 3. Nyíregyháza.

TREJBÁL, J. (1973): Sušárny ovoce na Slovensku I. Zbornik Slovenského Narodného Muzea. Etnografia 14. Martin. pp. 107–178

VIGA GY. (1986): A gyümölcs a népi árucserében. In: Szabadfalvi J. – Viga Gy. (szerk.): Árucseré és migráció. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai XVIII. Miskolc. pp. 175–195.

VIGA GY. (1986a): Tevékenységi formák és a javak cseréje a Bükk-vidék népi kultúrájában. Borsodi Kismonográfiák 23. Miskolc, Herman Ottó Múzeum.

VIGA Gy. (1993): A tárkányi Tisza-kertek. Az ártéri gyümölcsösök hasznosításának formáihoz. *Ethnographia* CIV. pp. 423–434.

VIGA Gy. – VISZÓCZKY I. (2006): A hagyományos gazdálkodás jellemzői és változásai. In: Viga Gy. (szerk.): Nagytárkány I. Tanulmányok a község településtörténetéhez és néprajzához. Lokális és regionális monográfiák 5. Somorja – Komárom, Fórum Kisebbségkutató Intézet. pp. 291–343.

VIGA Gy. – VISZÓCZKY I. (2015): A bodrogközi borról és a mai borünnepről. *Acta Ethnologica Danubiana*. Az Etnológiai Központ Évkönyve 17. Komárom – Somorja. pp. 111–131.

WELLMANN I. (1979): A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Agrártörténeti tanulmányok 6. Budapest, Akadémiai Kiadó.

WELLMANN I. (1980): Községi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. *Történelmi Szemle* 3. pp. 376–449.

WELLMANN I. (1989): Földközösségtől faluközösségig. Kutatások és felfogások Tagányi Károlytól Imreh Istvánig. *Ethnographia* C. pp. 278–302.

A BORSODI-MEZŐSÉG TÖRTÉNETI TÁJHASZNÁLATA

Frisnyák Sándor

Historical landscape use of the Borsodi-Mezőség

The Borsodi-Mezőség is a natural geographical enclave of the Hungarian Great Plain and an economic geographical micro-region of the historic Borsod county. The 600 km² small landscape is divided into two geomorphological levels: the flood-free alluvial cone plain, where grain production was carried out, and the river flood plain, where cattle were raised. More than half of monoculture grain production, in the 18th century an average of 56%, was sold in the northern region of the Carpathian Basin and abroad. Towards the end of the 18th century, the product certification test ordered by the king ranked the small region in first place. In the 18th and 19th centuries, the two basic branches of the microregion's economy, grain cultivation and animal husbandry, accounted for approx. 90% occupied. Even at the turn of the 19th/20th century, it was a developed agricultural small region, where the net income per cadastral month was 85.6% higher than the national average.

A Borsodi-Mezőség a honi tájfelosztás szerint az Északalföldi hordalékkúp-síkság egyik részét, a Bükkalja és a Tisza-ártér között (*Dövényi* 2010, *Kocsis* 2018). A topográfiailag körülhatárolható természetföldrajzi kistáj területhasználata, társadalom- és gazdaságtörténete nem vagy csak alig különül el a keletről és nyugatról érintkező geomorfológiai tájegységektől, – a Sajó–Hernád hordalékkúp-síkság és a Hevesi-síkság területétől.

Rövid előadásomban a kistáj történeti tájhasználatát foglalom össze, két idő-síkra, a 18. század utolsó harmadára-végére és az 1865-től 1909-ig terjedő időszakra koncentrálna, kartográfiai és statisztikai forrásművek alapján, Borsod vármegye gazdasági térszerkezetének részeként.

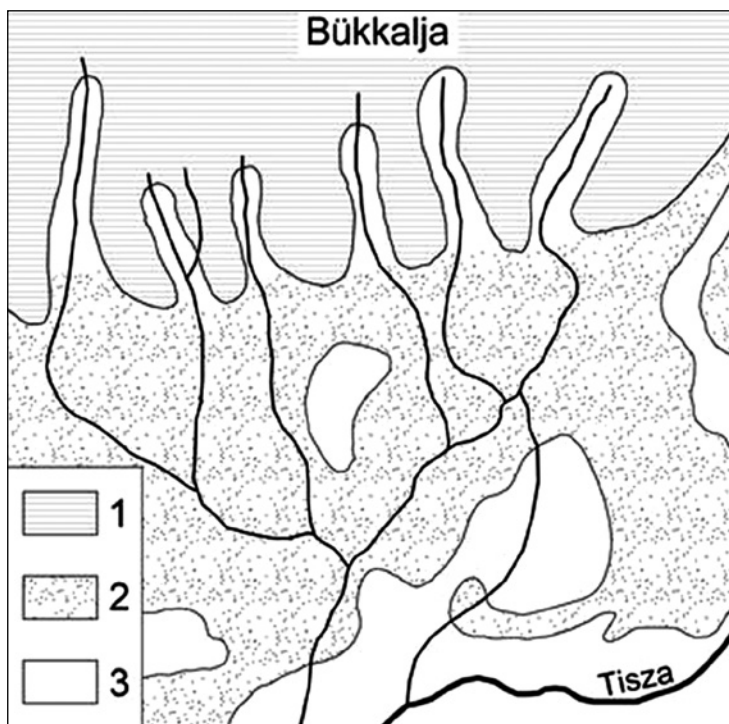
1. A 600 km²-es kistáj a történeti Borsod vármegye déli (alföldi) részén – a történeti tájtípus- és kultúrtájállapot rekonstrukciója alapján (Csüllög–Horváth 2021) – önálló gazdaságföldrajzi mikrorégióként definiálható, és mint ilyen, a történeti földrajzi elemzésünkben is térszerkezeti egységként értelmezhető. A kistáj gazdasági jelentőségét a kedvező agroökológiai tényezők mellett a földrajzi fekvéséből származó előnyök, a helyzeti energiák is növelték.

Borsod, mint *hegyalja vármegye*, részesült abból a gazdasági-térszervező erővonalból, amely az alföldi nagymedence és a kárpáti hegységkeret érintkező sávját alkotta. A két eltérő természeti és termelési jellegű nagyrégió határövezete, a Cholnoky-féle *vásárvonal* (vásárhely-öv), a feudális kori Magyarország gazdasági centrumtérsege volt (Süli-Zakar–Csüllög 2003). A vásárhely-öv vármegyénket érintő szakasza pozitívan hatott a Borsodi-Mezőség település- és gazdaságfejlődésére. Hatásövezetében alakultak ki a mikrorégió térszerveződésében és a táji kapcsolatrendszerében fontos mezővárosok: Mezőkövesd, Mezőkeresztes és Emőd, és itt haladt át a Kárpát-medence egyik legjelentősebb, Pest-Buda térségéből induló, megyénken túl a Hernád-völgyében folytatódó, a nagyrégiókat összekötő kereskedelmi és stratégiai útvonal (Csüllög–Horváth 2021). A Borsodi-Mezőség kis központjainak piaci vonzáskörzete a Déli-Bükk, a Bükkalja és a Borsodi-ártér településeire is kiterjedt. A térkapcsolatok, a gazdasági javak és az emberek áramlásai a tranzitfolyosón és a Bükk-hegységből a Tisza ártérövezete felé haladó patakok mentén történtek.

A vásárhely-övezet a geográfia és a történeti néprajz szerint a *nagytáji termékcseré akkumulatív területe* (Paládi-Kovács 1984). A Borsodi-Mezőség vásárhelyein a kisrégiók közötti termékcserét, a nagytájak gazdasági kapcsolatait a vármegye meghatározó jelentőségű vásárvárosában, Miskolcon bonyolították le, de igen jelentős volt Sajószentpéter piacközponti szerepköre is. A Borsodi-Mezőség északnyugati települései kapcsolódtak Heves vármegye legfontosabb piacközpontjához, Eger városához is.

2. A Borsodi-Mezőség 89,5 és 140 m tengerszint feletti teraszos *hordalékkúp-síkság*, amely a Bükk-hegységből érkező vízfolyások negyedidőszaki hordalékanyagából épül fel. Északról a Bükkalja dombsági tája, a 300 m átlagmagasságú hegyláb felszín és ennek részeként a 150 m-es hegységelőtéri lejtő határolja. A természetföldrajzi kistáj magasabb térszíneit, az eróziós-deráziós folyamatok a völgyek és völgyközi hátaik rendszerére tagolták. A széles völgyek vízfolyásai (a Csincse-, Kácsi-, Nád-ér-, a Hórvölgyi-, Kánya-, Ostoros- és a Rima-patak) a

Borsodi-Mezőség hordalékkúpjába is beágyazódtak, széles völgytalpat formálva. Helyenként a régi és mai mederpartokat 1–3 m magas folyóhátak szegélyezik. A Borsodi-Mezőség északról dél felé fokozatosan lejt, a löszös hordalékkúp felszínét és a lösziszappal fedett alacsonyabb térszint denudációs tereplépcső választja el a Tisza borsodi ártér-övezetétől (1. ábra). A Borsodi-ártér megközelítően 500 km²-nyi, 88–94 méter tengerszint feletti kistáj, régi folyómedrekkel, holtágakkal, lápokkal és mocsarakkal, ligeterdő maradványokkal és kisebb-nagyobb ármentes térszínekkel (Pinczés 1978; Dövényi 2010; Kocsis 2018).

1. ábra: A Borsodi-Mezőség és környéke domborzattípusai (Forrás: Kocsis 2018)
Jelmagyarázat: 1 = hegyláb felszín, -lejtő, 2 = alföldperemi hordalékkúp-síkság,
3 = holocén ártéri síkság

A Borsodi-Mezőség mint gazdasági és történeti földrajzi mikrorégió, nem teljesen azonos a természetföldrajzi kistáj területével. A régióalkotó települések közigazgatási területei kisebb-nagyobb nyúlványokban átterjednek a szomszédos hegyláblejtő övezetére és az ártéri síkság földjére is (Frisnyák 1999).

Az általunk vizsgált történeti földrajzi mikrorégió – az alföldi nagyrégióhoz hasonlóan – három geomorfológiai szintből tevődik össze: (1) az alacsony, állandóan vagy az év nagy részében elöntött ártéri síkságból, (2) a magas, időszakosan elöntött ártérből és (3) a medenceperemi, ármentes hordalékkúp-síkságból.

3. A Borsodi-Mezőség történeti tájrajza megegyezik az alföldi nagymedence változásfolyamatával, a régészeti és történeti korokra jellemző környezethasználatával. A kistáj felszínalaktani tagoltsága kedvező életföldrajzi feltételeket biztosított a gyűjtögető-zsákmányoló tevékenységet folytató, majd a neolitikumban (Kr. e. 6000–4400) a termelő gazdálkodásra áttért, földművelő és állattartó népek számára. A Borsodi-Mezőségre is érvényes *Sümegei* professzor megállapítása, miszerint a neolitikumban *„...az első alföldi élelmiszertermelő közösségek olyan megtelepedési és környezethasznosítási stratégiát dolgoztak ki, amely maximálisan ki tudta használni az alföldi környezetnek a mikroléptékekben is jelentkező mozaikosságát, és ez a létfenntartási stratégia egészen a folyószabályozásig, a 19. századig, 8000 éven át fennmaradt és sikeres volt”* (*Sümegei* 2018).

A neolitikumban folytatott földművelés és állattenyésztés ökológiai hatása elsősorban az erdőterület csökkenésében és a gyepfeltörésben, a szigetszerűen megjelenő településhelyek és gazdálkodási terek antropogén tájelemekké válásában nyilvánul meg. A régészeti és történeti források szerint a Borsodi-Mezőség telephelyei és művelt földjei két telepítővonalon, az ártérperemen és az ármentes síkság és az erdős hegység határzónájában, a vízfolyások mentén alakultak ki. A növénytermesztés a falvakon belül történt, kertszerű földműveléssel. A munkáigényes belső területet kívülről az „állattenyésztési gyűrű” övezte (*Sümegei* 2017; *Törőcsik–Sümegei* 2018).

A Borsodi-Mezőség és a szomszédos kistajak a neolitikumtól a magyarság megjelenéséig *részlegesen és időszakosan* lakott területek voltak. A honfoglalás előtt itt élt népek életfenntartó-termelő tevékenységükkel környezetátalakító tényezőkké váltak. Az általuk teremtett kultúrtáj-szigetek és települések a 750-től 900-ig terjedő száraz klímaperiódus alatt nagyrészt megsemmisültek, lakói elpusztultak vagy elmenekültek (*Frisnyák* 2001).

4. A 9–10. század fordulóján klímaváltozás történt. Az aszályos klímaszakaszt követő középkori optimuméghajlat a 14. század elejéig-közepéig tartott, és kedvező ökológiai feltételeket jelentett a megtelepült magyarság számára. A honszerzők a Borsodi-Mezőségen is az *ősi telepítővonalakon*, az ártér és az alföldi

medence peremén alakították ki életterüket. Földműveléssel és megtelepült nagyállattartással, alárendelten egyéb tevékenységekkel foglalkoztak (1. sz. táblázat). A megtelepült állattartásra való áttérés, amely életformaváltást is jelent, azzal magyarázható, hogy a Tisza széles, holtágakkal, lápokkal, mocsarakkal és ligeterdőkkel tagolt ártéri síksága nem tette lehetővé a folyó menti, nomád jellegű legelőváltó pásztorkodást (Fodor 2009). A tiszai ártér másféle, a megtelepült állattartással összefüggő legeltetési rendszer (a réti transzhumáció) számára kínált természetes takarmánybázist, amelyet a Borsodi-Mezőség lakói is hasznosítottak. A réti transzhumáció azt jelenti, hogy az állatállomány legeltetése és teletetése az ártéri gyepföldeken és ligeterdőkben, árvizek idején a hordalék-kúp-síkság szikes pusztáin történt (Szabadsfalvi 1984). A települések körüli művelt földek (kultúrtájak) kezdetben még nem voltak állandó jellegű képződmények. A parlagoló vagy szántó-legelőváltó módszer alkalmazásával a határnak csak egy darabját hasznosították, majd annak kimerülése után más területrészt vontak be a művelésbe. A 13. századtól kezdődően, hosszú folyamatként, a talajváltó földművelésről áttértek a két- és háromnyomásos szántógazdálkodásra, továbbá az eredményességet növelő fordítóeke és a munkaállatok fogatolásához szükséges szügyhám használatára. Az innováció egyben azt is jelenti, hogy a korábban önellátásra termelő jobbágy-paraszti gazdaságok árutermelőkké váltak, és egy-két termék nagyobb mennyiségű előállításra és értékesítésére törekedtek.

A kultúrtáj-fejlődés, az agrárium tájhasználat

na nem volt töretlen: 1241–1242-ben a tatárok, a 16–17. században, különösen a tizenöt éves (1593–1606) háború idején, a törökök pusztították a kultúrtájat fenntartó lakosságot és az épített környezetet. A hódoltsági terület határzónájában fekvő Borsod vármegyében is magas volt a településpusztulás mértéke, a Borsodi-Mezőség és a Sajó–Hernád síkon elérte a 60–65%-ot. A népesség nélkül maradt települési és gazdasági tér degradálódott, részlegesen visszatermesztettedett (Varga 1970; Frisnyák 1982; 1999; Csorba 2018; Csüllög–Horváth 2021).

1. táblázat: Az alföldi árterek és ármentes szintek hasznosítása a folyószabályozás és ármentesítés előtt

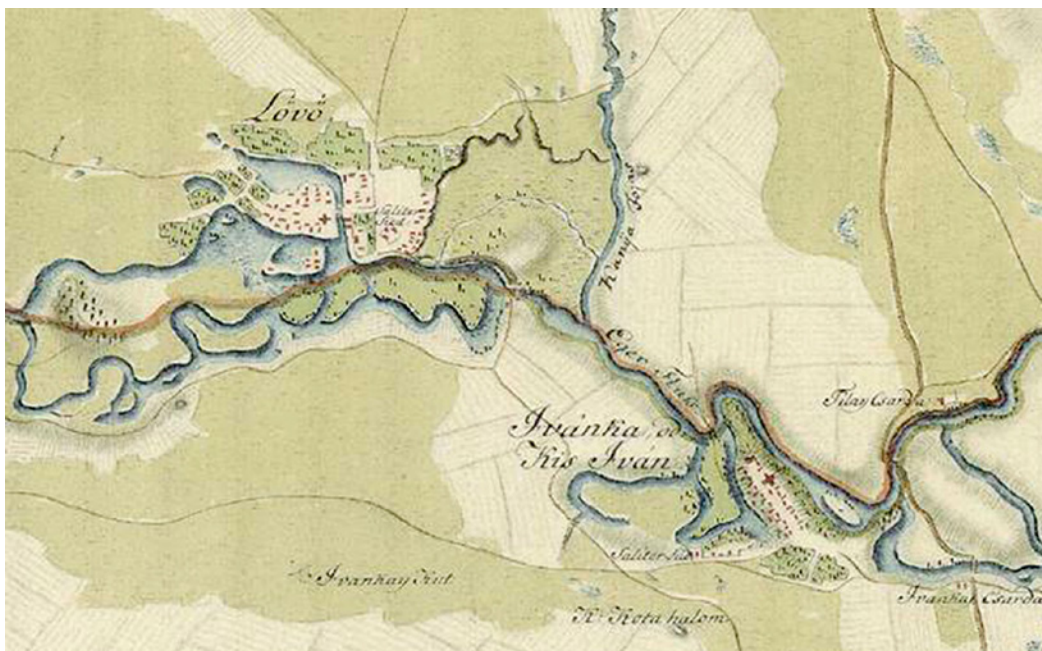
alacsony ártér (állandóan vagy tartósan elöntött terület)		magas ártér (időszakosan elöntött terület)	ármentes szint (életkamra)
síkvíz	nádas, gyékényes, magassás (zsombékos), mocsárrét, fűz-éger-nyár ligeterdő	gyeprét, szil-kóris-tölgy ligeterdő	pusztai erdő (tölgy), homok- és löszpuszták
differenciált ártéri gazdálkodás			
halászat	rekesztő és réti halászat (Ecsedi-láp, Bodrogköz, Sárrétek, Sárköz)	régi transzhumáció	
vízi közlekedés (partváltás és hajózás)	tógazdálkodás	ártéri erdők hasznosítása	települések
tutajozás	gyűjtőgetés vadászat	ártéri gyömolcstermesztés (Felső-Tisza-vidék, Duna-melléke) vadászat legeltetés, szénatermelés (Taktaköz, Hortobágy, Nagykunság) fokok és erek kintikai energiájának hasznosítása (vízimalmok: Szamosszeg, Vésztfő)	nyomások szántógazdálkodás kert- és szőlőkultúra
	nádvágás	vályogvetés	makkoltatás
	mocsári sertéstartás	folyóhátakon és gordonokon földművelés (Tiszahát, Szamoshát, Krasznahát) és települések	

Forrás: saját szerkesztés, 1990

5. A 18. században megindult a gazdasági élet reorganizációja, az elpusztult kultúrtájak helyreállítása, a parasztgazdaságok és a majorságok termelése. A Borsodi-Mezőség a 18. század közepén és vége felé nagy, összefüggő *irtványterület* volt, melyet a *korábbi időmetszetek területhasznosítási stratégiája* szerint műveltek. A hordalékkúp-síkság övezeteiben a kis (2 m/km^2) reliefenergiájú termeszto feleleteken szántógazdálkodással, az ártéri és szikes pusztákon nagyállattartással foglalkoztak.

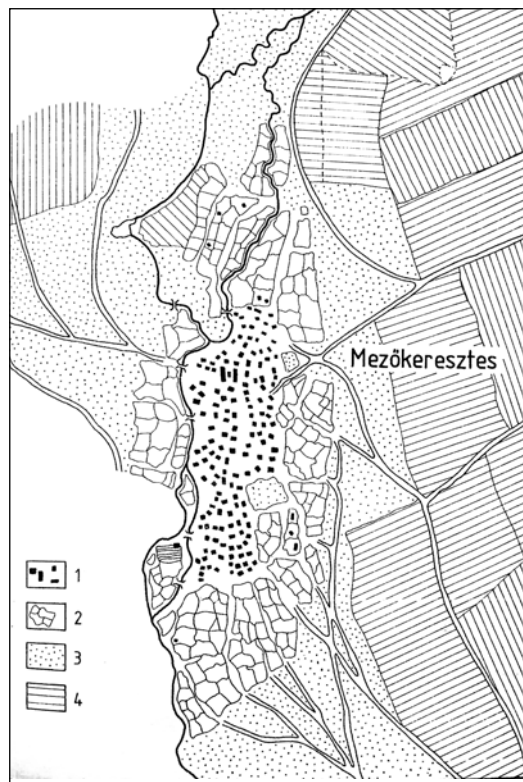
A tájhasználat térstruktúrája az első katonai felmérés (1782–84) 1:28.800-as méretarányú térképszelvényei alapján foglalható össze. A települések belterületét – eltérő kiterjedésben – a rét- és legelőföldek öveztek vagy teljes gyűrűt alkotva (pl. Egerlövő, Mezőkeresztes, Mezőszemere, Szentistván), vagy részlegesen, félkörösen (pl. Borsodivánka, Mezőcsát, Mezőkövesd, Mezőnagymihály) (2. és 3. ábra). A földművelés, a jellegadó cereáliák termelése – a felszín tagoltságának és a talajviszonyoknak megfelelően – a kis és nagy szántótablákon történt, nagyon sok, pl. Mezőkövesden 36.000 szántóparcellán. A szőlős- és gyümölcsös-kertek csak néhány helyen, kis kiterjedésben (pl. Emőd, Mezőkeresztes), a ligeterdő maradványok szórányosan, a két geomorfológiai szint határán, a vízfolyások mentén és az ártérövezetben fordultak elő. A vízfolyások kinetikai energiáját a gabonaórló malmok hasznosították (pl. Mezőkövesd, Mezőnagymihály).

2. ábra: Egerlövő és Borsodivánka tájhasználat a 18. században
(az I. katonai felmérés térképszelvénye)

A természeti erőforrások, így a vízenergia használata is összekapcsolódik a lokális környezetátalakító munkákkal, de ennek részleteit nem ismerjük. Az önellátás szempontjából jelentős volt a Tisza, a patakok és a tavak halászata, az ártereken folyó gyűjtögető-zsákmányoló tevékenység és a vadászat is.

A művelési ágak térszerkezete azt bizonyítja, hogy a megelőző korokban kialakult okszerű táj- és természeti erőforrás használat a 18. században is folytatódott.

3. ábra: Mezőkeresztes településmorfológiája (18. század) (Frisnyák 1997)

Jelmagyarázat: 1 = lakóhelyegységek, 2 = ólaskertek, 3 = belső legelő, 4 = szántó

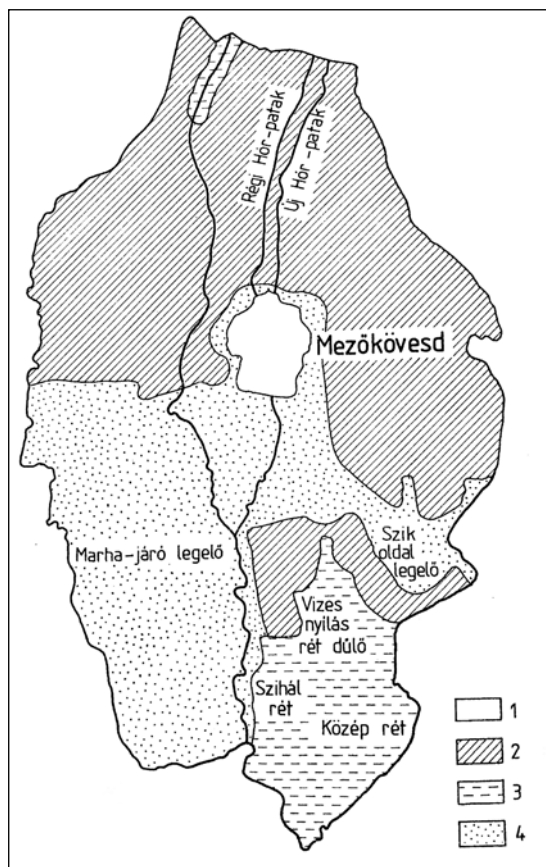
A történeti néprajz és a településföldrajz különös figyelmet fordít a Borsodi-Mezőség településformáira. Györffy szerint a kistáj „az alföldi és hegyvidéki településvidék átmenete, a kertes és szalagtelkes település határterülete” (Györffy 1927). A területet meghatározó kétbelters, szérűskertes települések a településföldrajz szerint – modellszerűen értelmezve – a következő övezetekből tevődnek össze: a belterületet a településmag, a rendszertelenül elhelyezkedő és körülkerített lakóépületek és a körülhatárolt szérűs- (ólas-) kertek alkották, a határt a belső legelő, a szántó- és külső legelőöv képezte (3. ábra). A tájhasználat a modell szerinti körkörös formában csak Mezőszemerén alakult ki. A kertes települések mellett a

három *szalagtelkes* falu (Borsodivánka, Mezőnyárád és Szihalom) határhasználata a többi településhez hasonló lehetett.

A Borsodi-Mezőség a 18. században a *vármegye legfontosabb gabonatermelő mikrorégiója* volt, és szervesen beépült a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásába. Az évi gabonatermelésének átlagosan 56%-át értékesítette, gabonakereskedők közvetítésével (Varga 1970). A kistáj településcsoportja monokultúra-jellegű gabonatermelésével nem csak a Felföld-régió ellátásához járult hozzá, külföldre is exportált. A II. József korabeli minősítések az *alföldi gabonatermelő kisrégiók* közül az *első helyre a dél-borsodi síkságot* sorolták (Gráfik 1992).

6. A 19. században, különösen a Tisza szabályozását követően, minden művelésre alkalmas területet felszántottak. A Bükk felől érkező patakok szabályozása, a meliorációs munkák, a gyümölcsfák és az akácosok telepítése fontos tényezők

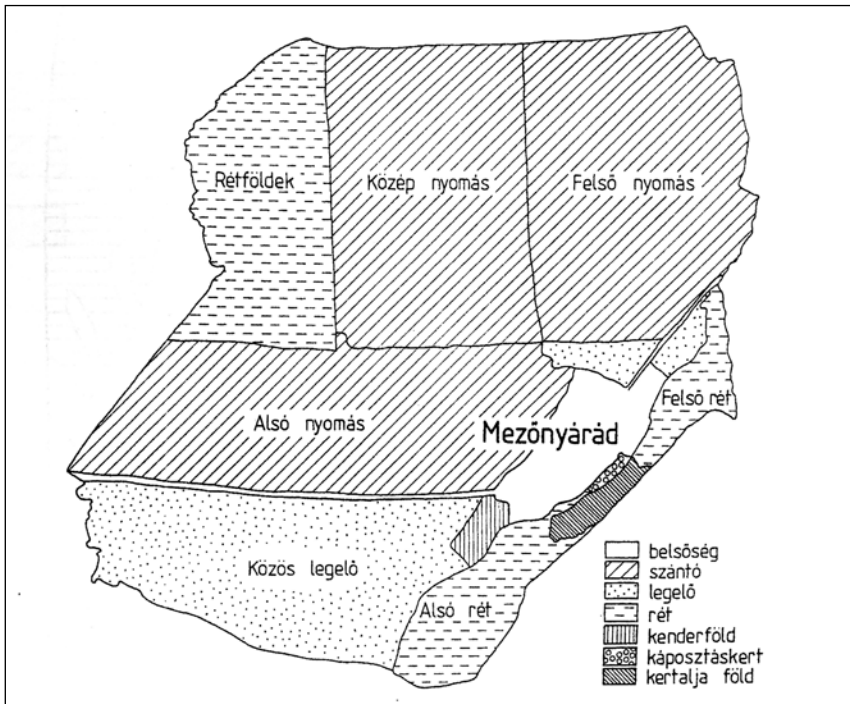

4. ábra: Mezőkövesd földhasznosítása a 18–19. században (Frisnyák, 1997)

Jelmagyarázat: 1 = belsőség, 2 = szántó, 3 = rét, 4 = legelő

voltak a gazdaságfejlődésnek és tájképváltozásnak. A földművelés és állattenyésztés extenzív jellege csökkent, és a rideg állattartást fokozatosan felváltotta az istállózó állattenyésztés. A határhasználat és a talajművelés is korszerűbbé vált a nyomásrendszert követő váltógazdálkodással, a tagosítással, az istállótrágya használatával és néhány helyen az öntözés elterjedésével (4-5. ábra). A 19. században a kultúrtáj elemek a településközi térben összekapcsolódtak, és a települések belterülete is átrendezőődött. A természerkezet is változott, a gabonafélék mellett jelentősen növekedett a kapásnövények, mindenekelőtt a kukorica és a burgonya, továbbá a szalastakarmányok és a zöldségek termesztése. A termékstruktúra térbeli rendszerét a kistáj tagoltsága, a mikrorelief mellett a talajok is befolyásolták (a magasabb szinteken a csernozjom barna erdőtalajok, a mélyebb részeken és a patak völgyekben a réti- és öntéstalajok, a Tisza mentén a nyers öntéstalajok).

A mikrorégió áthaladó Budapest és Miskolc közötti vasútvonal megépítése (1870) felgyorsította a fejlődést, könnyen elérhetővé tette a kistáj termék- és munkaerőpiacát (Frisnyák 2001).

5. ábra: Háromnyomásos gazdálkodás Mezőnyáradon a 19. század első felében (Frisnyák 1997)

A változásfolyamat részeként kell említenünk azt is, hogy 1869-től 1900-ig a népesség száma 34.664-ről 44.015-re növekedett, melyet az agrárgazdaság már nem tudott eltartani. A munkaképes (elsősorban a termőfölddel nem rendelkező) népesség egy része idénymunkásként, ún. summásként az Alföldön, a filoxérvészig a közeli szőlőtermelő mikrorégiókban és a borsodi iparvidéken segéd- és betanított munkásként dolgozott. Az agrárium pozitív változásait nem követte a lakóházállomány fejlődése, amit az is bizonyít, hogy 1900-ban az összes lakás (= 9.035) 94,5%-a (= 8.505) vályogból vagy sárból épült, és 86%-át (= 7.815) nád- vagy zsúp fedte.

A gazdaság és a gazdálkodás történetét a 19. század közepétől a településoros statisztikai kiadványok segítségével lehet jellemezni. Az 1865. évi statisztikai adatfelvételezés szerint a Borsodi-Mezőség területén (= 100.513 katasztrális hold) 62 nagy- és 6.768 kisbirtokos folytatott termelő tevékenységet (2. sz. táblázat). A mezőgazdasági földalap 51,9%-át a szántóföldek, 38,8%-át a rétek és legelők, 9,3%-át egyéb művelési ágak és az ún. haszonvehetetlen területek foglalták el. Az etnográfusok és a történeti földrajz művelői szerint a helytartótanácsi összeírásokban szereplő „hasznavehetetlen” területek is beépültek a tradicionális gazdálkodás térbeli szerkezetébe. Az egyéb ágazatok közé besorolt erdőség (= 1.152 kat. hold, 1,1%) nem biztosította a kistrégió épület-, szerszám- és tűzifaszükségleteit, a hiányzó mennyiséget a Bükk-hegység erdőgazdálkodást folytató falvaiból szereztek be. 1865-től a századfordulóig terjedő időszakaszban a belső fejlődés és a makrogazdasági folyamatok hatására tovább növekedett a szántóföldek, a veteményes- és gyümölcsöskertek területe. 1897-ben 88.330 gyümölcsfát írtak össze, melyből a szilvafák 49,8%-kal, az almafák 12,2%-kal részesedtek. A gyümölcsfa-állomány 48,6%-a (= 42.966 db) Mezőcsát magas ártéri övezetében és a belsőség kertjeiben koncentrált. Az 1909. évi összeírás szerint a szántóföld részesedési aránya 69,6%-ra emelkedett, a rét- és legelőterület pedig 22,8%-ra csökkent (3. sz. táblázat). Az állatállomány adatai – a mikrorégió egészére – csak 1895-től állnak rendelkezésünkre (1895-ben összesen 11.754 szarvasmarhát, 18.172 sertést, 33.584 juhot és 7.202 lovat regisztráltak).

2. táblázat: A Borsodi-Mezőség településeinek műveléségi megoszlása 1865-ben (kat. hold)

	szántó	rét, legelő	egyéb	hasznavehetetlen	összesen
Borsodivánka	1.192	722	17	225	2.156
Egerfarnos	2.443	2.417	12	220	5.092
Egerlövő	1.058	1.167	19	164	2.408
Emőd	4.473	2.490	1.071	330	8.364
Gelej	2.793	2.149	–	591	5.533
Mezőcsát	6.513	3.843	1.340	1.280	12.976
Mezőkeresztes	8.883	5.324	109	836	15.152
Mezőkövesd	8.583	7.196	239	990	17.008
Mezőnagymihály	3.853	5.911	154	804	10.722
Mezőnyárad	1.930	402	–	109	2.441
Mezőszemere	1.260	1.129	–	109	2.498
Szentistván	4.207	5.087	14	371	9.679
Szihalom	4.989	1.127	–	368	6.484
Összesen	52.177	38.964	2.975	6.397	100.513
%	51,9	38,8	2,9	6,4	100,0

Forrás: saját szerkesztés a Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövödelme, Buda, 1865 c. statisztikai kiadvány alapján

3. táblázat: A Borsodi-Mezőség településeinek műveléségi megoszlása és kataszteri tisztajövedelme (1909) (kat. hold)

	szántó	kert és szőlő	rét és legelő	egyéb	terméketlen	összesen	jövedelem: korona	átlag: fillér/kat.h.
Borsodivánka	1.413	68	537	39	125	2.182	2.7962	1359
Egerfarnos	3.852	57	973	6	185	5.073	74.681	1.528
Egerlövő	2.455	51	801	2	136	3.445	45.835	1.385
Emőd	7.144	360	693	92	286	8.575	120.521	1.454
Gelej	3.089	254	1.824	–	414	5.581	46.567	901
Mezőcsát	8.762	515	5.631	211	707	15.826	94.590	626
Mezőkeresztes	9.609	314	1.778	–	554	12.251	159.076	1.360
Mezőkövesd	13.637	376	2.084	1	839	16.937	249.704	1.551
Mezőnagymihály	6.009	111	4.099	62	469	10.750	112.039	1.090
Mezőnyárad	2.031	52	268	–	100	2.451	35.861	1.525
Mezőszemere	1.880	111	416	2	124	2.533	35.209	1.462
Szentistván	5.438	117	3.378	41	524	9.498	97.528	1.027
Szilhalom	5.297	68	661	1	289	6.316	89.880	1.491
Összesen	70.612	2.454	23.143	457	4.752	101.418	1.196.675	1.203
%	69,6	2,4	22,8	0,5	4,7	100		

Forrás: saját szerkesztés Borsod vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme művelési áganként és osztályonként az 1909. évi V. T.-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után (Budapest, 1913) c. statisztikai kiadvány alapján

***

A Borsodi-Mezőség a *vármegye fejlett agrárrégiójaként* értékelhető. S ezt a megállapítást – a tájtörténeti vázlatunkban felsorolt eredmények mellett – az 1909. évi statisztikai források, a termelés hatékonyságára-jövedelmezőségére vonatkozó adatok is igazolják (3. sz. táblázat). A kistáj településeinek egy katasztrális holdra jutó átlagos tiszta jövedelme (=1.203 fillér) 85,6%-kal magasabb volt, mint az országos átlag (= 648 fillér).

A 19–20. század fordulójáig a tájművelés, a kistáj egészére jellemző környezetgazdálkodás a természeti erőforrások racionális használatára épült.

Irodalom

- BALASSA I. (1990): A magyar gabonatermelés néprajza. Debrecen. 195 p.
- CSORBA Cs. (2018): A Borsodi-Mezőség a reformáció századaiban – Települések a történelem viharában. In: Horváth G. (szerk.): A magyar földrajz szerencsi műhelye. Tanulmánykötet. Szerencs. pp. 89–106.
- CSORBA P. (2021): Magyarország kistájai. Debrecen, Meridián Táj- és Környezetföldrajzi Alapítvány. 409 p.
- CSÜLLÖG G. – HORVÁTH G. (2021): A 15. századi Borsod vármegye településhálózatának kultúrtáj jellemzői. Történeti Földrajzi Közlemények 9. évf. 1-2. pp. 57–72.
- DÖVÉNYI Z. (szerk.) (2010): Magyarország kistájainak katasztere. Második, átdolgozott és bővített kiadás. (Az első kiadást szerkesztette: Marosi Sándor és Somogyi Sándor). Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. 875 p.
- ERŐSS G. (2016): Tiszatarján népelete I. Tiszatarján. 399 p.
- FODOR F. (1924): Magyarország gazdasági földrajza. Budapest, Franklin Társulat. 238 p.
- FODOR F. – TELEKI P. – CHOLNOKY J. (1928): Magyarország gazdaságföldrajzi térképe. Budapest.
- FODOR I. (2009): Őstörténet és honfoglalás. Budapest, Kossuth Kiadó. 104 p.
- FRISNYÁK S. (1962): Adatok Miskolc és Dél-Borsod régi vízrajzához. Borsodi Szemle 6. évf. 5. pp. 28–31.

- FRISNYÁK S. (1977): Mezőkeresztes településformája és határa a XVIII. századi térképeken. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tom. 7/F. Földrajz. Nyíregyháza. pp. 73–79.
- FRISNYÁK S. (1982): Adalékok a Borsodi-ártér történeti földrajzához. Tiszatarján 18–19. századi földrajzi képe. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Tom. 9/H. Nyíregyháza. pp. 79–95.
- FRISNYÁK S. (1997): Térképek Borsod vármegye történeti földrajzához. Oktatási segédanyag. Miskolc, Miskolci Bölcsész Egyesület. 32 p.
- FRISNYÁK S. (1999): Borsod vármegye földhasznosítása a 18–19. században. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII. Miskolc. pp. 585–602.
- FRISNYÁK S. (2001): A kultúrtáj kialakulása és terjedése Borsod vármegyében. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XL. Miskolc. pp. 213–223.
- FRISNYÁK S. (2021): A Hejő-völgy történeti tájrajza. Történeti Földrajzi Közlemények 9. évf. 4. pp. 173–183.
- GRÁFIK I. (1992): Hajózás és gabonakereskedelem. Folklor és Etnográfia 65. Debrecen. 193 p.
- GYÖRFFY Gy. (1963): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest, Akadémiai Kiadó. 907 p.
- GYÖRFFY I. (1943): Magyar falu, magyar ház. Budapest. 231 p.
- Kocsis K. (főszerk.) (2018): Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti környezet. Budapest, MTA Csillagászati és Földrajztudományi Kutatóközpont. 187 p.
- KÓKAI S. (1999): Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Nyíregyháza, Bessenyei György Könyvkiadó. 181 p.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1984): Kulturális hatások és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In: Kunt E. – Szabadfalvi J. – Viga Gy. (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon. Miskolc. pp. 61–73.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (1993): A magyarországi állattartó kultúra korszakai. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet. 452 p.
- PINCZÉS Z. (1978): Geomorfológiai vizsgálatok a Bükk-hegység déli előterében. Alföldi Tanulmányok II. Békéscsaba. pp. 49–73.

SÜLI-ZAKAR I. – CSÜLLÖG G. (2003): A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. In: Süli-Zakar I. (szerk.): A terület- és településfejlesztés alapjai. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. pp. 15–44.

SÜMEGI P. (2017): Ember és környezet múltbeli kapcsolatának feltárása a Kárpát-medencében – régészeti geológiai, geoarcheológiai és környezettörténeti vizsgálatok és azok szintézise. In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében 2. Szeged. pp. 83–104.

SZABADFALVI J. (1984): Tanulmányok a magyar pásztorkodás köréből. Debrecen. 318 p.

TÓTH P. (1991): A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőponos vizsgálatai – Borsod vármegye. Miskolc. 279 p.

TÖRŐCSIK T. – SÜMEGI P. (2018): Pollen alapú növénytermesztési rekonstrukció a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás korában. In: Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében 3. Migráció. Szeged. pp. 17–35.

VARGA G-né (szerk.) (1970): Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. Miskolc. 392, 674 p.

VIGA Gy. (2013): A tájak közötti gazdasági kapcsolatok néprajza. (A Felföld népeinek gazdasági kapcsolatai a 18–20. században). Miskolc, Miskolci Egyetem. 238 p.

TÁJHASZNÁLAT ÉS TÁJGAZDÁLKODÁS A NÉMET BÁNSÁGI HATÁRŐRVIDÉKEN (1784)

Kókai Sándor

Landscape use and landscape management on the German Banat Border Guard Region (1784)

The specific mapping of the cultural landscape, which includes all elements of the settlement-management space, is also the landscape use and landscape management characteristic of a given region. The people living in the settlements of the German Banat Border Guard Region predominantly farmed the flood-free areas covered with loess, however, they also used the inner quicksand areas of the Deliblat-Homokpuszta with a lack of settlements and the flood plains on a periodic basis. In addition to the natural factors, however, it was important that the new (German) settlers brought Western European agricultural culture with them and assimilated it. All of this also meant that seeds with better productivity, breeds of animals, above all the Mecklenburg horse, working tools (plows, iron harrows, carts), crop rotation, industrial and fodder plants, large-scale corn and potato cultivation, which enabled indoor animal husbandry. Of course, this was helped by the modern infrastructure of its time, as well as the small industry serving agriculture, construction and providing clothing. The territorial structure and level of landscape use and landscape management reached the average level of development in Hungary at the time.

Bevezetés

A magyarországi Katonai Határőrvidék(ek) kialakulásának, geopolitikai szerepének, hadtörténeti jelentőségének, illetve társadalom- és gazdaságtörténetének, valamint horizontális és vertikális kapcsolatrendszerének analízise és tág horizontú szintézise napjainkig sem valósult meg. Annak ellenére, hogy néhány részterület és időszak alaposabb elemzésre került a nemzetközi (pl. *Wolf* 1947; *Roth* 1988/a; *Roth* 1988/b stb.) és a hazai szakirodalomban (pl. *Koroknai* 1974; *Milleker* 1925; *Nagy* 2006; *Suba* 2009 stb.), mégis túlzottan leegyszerűsített – igen

gyakran negatív előjelű – sztereotípiákkal találkozhatunk megítélésüket tekintve. E sztereotípiák íve a gazdasági elmaradottságtól az Udvari Haditanács politikai és katonai kiszolgálásán át a magyarság esküdt ellenségei képig (Mák 2016) húzódik. E tanulmányomban a vélt és valós sztereotípiák egy eleméről (a gazdasági elmaradottság szindrómája) alkotott képet kívánom árnyalni, hangsúlyozva, hogy a Katonai Határőrvidék társadalmi-gazdasági fejlettség tekintetében sem volt egységes, s e markáns gazdasági különbségek a megszüntetésükig fennmaradtak. A történeti földrajzi kutatások egyik kitüntetett területe a kultúrtáj változásainak bemutatása – időkeresztmetszeteken alapuló – folyamatlemezések segítségével.

E kutatásoknak – időbeli és térbeli behatároltságuk ellenére is – törekedniük kell arra, hogy egy-egy régió fejlődéstörténetében megmutassák azokat a tájhasználati és tájgazdálkodási formációváltásokat (pl. két- és háromnyomásos gazdálkodás, illetve a vetésforgó megjelenése és elterjedése stb.), amelyek a természeti erőforrások hasznosításában is markáns változásokat eredményeztek (Frisnyák 1985; 1990). Az ún. formáció-váltások a kultúrtáj átalakításán túlmenően az ökológiai egyensúly folyamatos fenntartása szempontjából is fontosak, s ehhez a történeti ökológiai kutatások alapvetőek. E kontextusban azokat a gazdaságfejlődési időszakokat szükséges megragadni, értelmezni és magyarázni, amelyek a tájváltozás és tájgazdálkodás szempontjából viszonylag gyorsan lezajlottak, s a korábbi időszakokhoz képest dinamikus változást – általában fejlődést, modernizációt – eredményeztek.

Mindezek egyike a történelmi Magyarországon is a háromnyomásos gazdálkodás elterjedése, aminek ütemében jelentős makro-regionális eltérések figyelhetőek meg. A klasszikus északnyugat–délkeleti kétsétség egyik eredménye, hogy a Katonai Határőrvidéket e gazdasági-gazdálkodási modernizáció a legkésőbb érte el, melyben szerepet játszott az ún. „zadruga” (házközösség) mint gazdálkodási forma kialakulása és tartós fennmaradása is (Koroknai 1974). A Német Bánsági Határőrvidékre azonban – domináns szerb lakossága ellenére – a zadruga nem volt általánosan jellemző, különösen a német betelepülők jelentős térfoglalásától (1765) kezdődően, akik e társadalmi-gazdasági és gazdálkodási formációt elutasították, s részükről önálló gazdaságok kialakítására került sor. Az új telepések nyugat-európai agrárkultúrát hoztak és honosítottak meg (Schimska 1939; Roth 1988; Wolf 1947).

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy a Német Bánsági Határőrvidék egy időpontra vonatkozó állapotrajzát (történeti földrajzi keresztmetszeti képét) (1784) bemutassam, érzékeltetve és bizonyítva, hogy fejlettsége elérte az országos átlagot. Mindezt az teszi lehetővé, hogy a Német Bánsági Határőrvidék területéről és 43 településéről a Hadtörténeti Intézet Térképtárában 1784-ből fennmaradt

két olyan térkép, amely gazdaságtörténeti érték, s lehetővé teszi a 18. század végi elemzést és értékelést. A 33 kéziratos, színezett, 1: 28.800 méretarányú szelvény 1780–1784 között készült, egy eredeti és egy másolati példányban. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum birtokában fennmaradt ugyanennek a térképnek egy olyan, jelmagyarázattal ellátott kéziratos másolata is (1. térkép), amelyet 1: 43.200 méretarányban készített Franz Edler von Rosenfeld, s 8 szelvény (88x48,5 cm) van összeillesztve, s fele méretben nyomtatva. Jankó Annamária térképész tanulmányából ismerjük, hogy a szelvények határoló vonalai nem esnek egybe az 1769–1772 között – a Temesi Bánság első katonai felmérése – készült szelvényekkel (Jankó 2008; Suba 2010). E térképlapok azonban értékesebbek, mint az első katonai felmérés lapjai, mert települési szinten tárják fel azt a kultúrtáji állapotot, amely e hármas tagoltságú földrajzi tér tájszerkezetét és annak tájhasználatát 1784-ben jellemezte.

I. A Német Bánsági Határőrvidék kialakítása és területe

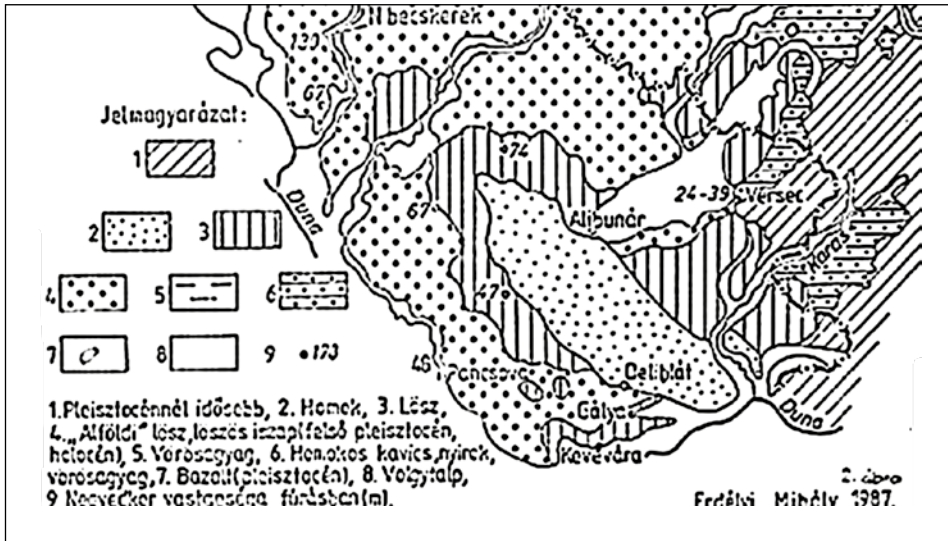
A Bánság területén az 1741. évi XVIII. tc. 5. §-a rendelte el a katonai határőrvidék kialakítását, melynek értelmében két bánsági határőrezredet alakítottak ki, ezek végleg 1775-ben váltak önálló határőrvidékké. Elnevezésük ekkor „Német Bánsági” és „Oláh–Illír Bánsági” Határőrvidékre változott. A Bánság 11 kerületéből 1779-ben nyolcat (18.857 km²-t) polgáriasítottak (Torontál, Temes és Krassó vármegyék kialakítása), azonban 9.666 km²-en megmaradt a katonai közigazgatás, ez volt az Udvari Haditanács egységes irányítása alá tartozó Bánsági Határőrvidék. A Bánsági Határőrvidék benépesítése kiemelkedő fontosságú feladat volt, melyhez szorosan kapcsolódott a gazdasági hasznosíthatóság megteremtése. A Német Bánsági Határőrvidék – miként az egész Bánsági Határőrvidék – kitüntetett helyzetét nemcsak sajátos társadalmi-gazdasági fejlődésének – 1718–1778 között része az egész Bánságnak, s az ott zajló merkantilista gazdaságpolitika modernizációs kísérletének (Kókai 2010) – köszönhette, hanem annak az etnikai-kulturális sokszínűségnek, mint fejlődést ösztönző humán erőforrásnak is, amely egyedülálló volt a történelmi Magyarországon (Kókai 2009).

A Német Bánsági Határőrvidék a Magyar Királyság Bécsből igazgatott határőrvidéki közigazgatási területe volt 1775–1872 között. A német polgári lakosság betelepítése 1765-ben kiszolgált katonák érkezésével kezdődött. Ekkor népesítették be az Al-Duna és a Temes folyó torkolatvidékét, ahol 12 szerb faluban helyezték el a német betelepülőket (Kókai 2010). Az 1770–74 közötti években megerősítették és kiterjesztették a Bánsági Határőrvidék e területét, s ekkor 51 község területét nevezték aldunai vagy német-illír határőrvidéknek (Deutsch-Illyrische

Grenze), melynek területe és településeinek száma 1784-ben rögzült (4.278 km², 43 település). Parancsnoksága 1807-től Pancsova mezővárosba került. 1845-ben – amikor az önálló szerb (illír) Bánsági Határőrvidéket Fehértemplom központtal megszervezték – mind a Német, mind a Román Bánsági Határőrvidék területe és településeinek száma módosult (Kókai 2022).

II. A Német Bánsági Határőrvidék természetföldrajzi vázlata

A Német Bánsági Határőrvidék 1784-ben az Alsó-Tisza és a Karas folyó között húzódott, délről az Al-Duna határolta, északról azonban mesterséges határokkal választották el Temes és Torontál vármegyéktől. Alföldi jellege ellenére mind horizontálisan, mind vertikálisan jelentős volt a természetföldrajzi tagoltsága, s napjainkban is három eltérő felépítésű és karakterű tájra bomlik. A Dél-Bánságban elhelyezkedő Német Bánsági Határőrvidék környezetének földtani vázlatát Erdélyi M. (1987) rajzolta meg, mely alapján megállapítható, hogy területén mocsaras árterek (pl. Alibunári-mocsár, Pancsovai-ártér stb.), löszös térszínek és a Deliblat magasabb helyzetű homokvidékei helyezkednek el (1. térkép).

1. térkép: A Dél-Bánság földtani térképe (részlet). Forrás: Erdélyi M. 1987

II.1. Az Alsó-Tisza és az Al-Duna menti árterületek

A Duna, a Tisza, a Temes, a Berzava és a Karas egymással összefüggő, lapos-mocsaras ártérövezete egy kistáj-csoportot képez. Az Alsó-Tisza és az Al-Duna menti felső-pleisztocén és holocén korú süllyedésterületekre (pl. Pancsova, Kubin, Dunadombó és Palánka települések környezete stb.) az állóvizek és mocsarak, illetve elhagyott meanderek voltak jellemzők. Az állóvizek egy része csak rövid életű – esővízzel, hólével, talajvízzel megtelt – lefolyástalan mélyedés volt. Ezek voltak a szikes laposok, meredekebb parttal és mélyen elázott tófenékekkel, melyeket a helyi lakosok „pados sziknek” neveztek. Az állóvizek/mocsarak jelentősebb és nagyobb kiterjedésű csoportjai esetében a lefűződött morotvákban, illetve az Illancsai- és az Alibunári-süllyedékben gyűlt össze a víz, amelyekben a felszín alatt – ha nyáron töredékükre zsugorodtak vagy esetleg kiszáradtak is – mindig ingoványos maradt a terület. A legnagyobb kiterjedésű nyílt vízfelületek a Duna, a Tisza és a Temes folyókkal összeköttetésben lévő ún. „élő-morotva” tavak voltak, amelyek a vízvilág legnehezebben megközelíthető, azonban faunisztikai és florisztikai értékek tekintetében a leggazdagabb élőhelyeknek számítottak.

II.2. A Dél-bánsági ármentes löszplató

A dél-bánsági lösz anyagát a délkeleti szél fújhatta ki, ezért a terület délkeleti részén a lösz hiányzik, s itt a Delibláti-homokvidék a Duna völgyével löszterület nélkül, közvetlenül érintkezik. A hulló por a homokhátságtól legmesszebbre északnyugati irányban jutott el. A legnagyobb kiterjedésű lösz borította térszín a Pancsovai löszös hát, melynek anyaga típusos lösz, az egykori szélirány mentén északnyugat felé finomodik is, homoktartalma csökken, a löszrétegek vastagsága változó, legvastagabb Dolova környékén. A homokvidékkel határos részeken a lösz hézagos, vékonyabb és legtöbbször erősen homokos.

A lösztakaró egy része a Delibláti-homokpuszta északi peremén Verestemplom–Homokszil települések vonalától nyugatra, DK–ÉNy-i irányban húzódik Gerebenc településtől Alibunárig. E területen is típusos lösz található, s legmagasabb pontját a Gerebencről északnyugatra emelkedő dombokon éri el (Dumacia, tszf. 251 m). A dél-bánsági löszterület e keleti részén, a Verseci- és a Lokva-hegység nyugati pereme előtt húzódnak a völgyekkel felszabdalt – DNy–ÉK irányú – löszhátak. A dél-bánsági löszterületek elhelyezkedésének vertikális sajátossága, hogy:

1. A Delibláti-homokpuszta déli-délnyugati peremén a típusos lösz Deliblát-Homokos települések vonalától északnyugati irányban húzódik Dolován át Ferenchalomig;

2. A Pancsovai löszös hát térszínei határozott lépcsőkkel emelkednek a Duna holocén alluviális ártere fölé, s itt a lösztakaró kiterjedtebb és kettős lépcsővel tagolt térszint alkot. Az alacsonyabb (tszf. 80–90 m) lösztérszínnek – ezek infúziós löszök – déli pereme Dunadombó–Kevevára–Székelykeve–Kevepallós–Bresztóc–Pancsova–Opáva települések mentén húzható meg. A magasabb lépcső (tszf. 110–150 m) Dunadombó–Deliblát–Homokos–Dolova–Ferenchalom települések vonalától északkeletre húzódik (*Schwalm* 1914). Ez a terület is – a futóhomoktól szerkezetileg alacsonyabb helyzetű – típusos löszvidék (pl. Dolova település határában található löszmélyutak stb.), s a futóhomokkal nem élesen elkülönülő határvonallal érintkezik.

II.3. A Delibláti-homokpuszta

A Delibláti-homokpuszta – középkori nevén Maksond-mező (*Oláh* 1536) – a Nagyalföld egyik legmagasabban elhelyezkedő, klasszikus homokkal-futóhomokkal borított térszíne, melynek felszíne igen gazdag homokformákban. A kutatók többségének véleménye szerint az Ős-Duna és a Bánsági-hegyvidékről érkező Temes, Moravica, Berzava, Karas és Néra folyók pleisztocén kori őseinek hordalékából keletkezhetett e jelentős vastagságú homoktömeg. A változatos homokformákkal tagolt térszín ÉNy–DK-i irányban Újozora és Dunadombó között 60–65 km és 10–15 km szélességű területe kb. 900–1.100 km² kiterjedésű. A Karas folyó aldunai torkolatától a Temes folyóig kiterjedő homokvidék egy része napjainkban is intenzívebben hasznosított mezőgazdasági terület. Ebből emelkedik ki az a kb. 350–400 km² kiterjedésű (35 km hosszú, s mintegy 9–12 km széles) ellipszis alakú terület, ahol a futóhomok a felszínen mozog vagy mozgott az uralkodó széliránynak megfelelően. E szűkebben értelmezett – félig kötött és szabadon mozgó homokformákkal gazdagon tagolt – területen, a tengerszint feletti magasság 78 m és 194 m között változik. Legmagasabb pontjai: Fekete-hegy (191 m), a Fontana fetji (192 m) és a Plucz (194 m).

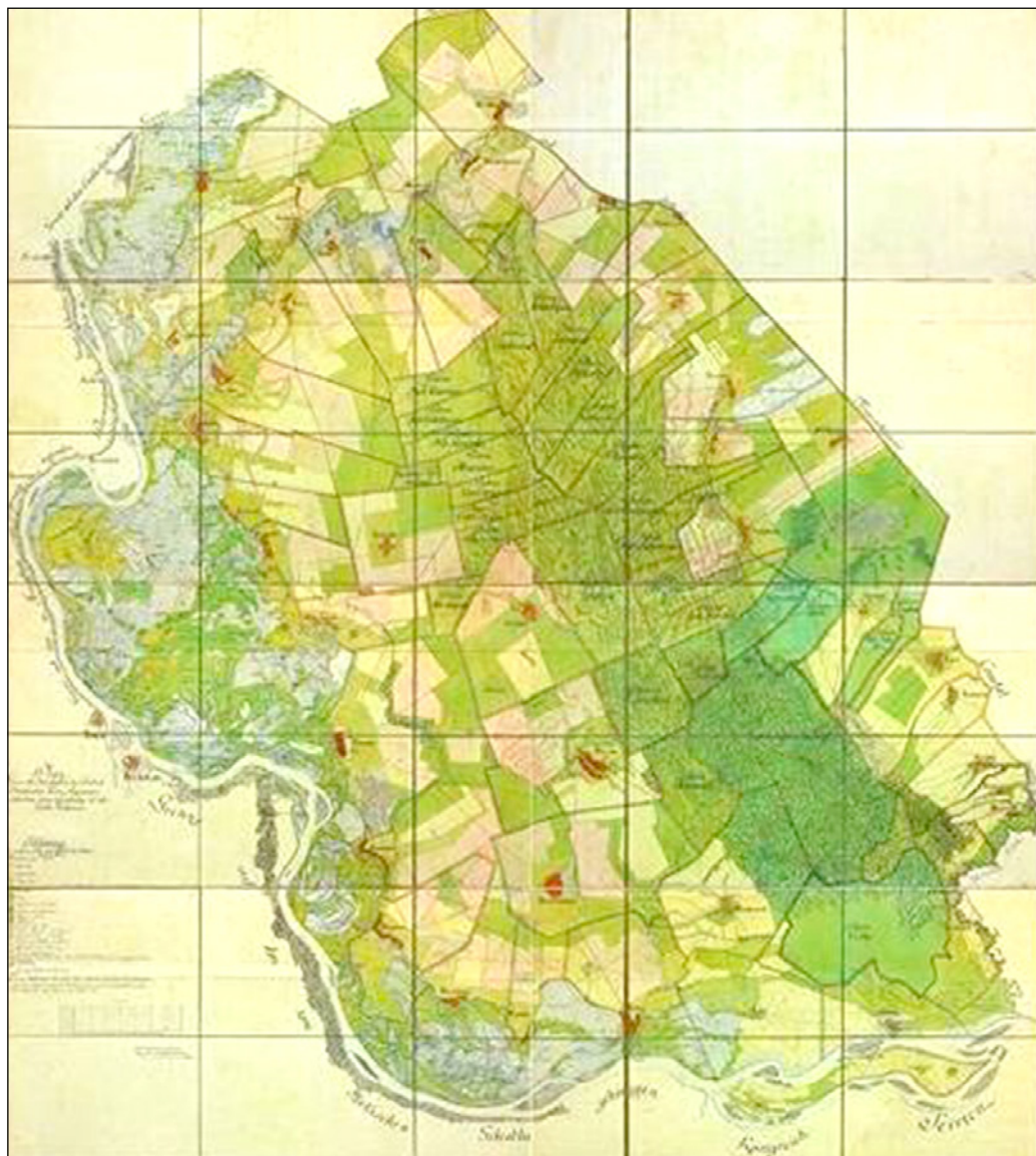
A Delibláti-homokpuszta felépítésében a futóhomoké a főszerep, mely döntően meghatározta a tájhasználatot és tájszerkezetet is. A futóhomokkal borított felszín Károlyfalva, Gerebenc, Dunadombó, Deliblát és Homokos települések között terül el, s az északnyugati részen a futóhomok egy részét a kossava ráfújta

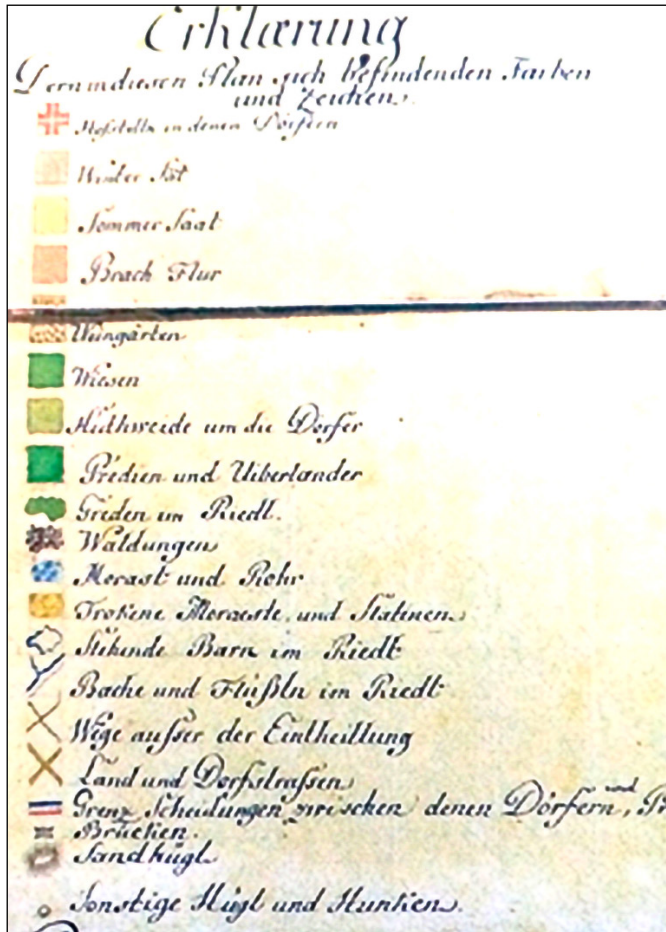
a löszre. Nagy Imre, az újvidéki egyetem professzora és szerzőtársainak legújabb tanulmánya – amelyben a Vajdaság tájtípusait elemezték – megerősíti a két deliblái tájtípus elkülönülését. A dél-bánsági agrártájon belül egyrészt a Deliblát erdei táj (350–400 km²), illetve az ezt körülölelő Deliblái-homokvidék (kb. 800–900 km²), mely a Karas és a Temes között húzódik (Nad. et al. 2018). Ezt a vidéket kellett a betelepülőknek gazdaságilag hasznosítani és kultúrtájjá változtatni a 18. században. Az eltérő életföldrajzi feltételek alakították a tájhasználatot és a települések határstruktúráját.

III. A Német Bánsági Határőrvidék gazdasága

Az előző fejezetben részletesen bemutatott természeti tényezők alapvetően befolyásolták az antropogén tájhasználati módok és a tájhasználati térstruktúra lehetőségeit a 18. század végén is. Kovách Géza az 1780. évi bánsági úrbérrendezés adatai alapján megállapítja: mindehhez hozzá kell számítanunk a földművelés minőségét is, tekintve, hogy a keleti megyékben és Krassó-Szörényben inkább kétfordulós talajművelés folyt, s csak körülbelül a falvak egyharmadában (síkvidék) a háromfordulós, addig Temes és Torontál vármegyében, a fontosabb nagyközségekben már feladták a nyomáskényszert is (Kovách 1995). E megállapítás elfogadható, de nem szól a Bánsági Határőrvidék korabeli állapotáról. Térképünk, amely a bánsági urbárium időszakában készült, e tekintetben is kiemelkedő fontosságú, s eltérően az első katonai térképfelmérés szelvényeitől, az egyes települések külterületeit is elhatárolva a régió komplex tájhasználati/tájgazdálkodási állapotrajzát nyújtja (2. térkép).

2. térkép: A Német Bánsági Határőrvidék tájhasználati és tájgazdálkodási térképe (1784).
Forrás: Hadtörténeti Intézet és Múzeum B IX a 1284

1. ábra: Jelmagyarázat a Német Bánsági Határőrvidék térképéhez (1784)

Ami azonban témánk szempontjából fontosabb, hogy a sorozat 24. szelvényén rövid jelkulcs található, amely a tájhasználat és tájgazdálkodás legfontosabb egyedi elemeit is részletezi (1. ábra).

A településhatárok feltüntetése mellett a térkép rajzolói különböző színekkel elkülönítették a tavaszi (Sommer Saat) és az őszi vetésterületeket (Winter Saat) és az ugarföldeket (Brach Flur), s emellett feltüntették a gyepföldeket (Wiesen), a belső legelőt (Hutweide um die Dörfer), az erdőt (Waldungen) és a szőlőskerteket (Weingarten). A térképlapok különböző művelésági megosztási arányai egyértelműen a racionális gazdasági hasznosítás természeti környezet által meghatározott sajátosságairól tudósítanak. A térképről az is leolvasható, hogy az Alsó-Tisza és az Al-Duna menti helységek határa a folyók vizének áradásától sokat

szenvedett. A külső legelők egy része mocsaras, nádas volt, a belvíz sok helyen feltört, s időszakos vagy állandó vízü tavak keletkeztek. Másutt a szikes talajjal kellett a küzdelmet felvenni. Mindezek ellenére e területek nem voltak hasznavetetlenek, a száraz mocsarak és sziksógyűjtő területek (Trockene Moraeste und Slatinen) mellett a mocsaras-nádas területek időszakos legelői (Greden im Riedt) is ábrázolásra kerültek. A mocsaras-nádas területek nemcsak a tetőfedő anyagot, hanem a népi élelmezésben fontos szerepet játszó halászat lehetőségét is biztosították jelentős kiterjedésű állóvizeikkel.

III.1 A Német Bánsági Határőrvidék településeinek szántó- és kertgazdálkodása

A térképszelvények segítségével körülhatárolhatók a természeti adottságok által determinált antropogén tájformálás, a felszín makro- és mikro-reliefjéhez igazodó eltérő gazdálkodási formák, azaz a mezőgazdasági termelés területi specializációjának kezdetei (2. térkép). A települések döntő többségében – Deliblát és Gálya kivételével – a vegyes (polikultúrás) gazdálkodás vált meghatározóvá, szántógazdálkodási dominanciával. Valamennyi település ismertetése lehetetlen, néhány jellegzetes határhasználattal rendelkező települést és környezetét azonban bemutatunk (2-3. ábra). A kiválasztott települések köre nem esetleges, hanem egy-egy szántó dominanciájú tájhasználati típust reprezentálnak. A szántógazdálkodás területi kiterjedését ismerjük, az előállított értékét nem, de ettől sokkal fontosabb, hogy megállapítható a szántóhasználat rendje. Mindegyik településen nyomáskényszer volt, mindez azonban differenciáltan jelentkezett, és szoros összefüggésben volt az egyes települések természeti-táji adottságaival. A lakosok minden település külterületén háromnyomásos gazdálkodást folytattak.

Pancsova és külterülete (2. ábra) a löszös hordalékkúp-síkság alacsonyabb térszínein (tszf. 80–110 m) helyezkedett el, ahol a feltört gyepeken és irtványföldeken kiterjedt szántóterületeket találunk, de a külterjes állattenyésztés rét- és legelőterületei is megtalálhatók.

Deliblát és külterülete (3. ábra) a löszös hordalékkúp-síkság magasabb térszínein (tszf. 110–150 m) helyezkedett el, s itt a szántógazdálkodás vált meghatározóvá (3. ábra), alárendelt kert- és szőlőkultúrával. A település überlandja – a települések határában az úrbéres jobbágyföldek kimérése után (erre a Bánságban 1780-ban került sor) fennmaradt ún. „feleslegföldek” bánsági elnevezése – már a Delibláti-homokpuszta egy részére is kiterjedt, ahol kötött és félig kötött homokformák jelentős recens homokmozgással voltak jellemzők.

2. ábra: Pancsova és környezetének földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784), illetve 1895-ben (diagram)

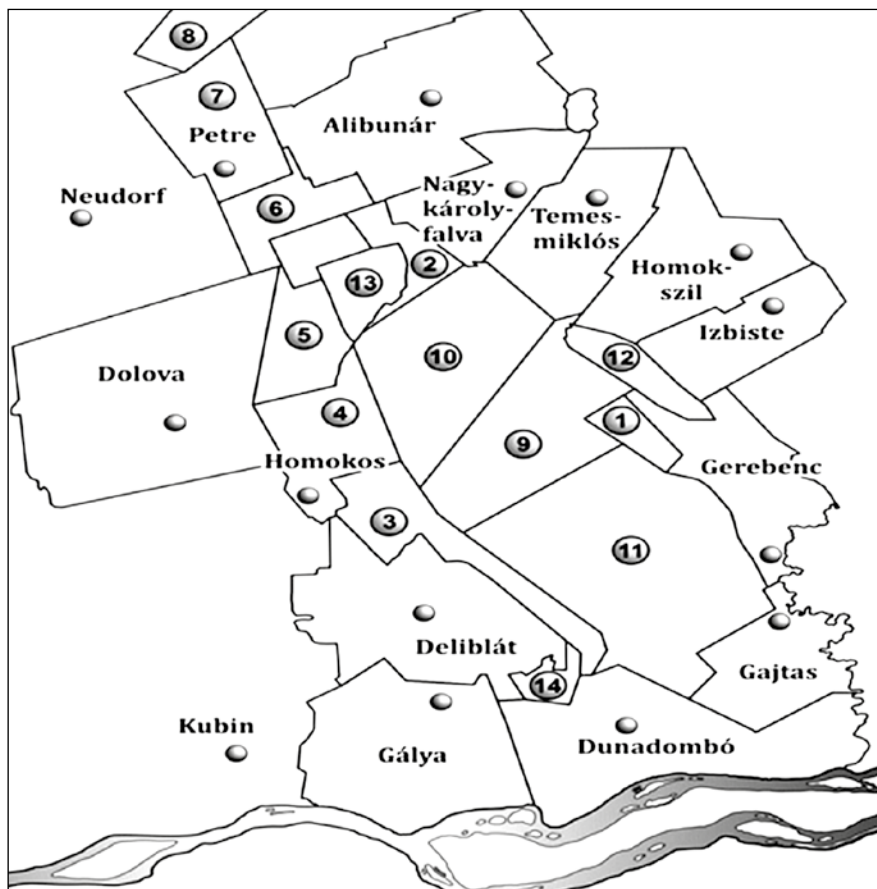

3. ábra: Deliblát és környezetének földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784), illetve 1895-ben (diagram)

III.2 A Német Bánsági Határőrvidék településeinek állattenyésztése

Az állattartás takarmánybázisát elsődlegesen a legelők, másodlagosan a rétek jelentették, ezért fontos volt az állatok ellenálló képessége, igénytelensége. A legelőn tartott állatfajok domináltak, fontossági sorrendben: szarvasmarha, ló, juh, kecske. A gyepföldek vonatkozásában másodlagos, de fontos, hogy minden

település körül megtaláljuk a belső legelőket, melyek tejjellegű szarvasmarha tenyésztésre, illetve a külső legelőket, melyek a szilaj állattartásra utalnak. A legeltető pásztorgazdaságok természetes takarmánybázisát az ártéri és a homokpusztai gyepföldek képezték.

4. ábra: Települések, prediumok és überlandok a Deliblát-homokpusztán.

Forrás: Frisnyák-Kókai (2019)

1 = Susara predium, 2 = Károlyfalva überlandja, 3 = Deliblát Sand, 4 = Homokos überlandja, 5 = Dolova überlandja, 6 = Alibunár überlandjai, 7 = Neudorf überlandja, 8 = Illancsa predium, 9 = Homokszil überlandja, 10 = Ocsa predium, 11 = Offener Sand, 12 = Homokszil szőlőhegye, 13 = Fontana Fetji

(Forrás: <https://maps.hungaricana.hu/hu/HTTIterkeptar/898/> alapján rajzolta: Bancsi P.)

E kontextusban a Delibláti-homokpuszta egyes települések közötti felosztása (pl. überland, predium stb.) a külterjes szilaj állattartás miatt meghatározó fontosságú volt (4. ábra). A prediumok és überlandok területe nem csak a környező településekhez tartozott, hanem a távolabbi – gyepföldekben szegényebb – településekhez, vagy új települések kialakítását szolgálta. Az überlandok ténylegesen a kincstár tulajdonában maradtak. Az überland területét vagy annak egy részét bérbe lehetett venni (árendálni) a kamarától vagy az adott település földbirtokosától. Az ún. überland területéhez tartoztak a halastavak, a nád és gyékény vágására alkalmas mocsaras határrészek, a legeltetéssel és réti széna kaszálásával hasznosítható vízjárta földek, s a belőlük kiemelkedő térségek (ún. szigetek, hátságok) is.

Az Al-Duna és az Alsó-Tisza menti alluviális síkság – ezt nem osztották fel a települések között – két szintre: az alacsony és magas ártérre tagolódott. Az alacsony ártér állandóan vagy az év nagy részében elöntött, folyóágakkal, morotvákcal, lápokkal, mocsarakkal, nádasokkal, puhafás (fűz-éger-nyár) ligeterdőkkel tagolt tájtípus, amely alkalmatlan volt a megtelepülésre. A magas árterek árvizek idején elöntött gyepföldjeit, keményfás (szil-kőris-tölgy) ligeterdeit az állattartó gazdaságok időszakosan hasznosították. A mocsaras és lápos területeken sem állandó települések, sem jelentősebb antropogén kultúrtáj foltok nem alakultak ki. Az évközi időszakos hasznosítás (pl. legeltetés) mellett a halászat, pákászat és a vízi növényvilág gazdasági hasznosítása (pl. nádvágás, gyékényaratás stb.) nyújtott kiegészítő megélhetési lehetőséget az ármentes szinteken elhelyezkedő települések lakosainak. A folyók és mellékág-rendszerei nem tették lehetővé a folyók menti állandó nomád-jellegű pásztorkodást, árvizek idején az állatokat az ármentes homok- és löszpuszta réteken legeltették (ún. réti transzhumáció).

III.3. A Német Bánsági Határőrvidék településeinek erdőgazdálkodása

Az 1691. évi, illetve az 1701–1716 közötti feljegyzések e vidéknek még az erdőréseiről tesznek említést (Schwalm 1914). Azonban térképünk szelvényein a Delibláti-homokvidéket illetően már nincsenek nagyobb erdővel borított területek. Az erdővegetációt tekintve a fehér nyár, ezüst hárs, kocsányos tölgy, cser-tölgy, boróka és sajmeggy volt a jelentősebb fás növényzet. Az erdőségek jól beilleszkedtek a régióban élők környezetgazdálkodásába, az erdőélés különböző lehetőségei (pl. gombászás, gyógynövények gyűjtése stb.) mellett specifikumok (boróka, cserszömörce és hóvirág gyűjtése stb.) is jellemezték. A fátlanság és a sívárság az első katonai térképfelmérés szelvényein is jól kirajzolódik, s valószínű, hogy éppen ekkor, az 1770-es években érhetette el a maximumát. A 18. században ideérkező telepések azt a kevés fát is elhasználták, ami korábbról megmaradt, és

erősen túllegeltették a területet. Az erdők pusztulását befolyásolta, hogy az udvari kamara a futóhomokkal borított pusztára zömmel szerb és román lakosokat telepített (1778), s ez a gazdálkodás külterjes állattenyésztő jellegét (juh- és kecsketenyésztés, alárendelten szarvasmarhatartás) is megszabta. Az ilyen jellegű rét- és legelőgazdálkodás még a homokpuszta északnyugati területein is jelentős kockázattal járt. Az állattenyésztés külterjes, olykor félnomad formái hosszú ideig továbbéltek (Paládi-Kovács 2006).

Ténylegesen erdővel borított területek az ártereken, valamint a Gerebenci-löszvidék néhány magasabb pontján (pl. Dumacia stb.) figyelhetők meg. A vidék erdőben szegény volt, s a tűzi- és épületfa beszerzése súlyos gondokat okozott. Egyes helyeken ezért száraz náddal is fűthettek, s igénybe vették a szántógazdálkodás melléktermékeit (pl. csutkatő, kukoricaszár stb.) is.

III.4. A Német Bánsági Határőrvidék településeinek szőlő- és gyümölcskultúrája

A szőlőkultúra kisebb foltokban, a települések mikrokörnyezetében a löszterületeken, kicsiny területi kiterjedésben figyelhető meg, alapvetően a helyi lakosság igényeinek kielégítését szolgálhatta. A szőlőtermesztés térbeli rendszerét a Német Bánsági Határőrvidékről készült térképszelvények örökítették meg. A szőlőskertek az emelkedettebb, halmos térszíneken, helyenként a művelt földek és a homok-pusztarétek határán létesültek, egymás közelségében, kisebb-nagyobb téregységekben, parcella-kötegekben. A Delibláti-homokpuszta és peremövezetének löszös tájain kívül az Al-Duna és az Alsó-Tisza menti ártéri területen, az árvízmentes folyóhátakon, a láp- és mocsárvidék nyugati határsávjában foglalkoztak szőlő- és bortermelettel (pl. Alibunár, Izbistye, Deliblát, Pancsova stb.). A szőlő- és borgazdaság sem minőségben sem mennyiségben nem volt jelentős. A löszös-homokos talajokon gyenge minőségű szőlő termelt, s a bor sem állt el sokáig.

Összegzés

A települési-gazdálkodási tér minden elemét magába foglaló kultúrtáj sajátos leképezése egy-egy régió adott korra jellemző tájhasználatára és tájgazdálkodására is. A Német Bánsági Határőrvidék településein élők dominánsan a löszrel borított ármentes térszíneken gazdálkodtak, azonban a Delibláti-homokpuszta belső futóhomokos, településhiányos területeit és az ártéri síkságokat is hasznosították időszakos jelleggel. A természeti tényezők mellett azonban fontos volt,

hogyan az új (német) telepések nyugat-európai agrárkultúrárt hozták magukkal és honosították meg. Mindez azt is jelentette, hogy jobb termőképességű magvakat, fajállatokat, mindenképp a mecklenburgi lovat, munkaeszközöket (váltóékét, vasboronát, társzekeret), vetésforgót, ipari és takarmánynövényeket, nagyméretű kukorica- és burgonyatermesztést, mely lehetővé tette a belterjes állattartást. Ehhez járult természetesen a maga korában korszerű infrastruktúra, valamint a mezőgazdaságot, építkezést kiszolgáló és a ruházatot biztosító kisipar. A tájhasználat és tájgazdálkodás területi szerkezete és színvonala elérte a korabeli Magyarország átlagos fejlettségét.

Irodalom

ERDÉLYI M. (1988): A Duna–Tisza köze déli része és a Bánság vízföldtani vázlat. Mérnökgeológiai Szemle 37. pp. 83–94.

FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. p. 213.

Frisnyák S. – Kókai S. (2019): Adalékok a Delibláti-homokpuszta és környéke tájtörténetéhez (környezetgazdálkodás, 18. század – 20. század eleje). In: Történeti Földrajzi Közlemények 7. évf. 3-4. sz. pp. 37–69.

GRISELINI, F. (1870): Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte. Wien.

DEMIAN, J. A. (1807): Statistische Beschreibung der Militär-Gränze. 2. Die Militär-Gränze in Slavonien und Ungarn. Wien. p. 430.

JANKÓ A. (2008): Magyarország katonai felmérései. In: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok>.

KÓKAI S. (2009): A Bánság mint sajátos kultúrföldrajzi régió (1718–1918). Közép-Európai Közlemények 2. 4-5. pp. 92–101.

KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718–1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola.

KÓKAI S. (2013): A Bánsági-Határőrvidék társadalmi-gazdasági szerepe és jelentősége a XIX. században. In: Frisnyák S. – Gál A. (szerk.) Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. Szerencs – Nyíregyháza. pp. 209–238.

KÓKAI S. (2022): A közigazgatás térbeli változásai a Bánságban (1718–1923). Történeti Földrajzi Közlemények 2022/1-2. Nyíregyháza. pp. 84–97.

- KOROKNAI Á. (1974): Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai Határőrvidéken a XVIII. század elején. Budapest, Akadémiai Kiadó. 217 p.
- KOVÁCH G. (1995): A Temesi Bánság mezőgazdaságának fejlődése a török kiűzése után (1718–1828). Világtörténet. pp. 6–11.
- LÁSZLÓFFY W. (1938): Magyarország vízborította és árvízjárta területe az ármentesítés és lecsapoló vízimunkálatok megkezdése előtt. Budapest.
- MILLEKER, Felix (1925): Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873. Pancevo.
- ROTH E. (1988/a): Deutsch-Banater Militärgrenzbezirk. München. 340. p.
- ROTH E. (1988/b): Die planmäßig angelegten Siedlungen im Deutsch-Banater Militärgrenzbezirk 1765–1821. Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. Bd. 33. München.
- MÁK F. (2016): Sajkás-vidéki gyűlölet. Magyar Szó, 2016. november 6. <http://www.magyarso.rs/hu>
- NAD, I. – STOJANOVIC, V. – MESÁROS, M. – FEKETE, R. (2018): Predeona tipizacija Vojvodine (Kísérletek a Vajdaság tájbeosztásának definiálására). – Kézirat. Zbornik radova, NoviSad, DGTB PMF.
- NAGY M. M. (2006): A Délvidék mint geopolitikai puffer. In: Kókai S. (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza. pp. 161–177.
- PALÁDI-KOVÁCS A. (2006): Tájépítés és nemzetiség a Dél-Bánságban (1880–1914). In: Kókai S. szerk.: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza. pp. 179–190.
- SCHIMSKA E. (1939): Technik und Methoden der thesesianischen Besiedlung des Banats 1718–1806. Baden bei Wien.
- SCHWALM A. (1914): Temes vármegye természeti viszonyai. In: Borovszky S. (szerk.) é. n. [1914]: Temes megye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest.
- SUBA J. (2009): Határőrvidék – határvédelem a földrajzi térben. VIKEK. pp. 245–260.
- SUBA J. (2010): A Habsburg Birodalom térképei a Bánságról (XVIII–XX. sz.). Közép-Európai Közlemények 3. pp. 107–116.
- WOLF J. (1947): Die Banater Militärgrenze, ihre Auflösung und Einverleibung in das Königreich Ungarn. (Diss. masch.) Innsbruck.

A NAGYKUN SZIGETTENGER – A KARA JÁNOS-MOCSÁR

Veresegyházi Béla

The archipelago of Nagykunság

Today, the Great Plain does not offer many exciting sights to the traveler passing through the landscape. From the window of a racing train or car, they see a vast plain, with only a few towns and villages to add variety. This was not the case hundreds of years ago, before the Tisza was regulated and the marshes were drained. Jenő Cholnoky wrote about the Great Hungarian Plain, mainly about the Central Tisza-region, he wrote that it was poor in macroforms but extremely rich in microforms. This statement can be confirmed by the author of this article, because the geographical names of the manuscript maps before 1860, which he collected and partly published, amount to about 3.500.000. Before the river was regulated, the huge volume of water flowing out of the Tisza through the foothills created many marshy and swampy areas. These include a large part of the Hortobágy, the vast area between Tiszaörvény–Tizaszentimre–Kunmadaras, the water system of the Mirhó-Kakat to Berettyó, which formed the Kara János swamp between Karcag and Kisújszállás. In this swamp, there were about 60 island-like protrusions, some so large that several medieval villages (Kisújszállás, Turgony, Márialaka) subsisted on them. However, most of the islands only rose by a few decimetres or metres above the water level and sometimes disappeared during floods. The Kakat, which ran southwards in the former Tisza basin, broke up into veins and small streams in the marshland, then joined in the Mirhó depression (throat) and flowed into the Berettyó. The islands were used for many purposes and were important elements of ancient floodplain farming. The construction of the Mirhó dam, the construction of the embankment of the Szolnok–Debrecen railway line and the subsequent drainages of the river eliminated this exotic-looking world in a few decades.

Translated with www.DeepL.com/Translator (free version)

Kora ifjúságom egyik meghatározó szerzője Jules Verne (vagy ahogyan akkoriban magyarosan használták: Verne Gyula) volt. *Lángban álló szigettenger* című regénye, majd főiskolai-egyetemi tanulmányaim természetföldrajzi körben szerzett ismeretei a Föld más szigettengereiről mély nyomokat hagytak bennem az elem táruló csodálatos világról. Aztán immár középiskolai tanárként, a Közép-Tisza vidék történeti vízrajzának és településeinek kutatójaként a régi kéziratos térképekről egy hasonlóan érdekes, helyenként varázslatos világ tárult elem. Az Alföld közepén, a Sárrétek, a Nagykunság és a Hortobágy tanulmányozása közben bontakozott ki a „nagykun szigettenger”, a Kara János-mocsár. Tóth Albert Cholnoky Jenőt idézve írta le, hogy az Alföld *„makroreliefje igen szegényes, de mikroreliefje rendkívül változatos.*¹ Ez a megállapítás itt is, de a szabályozások előtti Tiszántúl szinte minden részén helytállóan látszik.

Ez a változatosság az egész mai Jász-Nagykun-Szolnok megye területére érvényes. Az elmúlt években mintegy 3.500 földrajzi nevet sikerült regisztrálnom a 18–19. századi kéziratos térképekről, ebből a Kara János-mocsár vidékére 229 esett. A földrajzi neveknek ez a bősége azonban igen hamar megapadt. A Tisza szabályozása, a mocsarak lecsapolása miatt már a 19. század végére 70-re esett vissza, s az 1941-es katonai térkép szelvényein is nagyjából ennyi volt a számuk. Az 1980-as felmérés alkalmával negyven – mintegy 150 évvel korábbi – itteni földrajzi név szerepelt. Nem is csodálkozhatunk ezen, hiszen a táj nagy része asztallap simaságú, a vonatból vagy az autóból nézve szinte érdektelennek tűnik. Pedig a 18–19. század fordulóján igen izgalmas, változatos tájon haladhatott át az utazó szekéren vagy csónakon és tutajon. Ez az út lassú és veszedelmes volt, ma már elképzelhetetlen kalandokat lehetett átélni, ahogyan ezt igen olvashatóan és szemléletesen leírták íróink (Jókai Mór), költőink (Petőfi Sándor) és a Közép-Tiszántúl legismertebb kutatói, Györffy István és Szűcs Sándor.²

A néprajzi magyarázat szerint a Kara János-mocsár (nevének írása igen sok változatban létezik az irodalomban) már nevének eredetében is talányos. Barna Gábor ezt írta erről a kérdésről: *„Egyes bejegyzések azt mutatják, hogy ugyanarra a földrajzi objektumra vonatkozó helyi hagyományok, névmagyarázó mondák egymástól még a szomszédos nagykun városokban is eltérők lehetnek. Egyik példa erre a Karajános helynév (mocsár, gát neve), amelyet Kisújszálláson egy 1680–90 között, a vidéken garázdálkodó, 'Kara János nevű rabló rácz vezértől' származtatnak, aki a harcok során a mocsárba fűlt ... Karcagon ezt a magyarázatot Varró László főbíró 'Új Péter mondája szerint' idézi, de leírja azt is, hogy 'ott egy Kara János nevű kun lovastul beleveszett' a rétbe.”*³

---

1 TÓTH 2000. p. 20.

2 GYÖRFFY 1983., SZÜCS S. 1992.

3 BARNA 1995. p. 74.

A karcagi magyarázatot még azzal is kiegészítette a főbíró: „Kara János, magyarul Fekete Jankó, az Alföldet pusztító rácok vezére volt, a szoboszlai hajdúk fojtották a róla elnevezett rétségbe...”⁴

Hogy ne legyen ilyen egyszerű a helyzet, meg kell említenünk, hogy a Pesty Frigyes kérdőíveire adott magyarázatok (1864) között Varró László bíró megemlítette Zádor és Ágota történetét, amelyben szerepel egy másik karcagi földrajzi hely névadója – mellesleg Zádor és Ágota neve is megtalálható a helynévi összefüggésekben –, mégpedig Bengerse (Bengecseg), Zádor vitéz fegyvernöke (Bengecseg-halom a karcagi határ északkeleti részén). *„Bengerség hűségtelessége következtében ura által azon méreggel itattatván, melylyel ő urát elveszíteni akarta, azon hely, hol eltemtetett, máig is Bengetsegnek nevezetik.”⁵* Ez utóbbi megjegyzés azért kívánczított ide, mert a 20. század elején Kimnach Ödön a következőket írta Kara Jánosról: *„Egy ily nevű vitéz el akarta rabolni Zádor lovag szeretőjét, Ágotát. Éjnek idején lóra ült s csendesen megközelítette az ágotai csárdát. Zádor ezt megtudta és meggátolta szándékában, de megfogni nem tudta. Űzőbe vette tehát s nagy fáradtság árán, majd a kisújszállási határnál érte utol. Ekkor megölte, testét pedig egy közeli érbe tapostatta lovával. Innen nyerte el ez a hely a Kara János nevet.”⁶*

S még egy változat: *„Sokan megfordultak az Ágota csárdában: fáradt vándorok, szomjas betyárok... Gyakori vendég volt Zádor, a karcagi nemes kun vitéz és fegyverhordozója, Kara János... A csárdában élt özvegy Ohat Mártonné gyönyörű leányával, Ágotával. Addig-addig vadászgatott a környéken Zádor, míg beleszeretett a szépséges Ágotába. Annyira szerette a lányt, hogy fahidat építtetett a sebes Zádor-éren, hogy akkor is meglátogathassa, amikor az kiöntött. Kara János is beleszeretett Ágotába, de titkolta érzéseit... majd felajánlotta szerelmét Ágotának, ám a lány elutasította. Ekkor jelent meg a csárdánál Zádor, Kara János nagyon megrémült... Zádor üldözőbe vette, birokra keltek, közben egyre beljebb kerültek a mocsárba, mely elnyelte mindkettőjüket... A lány csónakba szállt, bevezett a folyó közepébe és a mély vízbe vetette magát...”⁷*

Itt ért össze a két történet, s keveredett el a valóság és a rege.

4 PESTY 1978. (utánkiadás) pp. 133. és 155.

5 PESTY 1978. p. 155.

6 Kecskeri-pusztá TT.

7 PÁNTI 2016.

A földrajzi magyarázat: a mocsárvidék kialakulása és képe

A Tisza a holocénban elfoglalta a mai völgyét, átvágva ezzel az Északi-középhegységből lefutó patakok pályáját, amelyek a mai Sárrétek depressziója felé tartottak. Maga a „szőke folyam” is többfelé kalandozva érte el mai völgyét, amit a Tiszántúlon számos elhagyott medermaradvány, lefűződött folyóágak tanúsítanak.⁸

A Kara János mocsárvilága a Nagy-Sárrét északi részétől a Berettyó mentén különíthető el, keleten pedig az Árkus-Hortobágy szintén lápos vízivilágához csatlakozik. A Kara János mocsarát évszázadokon keresztül két, a Tiszából kiszakadt vízrendszer táplálta. Keletről a Hortobágy és az Árkus kisebb-nagyobb erei, amelyek éppen Karcag térségében csatlakoztak a Berettyóhoz, mely délről határolta a Kara János-mocsarat. 17–18. századi tanúvallomásokra támaszkodva ezeken a vizeken sőt és egyéb árut is szállítottak magas víz idején a tiszai tutajosok. Tulajdonképpen ebből az irányból is eljuthattak az észak-északkeleti tájak nyersanyagai és termékei a Kis- és Nagy-Sárrét falvaiba.⁹ Ez a keleti ág a Kara Jánosban a Nádas-érben, a Cseh-érben, a Gregár-érben, a Tövískes-érben, a Matskás- és a Széles-érben osztotta meg vizét, hogy útjának végén a Mirhó-toroknál a láp nyugati ereinek vizével egyesülve a Berettyóba torkolljon.

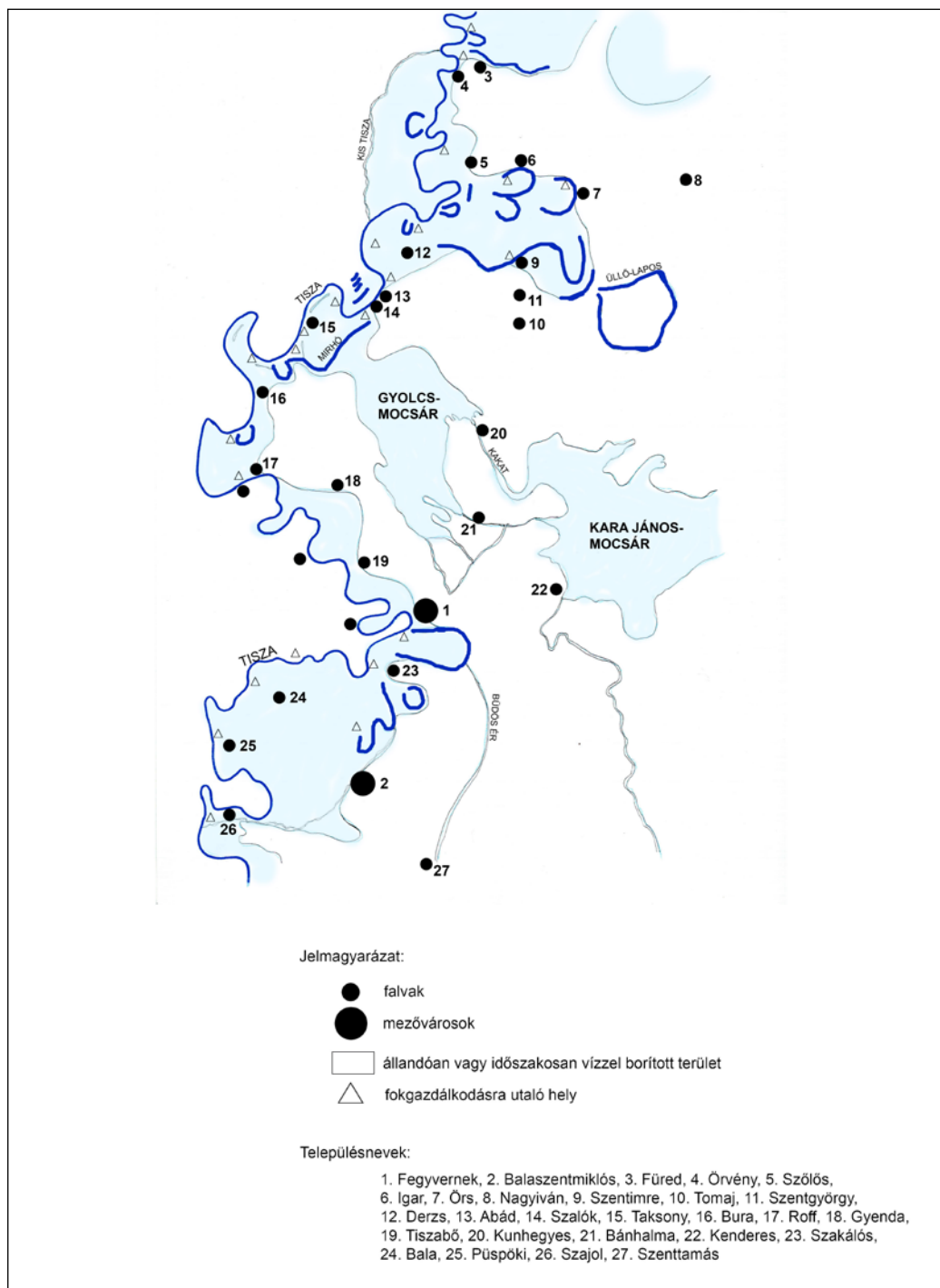
A másik tápláló ág az előbbinél fontosabb és jelentőségteljesebb volt. Ez a Tiszából a Mirhó-foknál indult ki s a Gencs(Gáncs)-erén át a Gyolcs-mocsárban szétterült. A vizeket több ér és patak vezette le a Kakat-érbe, melynek méretei a Tisza kalandozásáról tanúskodnak. Ellentétben a Kara János szigetvilágával, itt, a Gyolcs lápjában nincsenek szigetek, kiemelkedő laponyagok, porongok. A Kakat fontos határfolyója lett a Nagykunságnak és Külső-Szolnok megyének, Bánhalmánál az egyik legrégebb és legfontosabb vámállomás szolgálta a királyokat a középkor folyamán. A közeli, szintén a Tiszából kiszakadó Büdös-éren pedig a fegyverneki vám működött a 16. század végéig. A Kakat mellett feküdt (Kun)Hegyes is, melyen át északra Abádra, az egyik legrégebb tiszai vámhoz lehetett eljutni a középkori kereskedőknek. (1. térkép)

A Kakat folyócska Kolbázzsállítás és Kakat középkori falvak között kétfelé válik, amint a térképek tanúsítják. Egyik ága délre fordul, és Bodzás-patakként folytatja útját Kenderesen át Túrkeve felé. A Bodzás völgye a Kara János-mocsár nyugati

8 A TISZAI ALFÖLD 1969., SOMOGYI 1994., LÁSZLÓFFY 1982., CHOLNOKY 1907., KÁROLYI–NEMES 1975. és mások művei.

9 DUNKA–FEJÉR–PAPP 2003. p. 20.

1. térkép: A kisevesi járás a 16. század második felében

határa. Innen Szolnok felé magasabb, löszös, homokos térszínen végeláthatatlan legegők, majd szántók terjeszkedtek, de a középkorban és a kora újkorban csak mintegy 10–15%-át hasznosították a kis falvak, melyek között az ősi patakmedrekben csordogáló Büdös-, Legény-, Hék-, Varas-erek tartottak a Körös irányába.

A Kakat másik (délkeleti) ága eleinte beleveszett a mocsárba, majd a Karahát (Kurva-hát) környékén megint megformálódtak az erek medrei. Északon a Kettős-ér és a Kecse-ere kerülte meg a Kukora-szigetet, majd a Gyalpár helyi depressziójában megint szétszaladt a víz. A Széki-laponyagnál a Nyest-ere kerülte meg a Fattyú-szigetet, majd délre fordulva a Nagy- és a Kis-Csivag erekben folytatódott, hogy aztán a Danczka-szigetnél a hasonló nevű vízfolyáshoz csatlakozzon. A Fattyú-szigetet délről már a Nagy-ér és a Bárány-ér kerülte meg, víz egy része pedig a Konta-érben folyt tovább. A Dabi-laponyag és Máriaalaka (Marjalaka) környékén a Széles- és a Dögös-erek a Mély-érrel és a Kerülő-érrel vezették le a vizet a Mirhó-torokhoz. (2. térkép)

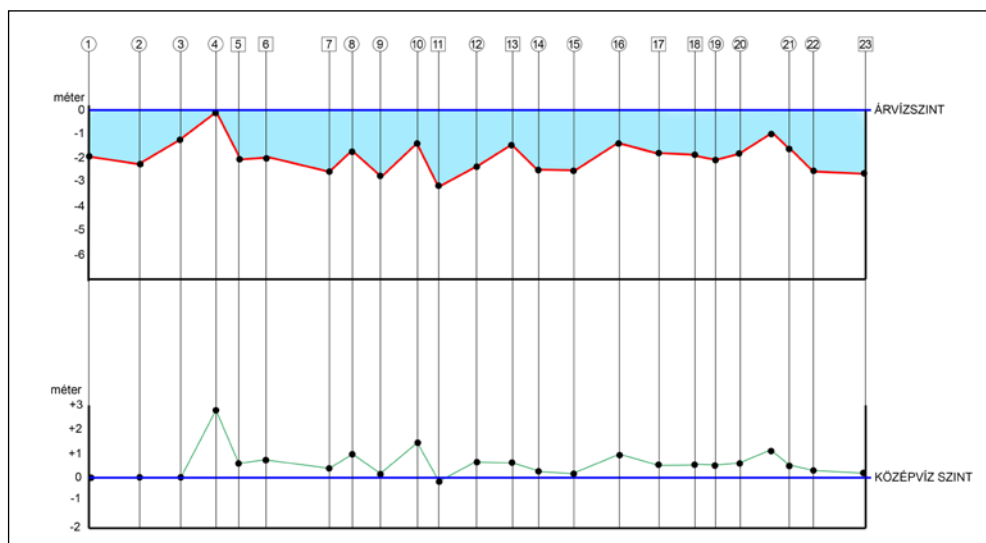

2. térkép: A Kara János-mocsár szigetvilága

Térképeink mind arról az időről szólnak, amelyben már a társadalom megtette az első lépéseket a folyók szabályozása felé. 1754-ben kezdtek hozzá az érintett települések összefogásával az első Mirhó-gát építéséhez a Mirhó-foknál.

Rendelkezésünkre álló térképeink mind később készültek, ezért az ősi viszonyokat már nem mutathatják a maguk teljességében. Nem nagy azonban a különbség, hiszen a Mirhó-gát tervezői és építői még nem voltak azoknak a tapasztalottnak a birtokában, amelyek segítségével néhány évtizeddel később már sokkal jobb hatásokkal dolgozhattak utódaik. A gát nemigen tudott ellenállni a Tisza árvizeinek: 1770-ben, 1772-ben, 1774-ben és 1776-ban is átszakadt a gát, s a Tisza vize újra meg újra előntötte a vidéket. 1785–87 között ismét nekiláttak a Mirhó-gát és töltés építésének, de olyan rendszertelenül és hanyagul, hogy Illésy János nagykun kapitány szerint „a parantsot tsak annyiba hajtyák végbe kivált némely helybeli bírák uraimék, mintha Budán harangoznának, mert annak semmi effectusa nincs...”¹⁰

A Mirhó-gát 1787 tavaszára készült el Litzner János irányításával, és immár betöltötte feladatát, mert a Tisza szabályozásáig állta a folyó ostromát. A Mirhó-gát és töltés tehát elvileg megszüntette a Gyolcs és a Kara János vízutánpótlását, de ez csak a Tisza közép- és kisvizeinél érvényesült. Az árvizek meghaladták az eredeti gátak magasságát, és más helyeken is átsaptak a Tiszántúlra. A Huszár Mátyás adatait feldolgozó Dóka Klára táblázata alapján készített ábránk ezt az állapotot mutatja.¹¹ (1. ábra)

1. ábra: A tiszai árvizek és középvizek, valamint a partok magassága a szabályozás előtti időkből (Huszár Mátyás és Dóka Klára adatai alapján szerkesztette a szerző)

Bal parti települések: ● Jobb parti települések: ■

Települések: 1. Tiszaderzs; 2. Abád; 3. Tiszabura; 4. Tiszaroff; 5. Tizasüly; 6. Kőtelek; 7. Nagykörű; 8. Fegyvernek; 9. Tiszaballa; 10. Tiszapüspöki; 11. Fokorú; 12. Tiszatenyő; 13. Szolnok; 14. Szanda; 15. Varsány; 16. Tiszaföldvár; 17. Tiszajenő; 18. Alpár; 19. Nagyrév; 20. Tiszainoka; 21. Tiszaug; 22. Tisasas; 23. Csongrád

10 SZABÓ 1987. p. 4.

11 DÓKA 1982. p. 303.

A 19. században több nagy árvíz vonult le a Tiszán (a teljesség igénye nélkül a legveszedelmesebbek): 1816, 1830, 1843, 1844, 1845, 1853, 1855, 1857, 1860, 1861, 1867, 1868, 1876 – vidékünk és a Nagykunság legnagyobb katasztrófája –, 1879, 1881, 1888, 1895.¹²

A nagy árvizeket az úgynevezett „kis jégkorszak” csapadékos időjárása is segítette. Feljegyzések szerint a csapadékosabb periódusokban akár egy évtizeden keresztül is olyan sűrűn követték egymást az áradások, hogy a földeket elöntő víz szünet nélkül megmaradt, s nemigen lehetett még csak kaszálni sem. A 16. század törökellenes harcainak nagy várépítési és fegyverkezési programja pedig a Kárpát-medence hegységeinek faállományát ritkította meg, ez pedig az árvizek magasságának és lefolyási sebességének emelkedésével járt.¹³

A 18. század végének, a 19. század elejének geodéta térképészei közül ki kell emelnünk Kovács Györgyöt, akitől 1762-es keltezésű Marjalaka és Ecseg térkép, 1768-as Kara János mappa, majd 1778-as ecsegi és 1784-es karcagi határtérképek maradtak meg a levéltári gyűjteményekben. Balla Antal 1777-es térképe a Nagykunságot, benne a Kara Jánost mutatja meg, Litzner János 1784–90-es Tiszamappációja mellett egy ismeretlen szerzőnek a Lanfranconi-gyűjteményben fennmaradt 18. századi térképe pedig a tiszántúli mocsárvilágot mutatja be. Idősebb Bedekovich Lőrinc is sokat dolgozott a Nagykunságban és a külső-szolnoki részekben: 1784-ben, 1785-ben, 1786-ban és 1795-ben a nagykun részeket ábrázolta igen nagy részletességgel, 1783-ban a Berettyó és a Mirhó-torok vidékét rajzolta meg. Ezek a térképek sokkal részletesebben ábrázolják a Kara János vidékét és a Nagykunság terepviszonyait, mint az I. katonai felmérés szelvényei (1763–1787).

A térképezés igen fontos volt a kortársak szemében egyre sürgetőbbnek látzó folyószabályozások és -lecsapolások elindításában. A geodéták eszközparkja is egyre jobb lett, méréseik pontosabbá váltak. A 19. század első felében, gr. Széchenyi István fellépéséig, a térképezés tovább folyt: az első katonai felmérést egy sokkal pontosabb második követte (1806–1869), de a megyék is mozgolódni kezdtek. Idősebb Bedekovich Lőrinc után ifjabb Bedekovich Lőrinc folytatta a térképezést, de a szisztematikus, rendszeres, nagyobb léptékű áttörést Huszár Mátyás és csapátának (benne Lányi Sámuellel és Vásárhelyi Pállal) elsősorban a Körösöket és a Sárréteket, de a Tisza vidékét is felmérő, rendkívül pontos méréseket végző munkája alapozta meg. Huszár Mátyást Lányi Sámuel követte (1833–44), akinek térképei a folyószabályozást közvetlenül megelőzték, s annak alapjául szolgáltak.

A korabeli térképek alapján szerkesztett ábránkon (2. térkép) a nagykun szigetvilág nagyobb egységei láthatók. Közülük két nagyobb térszínen Kisújszállás és Máriaalaka (Marjalaka) alakult ki a kunok megtelepedése után. A 16. században

12 KÁROLYI–NEMES 1975. II. pp. 60–72.

13 RÁCZ 2016. p. 29., SOMOGYI 1994.

közülük Marjalaka volt a nagyobb, sőt a Kisújszállástól keletebbre fekvő két község, Kis- és Nagyturgony is több családfőt számlált, mint az ezek közül máig fennmaradt nagykun város. A többi nagykun település a mocsárvidék szélein helyezkedett el, helyüket máig őrzik a földrajzi nevek (3. térkép).

A Nagykunság kisebb-nagyobb részeinek településeiről történészek, helytörténészek, régészek különböző helyeken megjelent munkáiból rekonstruálhatjuk a vidék történetét.¹⁴

Mint arról már esett szó, a Kara János-mocsár élénk táruló 18. századi képe már nem a háborítatlan középkori és kora újkori helyzetet mutatja, mert a Mirhófoknál épült gát hatására – ha nem is nagymértékben és visszaesésekkel – már megindult a terület kiszáradása. Magában a mocsárban is készültek (egyres kora-beli szerzők szerint összehányták) a víz útját terelő gátak, így az országos útnak is nevezett Kisújszállás–Karcag közötti Kara János-gát, illetve a keleti (hortobágyi) és a nyugati (kakati) ágak által hozott víz szétválasztására egy észak–délkeleti irányú gát. Ezek azonban addig nem teljesíthették feladatukat, amíg a 19. századi nagy tiszai árvizek áttörték a gátakat, és elöntötték a vidéket.

A nagy áttörést a vasút megjelenése hozta, amely aztán a Kara János-mocsár végét is jelentette. A Szolnokra 1847-ben érkezett vasútvonalat (az ország második vonala) az 1848-49-es forradalom és szabadságharc után folytatták Debrecen irányába. Cseh Géza dolgozatából idézve ez a következőképpen ment végbe: *„A jelentések szerint az építkezés során legtöbbször és leghosszabb ideig a Pingyó csárda és Kaba között dolgoztak. A földmunkákat 1852-ben kezdték meg, de itt is fejezték be 1856-ban. 800–1000 ember is végezte... Az egyik csapat csónakból törte, tarolta és irtotta a nádat. A másik csoport derékig, néhol nyakig vízben állva, kapával, csákánnyal szedte ki a nád és a gyékény tövét. Mások pedig csónakkal hordták a földet, és szórták a megtisztított víz alatti területre... A rendkívül nehéz és hosszadalmas munka során sokan a mocsárba fulladtak... A vasúti munkálatokat az ismétlődő árvizek is nehezítették... A mocsarat átszelő, épphogy elkészült töltést a víz hullámozása elmosta... A Kisújszállás melletti Kara János-mocsár egészen más képet mutatott, mint amelyet a Debrecen felé utazók manapság láthatnak. A vasútvonal nagyon sok kis hídon, átereszen vezetett át, és sok helyen állandó kiöntések, mocsarak között haladt. Kisújszállás határában már 1853-ban, az építkezés kezdetén kijelölték 8 kisebb, 1–3 öl hosszúságú fahíd helyét, amelyek alatt a Kara János-mocsár felgyülemlett vizét vezették le.”*¹⁵

A mocsárvidéket átszelő vasútvonal ünnepélyes megnyitása 1857. november 19-én zajlott le.

14 A teljesség igénye nélkül: ELEK Gy., MÉRI I., PÁLÓCZI-HORVÁTH A., SELMECZI L., SZÜCS S., VERESGYHÁZI B. irodalomjegyzékben közölt munkáiból.

15 CSEH 1997. pp. 20–21.

Visszatérve a tájra, amelynek főbb ereit és patakjait fentebb már említettük, nézzünk szét a „szigetek” között. Ezek a földrajzi mikroformák néhány méterrel vagy néhány deciméterrel emelkedtek ki a mocsárból, ugyanúgy, ahogyan a vizek, lápok mélysége sem volt jelentős, hanem a benne levő növényzet tartogatta az életveszélyes meglepetéseket a Kara Jánosra tévedő vagy az ott élő emberek számára.

„Az alföldi népnek a térszíni formákra csodálatosan gazdag szótára van. A mi szemünkkel alig észrevehető emelkedéseknek vagy hajlásoknak külön-külön műszavuk van. ... A nép a magaslatokat, ha azok hosszan nyúlnak, hát, gerinc, oldal, part névvel különbözteti meg. Ha többé-kevésbé kerek, akkor domb, halom, laponyag, porong, telek a neviük.”¹⁶ A Kara János-mocsáron található nagyszámú sziget az olyan nagyobbaktól, mint a Kara János-sziget, a Kurva-hát (Karahát), a Mély-ér sziget, Apavára-sziget, a Vasas- (Vasaskút) hát, a legkisebbekig (Árkus-, Balázs-, Domb-, Dinnyés-szigetek) feltűnik a régi térképeken. Persze nem mindegyiken, mert az áradások a víz szintje fölé alig-alig emelkedőket akár évekre is befedhették. A hatalmas nádtengerben egyébként is csak a lápon élő emberek igazodtak el.

Az ott élő embereket „rétes embereknek”, szilaj pásztoroknak, csikászoknak nevezték. Györfly István ezt írta a „rétes emberekről”: *„Határjáró hivatalos egyének, úri vadászok, nádvágó parasztek csak a rétes emberek vezetése mellett mehettek be a rétbé... A láp felszíne sokféle volt. Ahol síkvíz borította, azt a helyet tónak, tisztának nevezték. Ahol marhacsapás törte le a növényzetet, s a helyet sík víz lepte el, az volt a róna. A lápi szigeteket rónák kötötték össze egymással. Néhol tisztavízű erek állottak az ember útjába, oda lefektetett nádkévből bűriüt vagy bűrhídat raktak. A gúzsolt bűrhídon a náddal, szénával megrakott szekér, sőt a ménes, gulya is átkelt... A róna láp vizén úszó, gyökerével, korhadt szárával összefonódott növényzetből állott, s évről évre vastagodott... A lápokon veszedelmes volt járni. Ahol vékony volt, ott könnyen süllyed, s a vigyázatlan utast egy pillanat alatt elnyelte az alatta lévő szennyes víz... A növényzet azonban nemcsak büriüként helyezkedett el a víz tetején, hanem oszlop alakban is emelkedett ki a víz fenekéről, ezek az oszlopok voltak a zombokok vagy kotúk... A kotúkon való járkálást a pákászok is állandóan „bogdácsolás”-nak nevezik... A rét szigetei részint keménytalajú élőföldek, ormágyok vagy tőzeggel borított lápszigetek voltak. Felületük a víz áradásához képest megnagyobbodott vagy kisebbedett, néha el is tűnt... A rétbén erdők is voltak. Borz pusztának a régi neve Ritka Borz, a rajta volt bodzafákról... A Tövikes sziget varjútövises erdő volt... A Karajános szigeteken is voltak... hatalmas fűzfák... 1789-ben hetvenhatezer kéve nádat takarítottak be a karcagi határról, mely a réteken így oszlott meg: Kara János ezer, Hattyús háromezer, Magyarka négyszáz, Halas háromezer, Karga háromezer, Batonás és Földégés huszonháromezerhatszáz, Kunlapos tizenötezer, Apavára, Érbuga huszonkétezer, Berecfenék ezer, Disznórét háromezer kéve.”¹⁷*

16 GYÖRFFY 1983. (reprint) pp. 265–266.

17 GYÖRFFY 1983. (reprint) pp. 105–111.

A mocsár haszonvételeiről Györffy István és Szűcs Sándor idézett műveiben találunk kimeríthetetlen forrást. Pedig ezek a források nagyjából csak a 18. század közepéig mennek vissza a népi emlékezet kincsesládájában. Amikor a 18. század előtti tájtörténetet vizsgálgatjuk, akaratlanul is felvetődik a kérdés: miből és hogyan élhettek itt eleink? A 150 éves török megszállás első ötven évéről vannak adataink – magyar és török oldalról is – az adózás mértékéről, fajtáiról, a népesség (családfők és felnőtt férfiak) számáról. Az egész Közép-Tiszavidékre jellemző az, hogy a szántók csak a terület 3–5%-át tették ki (Jászberény és környéke volt a kivétel), a legelők és a rétek is eléggé szerényen (10–15%) vették ki a részüket a művelésből. A népesség egy része elmenekült vagy elpusztult (elsősorban a gazdagabb parasztság és a nemesség), a helyben maradtak pedig csak annyi földet törtek fel, amennyi szegényes megélhetésükhöz elegendő volt. Amikor ezt is elrabolták, felgyújtották a két hadviselő fél csapatai, akkor a mocsarak és lápok állat- és növényvilágával pótolták a gabonaféléket. A katonák elől a mocsárban és a folyók ágas-bogas rendszerében tudtak elbújni a lakosok.

A falvak házai az örökös veszélyhelyzetnek megfelelően igen egyszerűek voltak, még a 18. század első fele visszatelepülési hullámainak idején is a szolnoki Tiszatájon a lakóhelyek 40%-át lehetett csak háznak nevezni, másik 40% kunyhó, 20% pedig veremlakás volt. A Kara János mocsárvidékén is ilyesfajta lehetett a helyzet, 1699-ben csak Karcag és Madaras volt lakott település, de ez utóbbi éppen csak a kezdetén járt a betelepítésnek.¹⁸

Az eddigiek alapján könnyen belátható, hogy a Nagyikunság és a Kara János vidéke közlekedés szempontjából nagyon nehezen járhatóknak minősült mind a 18. század előtti időkben, mind a 18–19. században. A történészek és a geográfusok egy jelentősebb utat tartanak számon, ez a Szolnokról Debrecen felé tartó „sót”, a későbbiekben postaút lenne. Több forrás azonban azt írta le, hogy az utazók inkább kerültek az Északi-középhegység felé, s csak Tokaj környékén keltek át a Tiszán, semhogy kitegyék magukat a Közép-Tisza vidék mocsaras területen átvezető útjai viszontagságainak. Maga a „sót” a középkorban volt jelentős (mintegy négy–öthónapos időszakban évente), de amint azt Draskóczy István is leírta, a középkori és kora újkori sószállítás már inkább a Tiszán zajlott le, s a kikötőkből átlag mintegy kétföldes távolságra szállították. Hosszabb távra már inkább csak a 18–19. században vitték szekéren a sót a vasúti szállítás megszervezéséig.¹⁹

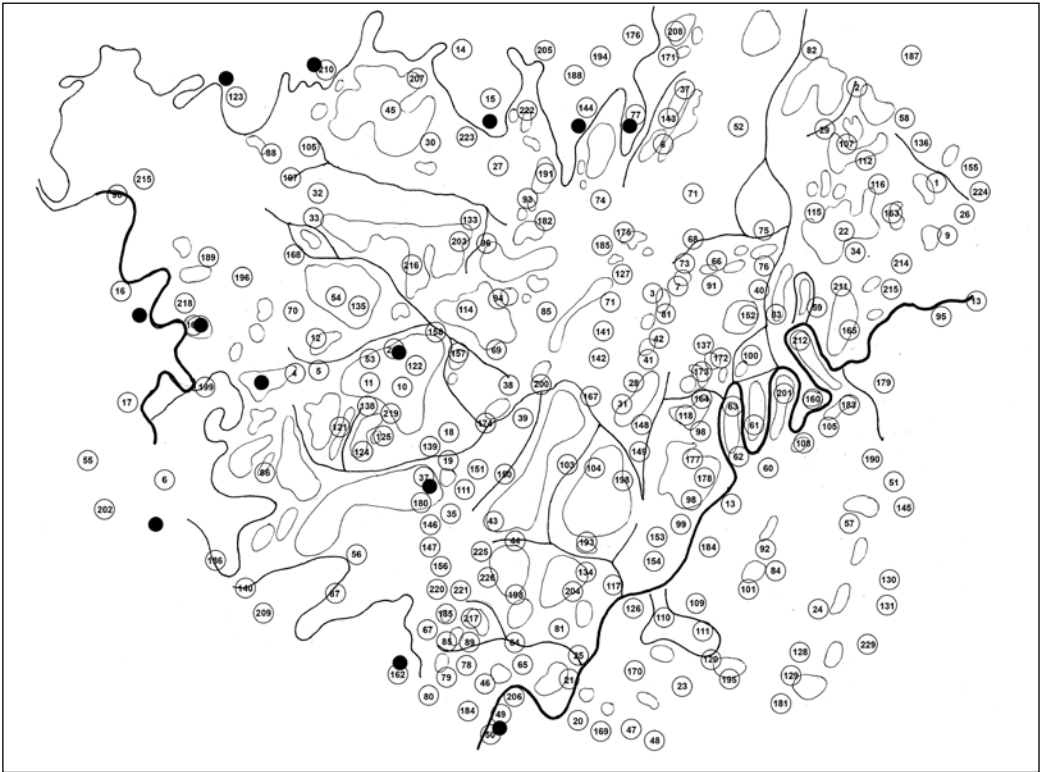
18 Soós 1958. pp. 5–6., CSEH 2017. pp. 19–20.

19 DRASKÓCZY 2018. pp. 221–267., VERESEGYHÁZI 2021. pp. 129–138., SZIKSZAI 2005. pp. 208–209.

A 18–19. században mégis többen keltek útra, mint a korábbi időkben, s ez az időszak a csárdák fénykora az Alföldön. Ezek a községektől távol épített csap-
székek, majd embernek és állatnak – általában elég nyomorúságos – pihenőhe-
lyet biztosító „borivó házak” a sáros, emberpróbáló utakon megfáradt utasoknak
nyújtottak eléggé kétes védelmet. A Kara János környékén is állottak ilyenek, a
Tibuczai-csárda, a már említett Pingyó-csárda. Ezek a csárdák mintegy 100 évig
álltak, majd a 19. század változásai az 1890-es évekre szükségtelenné tette őket,
és felszámolták.²⁰

Dolgozatunk végén nézzük a Kara János- (Karajános) mocsár Tisza-szabályozás
előtti helyneveit, melyeket a fentebb felsorolt kiváló vízmérnök-térképész nemze-
dék rajzolt meg.

3. térkép: A Kara János-mocsár földrajzi nevei a 18–19. századi kézírásos térképek alapján

20 ELEK 2019., VERESEGYHÁZI 2020. pp. 121–130.

A Kara János- mocsár Tisza szabályozás előtti földrajzi nevei (3. térkép)

1. Agyagos-sziget, 2. Apavára-sziget, -halom, 3. Árkus-sziget, 4. Ásott-laponyag, 5. Aszóti-laponyag, 6. Babó, 7. Balázs-sziget, 8. Balog-sziget, 9. Bánfi-sziget, 10. Bánom, 11. Bárány-ér, 12. Békás, 13. Berettyó, 14. Bikás, 15. Bócsai-telek, 16. Bodzás-ér, 17. Bodzás-völgye, 18. Bokor-ér, 19. Bokor-ér-sziget, 20. Bokros-halom, -laponyag, 21. Bokros-zug, 22. Botonás, 23. Böcskei-laponyag, 24. Bucasai-telek, 25. Burkus-zug, 26. Büszke-sziget, 27. Cina- (Csima) sziget, 28. Csegei-sziget, 29. Cseh-ér, 30. Csikeri domb, 31. Csikós Gyurka-sziget, 32. Csonka-ér, 33. Csonka-fok, 34. Csuka-halom, 35. Czigány-sziget, 36. Czigány város, 37. Dabi laponyag, 38. Danczka- (Dancka) ér, 39. Danczka-sziget, 40. Delő- (Dellő, Delelő) sziget, 41. Dinnyés-sziget, 42. Domb-sziget, 43. Dögös-ér, 44. Dögös-laponyag, 45. Drávucz-laponyag, 46. Ecseg eleje, 47. Ecseg-halom, 48. Ecseg-tó, 49. Ecsegi templom, 50. Egyház-hát, 51. Éger-ér, 52. Érbuga rét, 53. Falu-szigete, 54. Fattyú-sziget, 55. Fejér-tó oldal, 56. Fekete-Körös, 57. Fonál-sziget, 58. Füves-sziget, 59. Füzes-ér, 60. Füzes-ér köze, 61. Füzes-tó köze, 62. Füzes-tó sziget, 63. Füzes-tó-zug, 64. Gástyás-halom, -hát, 65. Gástyás-lapos, 66. Görbe-sziget, 67. Göröngyös-oldal, 68. Gregár-ér, 69. Gyalpár, 70. Hajónyugalom, 71. Halas, 72. Határ-sziget, 73. Hattyas-elei, 74. Hattyas-fenek, 75. Hegedűs-derék, 76. Hegedűs-sziget, 77. Hegyesbori-telek, 78. Himesdi-ér, 79. Himesd laposa, 80. Himesdi telek, 81. Homok-ere, 82. Hortobágy (ér, patak), 83. Hortobágy-sziget, 84. Hosszú-hát, 85. Hosszú-sziget, 86. Igarío-laponyag, 87. Igrici (Igritzi), 88. Jaj-sziget, 89. Kabai-ér, 90. Kakati-telek, 91. Kálmán-sziget, 92. Kalmár-sziget, 93. Kara János-laponyag, 94. Kara János-sziget, 95. Kárász-sziget, 96. Kecse-ere, 97. Kenderáztató, 98. Kenderes-sziget, 99. Kenderes-zug, 100. Kengyel, 101. Kerek-tó, 102. Kereszt-ér, 103. Kerülő-ér, 104. Kerülő-laponyag, 105. Kettős-ér, 106. Kérsziget, 107. Kígyós-sziget, 108. Kinder, 109. Kiri-tó, 110. Kiri-tó-köze (sziget), 111. Kiri-tó laposa, 112. Kis állás, 113. Kis-Bukó, 114. Kis-Csivag-ér, 115. Kis-Hortobágy-sziget, 116. Kis-Kunér-sziget, 117. Kis-Mirhó, 118. Kis-Perjés-sziget, 119. Kis rét, 120. Kis-Szartos, 121. Kisturkonyi-telek, 122. Kisújszállási-telek, 123. Kolbászi-telek, 124. Konta-ér, 125. Konta-lapos, 126. Kóré-zug, 127. Korga-fenek, 128. Kováts-foka, 129. Kováts-laponyag, 130. Ködmönös-laponyag, 131. Ködmönös-zug, 132. Közép-halom, 133. Kukora, 134. Kúpnád-sziget, 135. Kurva-hát, 136. Kürtő, 137. Ládafia-sziget, 138. Lakosok erdeje, 139. Lógó-kert, 140. Ludas, 141. Lukáts-fenek, 142. Mályvás, 143. Magos part, 144. Magyarkai-telek, 145. Magyarkai halom, 146. Márialaka-telek, 147. Marjalaki-lapos, 148. Matskás-ér, 149. Matskás-sziget, 150. Mély-ér, 151. Mély-ér-sziget, 152. Ménes-delelő, 153. Mirhó-fenek, 154. Mirhó-torok, 155. Nádas-ér, 156. Nagy-Bukó, 157. Nagy-Csivag-ér, 158. Nagy-ér, 159. Nagy Határ-sziget, 160. Nagy Hortobágy-sziget, 161. Nagy kert, 162. Nagykabai-lapos, 163. Nagy Kunér-sziget, 164. Nagy Perjés-sziget, 165. Nagy Rakonczás-sziget, 166. Nagyturkonyi-telek, 167. Nyári-derék, 168. Nyest-ere, 169. Olá-sziget, 170. Ördög-árka, 171. Pap-ere,

172. Pázsit-ere, 173. Pázsit-sziget, 174. Pecsényés-sziget, 175. Pene-vész-sziget(ek), 176. Péntek-halom, 177. Perjés-hát, 178. Perjés-sziget, 179. Poczos-ér, 180. Pörös-állás, 181. Ravasz-sziget, 182. Ravaszlyuk lapos, 183. Rétkaboz- (Ritkaborz, Révkaboz) sziget, 184. Rév, 185. Róka likas, 186. Sándor-ér, 187. Sándorok, 188. Sárga-halom, 189. Sark, 190. Sáros-derék, 191. Sas Deme-sziget, 192. Sebes-ér, 193. Szabó-sziget, 194. Szarka-laponyag, 195. Szartos-laponyag, 196. Szejkő, 197. Széki laponyag, 198. Széles-ér, 199. Szélkút, 200. Szerető-sziget, 201. Szőlős-sziget, 202. Szórfú, 203. Tajta, 204. Takáts-sziget, 205. Tarattyó (Turuttyó), 206. Templomzug, 207. Tibuci-laponyag (Tibuczi), 208. Torza- (Torzsa) hát, 209. Tökös-hát, 210. Törökbori-halom, 211. Töviskes-ér, 212. Töviskes-sziget, 213. Turgonyi-telek, 214. Ürmös-hát, 215. Ürmös-sziget, 216. Vajas, 217. Vak-sziget, 218. Varjas, 219. Város erdeje, 220. Vasas-hát, 221. Vasaskút-lapos, 222. Vatai-halom, 223. Vezett-ér, 224. Vékony-sziget, 225. Vigyorgó, 226. Vigyorgó elei, 227. Vívóhát-lapos, 228. Vívóhát, 229. Zsombékos-sziget.

Irodalom

BAGI G. (2007): A Nagykunság a XIII–XVI. században. Karcag, Barbaricum.

BARNA G. (1995): Zádor és Ágota. (Költészet és valóság a nagykunsági történeti hagyományokban). In: Néprajz és nyelvtudomány 36. pp. 73–83.

CSEH G. (1997): Adalékok Jász-Nagykun-Szolnok megye vasúti vonalainak kiépítéséhez. In: Zounuk 12. pp. 9–24.

CSEH G. (2017): A Jászkunság 1699-ben. Szeged.

DÓKA K. (1982): Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében. Agrártörténeti Szemle 1982. 3-4. pp. 277–303.

DÓKA K. (1997): A Körös és a Berettyó vízrendszer szabályozása a 18–19. században. Gyula, Békés Megyei Levéltár.

DRASKÓCZI I. (2018): A magyarországi kőszó bányászata és kereskedelme. Budapest, MTA BKTI.

DUNKA S. – FEJÉR L. – PAPP F. (2003): A Közép-Tiszántúl vízi története. Vízügyi Történeti Füzetek 16. Budapest.

ELEK Gy. (2007): A Gergely-halomtól a Karajános-gátig. In: Zounuk 22. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár. pp. 9–54.

- ELEK Gy. (2009): A Karajános-gáttól a hortobágyi vasúti hídig. In: Zounuk 24. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár. pp. 53–110.
- ELEK Gy. (2019): Karcagi csárdák és vendégfogadók a 18–19. században. In: Zounuk 33. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár. pp. 9–43.
- GYÖRFFY I. (1983): Alföldi népelet. Válogatott néprajzi tanulmányok (reprint). Budapest.
- KÁROLYI Zs. – NEMES G. (1975): Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. Vízügyi Történeti Füzetek 8. Budapest.
- KÁROLYI Zs. – NEMES G. (1975): A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja II. Vízügyi Történeti Füzetek 9. Budapest.
- MAROSI S. – SZILÁRD J. (szerk.) (1969): A tiszai Alföld. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MÉRI I. (1954): Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és a túrkeve-móritzi ásatások eredményeiről. Arch. Értesítő 1954.
- ÖRSI Zs. (2009): A Kara-János mocsár. In: Tisicum XVIII. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága. pp. 366–374.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH A. (1986): Szállások, halmok, temetők (Kisújszállás település története a honfoglalástól a török idők végéig). In: Kisújszállás város története I. Szerk.: Szabó L. Kisújszállás.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH A. (1992): Túrkeve története a honfoglalástól a török idők végéig. In: Túrkeve földje és népe. Szerk. Örsi Julianna. Túrkeve.
- PÁNTI I. (2016): Zádor vitéz, Ágota és a kunhalmok. Budapest, Liget Kiadó.
- PESTY F. (1978) : Jászkunság. Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából I. Közzéteszi Bognár András). Kecskemét – Szolnok.
- RÁCZ L. (2001): Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szeged, JGYF kiadó.
- RÁCZ L. (2016): Mi a kis jégkorszak? Történeti Földrajzi Közlemények 4/1. pp. 15–45.
- SELMECZI L. (2011): A Nagykunság és Karcag a középkorban. In: Kunok és jászok 770 éve a Kárpát medencében. Szerk.: Bartha Júlia. Szolnok. pp. 22–44.
- SOMOGYI S. (1994): Az Alföld földrajzi képének változása (16–19. század). Nyíregyháza. pp. 3–31.
- Soós I. (1958): A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon. Szolnok, Damjanich Múzeum.
- SZABÓ L. (1987): A „Mirhó gáttjának építése”. In: Áldás és átok a víz. Szerk. Tóth A. Kisújszállás.
- SZÜCS S. (1992): A régi Sárrét világa. Budapest, Fekete Sas kiadó.

SZIKSZAI M. (2005): Jász-Nagykun-Szolnok megye közlekedéstörténete. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár.

TÓTH A. (szerk.) (1987): „Áldás és átok a víz”. Tudományos emlékülés a Mirhó-gát megépítésének 200. évfordulójára. Kisújszállás.

VERESEGYHÁZI B. (2020): Csárdák a mai Jász-Nagykun-Szolnok megye területén (történeti-földrajzi vázlat). Történeti Földrajzi Közlemények 3-4. pp. 121–130.

VERESEGYHÁZI B. (2021): A Közép-Tiszavidék természeti viszonyai a Tisza-szabályozás előtti korokban. Történeti Földrajzi Közlemények 1-2. pp. 239–256.

A NAGYALFÖLD A MAGYAR HADTÖRTÉNELEMBEN

Nagy Miklós Mihály

The Great Plain portrayed in Hungarian military history

The Hungarian Great Plain is the Carpathian Basin's central landscape. Its position determines the role it has held in Hungary's military history. Deriving from the Carpathian Basin's particular course of history, the lowlands either represent a geographical periphery or a frontier in the cluster of basins, of which evolved its space and society. The concept of geographical periphery and frontier in the course of history of the Great Plain of the Pannonian Basin often carry a negative connotation which is linked to the special formation of settlements particularly that of farms and lowland villages, that have long been regarded as underdeveloped or peculiar to the Lowlands. On the contrary, as per scientific research carried out in the field of historical geography these connotations have long been proven wrong. The present study aims to evaluate and explain the significance of the Great Plain from the point of view of Hungarian military history, considering all that is believed peculiarly to the Lowlands. It also aims to prove that the significance of a centrally located plain area changes periodically in military history. The latter shall eventually be described by the terminology related to the geographical phenomena of the frontier and periphery and the relation these hold to the core area, as well as one and other.

A Kárpát-medence földrajzi arculatát meghatározó nagytáj, a Nagyalföld szerepének bemutatása nemzetünk hadtörténelmében nem szorítkozhat a katonai események pusztán chorológiai és kronológiai ábrázolására. A Nagyalföld kapcsolata a történelmi korszakok katonai folyamataival és eseményeivel sokkal összetettebb annál, mint hogy a leíró földrajz egysíkú szemléletmódjával közelítünk hozzá. Az ember és földrajzi környezetének kapcsolata ebben az esetben is érvényesül. A hadügy mint társadalmi tevékenység és struktúra egyfelől folyamatosan alakította a Nagyalföldet, másfelől annak determináló hatása alatt

állt. Dolgozatunkban ezzel a történelmi állandóan változó viszonyrendszerrel foglalkozunk. A történelmi földrajz felfogásához igazodva, a Magyar Alföldet mint kultúrtájat mutatjuk be, a legfőbb hadtörténelmi vonatkozásaiban. Igyekszünk meghatározni azokat a geográfiai és történelmi jelenségeket, amelyek értelmezésével megragadható a Nagyalföld szerepe a magyar hadtörténelemben. Miután tanulmányunkat az Alföldről alkotott, véleményünk szerint kellően kidolgozott földrajzi kép árnyalásának szenteljük, nem tekinthetünk el a témával kapcsolatos néhány kérdés megfogalmazásától sem. Ennek megfelelően az általunk fontosnak tartott elméleti felvetések tisztázása után a Nagyalföld sajátosan centrális földrajzi helyzetével foglalkozunk a magyar hadtörténelemben, és tárgyaljuk az Alföldre jellemző centrum, periféria és frontier viszonyát. A geográfiai szemléletmód érvényesítésének érdekében, ahol szakmailag indokolt, nem tekinthetünk el az egyéb nagytájakhoz, mezorégiókhoz fűződő kapcsolat taglalásától sem. Fontosnak véljük a bevezető sorokban hangsúlyozni, hogy a Nagyalföldet a magyar hadtörténelem egyik földrajzi főszereplőjének tartjuk, ám ez nem jelent feltétlen elsőbbséget a többi nagytájjal szemben. Összességük alkotja a Kárpát-medencei magyar hadtörténelem színpadát.

Periféria és hadügy

A Nagyalföld hadtörténelmi földrajzi képe összefügg azzal a geográfusi megállapítással, amelyet MENDÖL TIBOR (1947) fogalmazott meg a magyar tájak számbavétele során: *„...Valamennyi között a legnagyobb és legmagyarabb a központi fekvésű Alföld, a Kárpát-medence szíve. 100.000 km² terjedelmű, feltöltött tökéletes síksága »első az egyenlők között«, »primus inter pares« a Kárpát-medence tájai között...”* (Mendöl 1947, 196). MENDÖL itt idézett megállapítása találóan érzékelteti a tájértékelés alapvető szemléletmódját, amelynek értelmében az emberi tevékenység szempontjából minden táj valamely másik térséggel való összevetésében, az ahhoz fűződő kapcsolatában vizsgálható. Így jár el a katonai gondolkodás is, amikor a hadügy praxeológiájának tekintetében vizsgál a lokális jelenségeken túlmutató tevékenységet. A hadügy mint társadalmi struktúra számára minden táj csak a katonai szakma, a hadi tevékenységek törvényszerűségeit figyelembe véve hordoz értéket, feltéve ha azt nem leíró jelleggel vizsgáljuk. Az oknyomozó, a geográfiai kauzalitásokra fókuszáló katonaföldrajzi gondolkodás számára a táj mint terület-egység gyakorta azonos lehet a hadszíntérrel, és mint ilyen soha nem önmagában álló térelem. CLAUSEWITZ szerint bizonyos önállósága van ugyan, de mindig az egyéb terület-egységek hatása alatt áll, amennyiben: *„...Egy ilyen terület nem pusztán része az egésznek, de önmagában is egy kis egész, ennél fogva*

többé-kevésbé abban a helyzetben van, hogy a háború egyéb területein bekövetkező változások nem közvetlenül, hanem pusztán közvetetten hatnak rá. Pontos meghatározása a benne rejlő lehetőséggel adható meg: míg az egyik hadszíntéren előre nyomulnánk, addig a másikon visszavonulunk...” (Clausewitz 2013, 290). A tájak közötti közvetlen és közvetett katonaföldrajzi hatás érvényesül a Nagyalföld esetében is. A Nagyalföld egyes történelmi időszakokban – legfőképpen a török korban – jelentősen felértékelődött mind az egyetemes, mind a magyar hadügy számára, és a szomszédos makro- és mezorégiókkal együtt az események főszereplőjévé vált. Általánosan tekintve igaznak véljük azt a földrajzi képletet, hogy a szomszédos makro- és mezorégiók közvetlen, míg az azokon túliak közvetett katonaföldrajzi hatása érvényesült. E jelenség övezetes geográfiai modellé egyszerűsíthető. Közepén az ország magterülete helyezkedik el (Fodor 1942), ezt övezi a közvetlen, majd azon túl a közvetett hatású zóna (zónák) gyűrűje.

A Nagyalföld magyar hadtörténelemben betöltött szerepe három faktorra vezethető vissza. Egyfelől determinálja az Alföld általános földrajzi jelenségeinek helyzete, másfelől a mindenkori hadügy állapota, harmadrészt pedig meghatározzák a magyar hadtörténelem folyamatai és eseményei. A Nagyalföld történeti földrajza elsősorban BELUSZKY PÁL (2001) alapművének köszönhetően már a szintézis fokán is alaposan dokumentált, jóllehet nyitott kérdés még így is sok van. A hadtörténeti földrajzi vizsgálatok szempontjából az Alfölddel foglalkozó szakirodalom állandó kérdésköre, az úgynevezett „alföldi sajátosságok” értelmezése érdemel figyelmet. Ezeket BELUSZKY PÁL (2001) a következő tényezőkben foglalta össze: a (természeti) táj, az alföldi út (a nomád örökség), a „megkésített (elmaradott) táj”, az alföldi periféria, az alföldi frontier, a „sajátos társadalomfejlődési út régiója” (az alföldi másság). Ezek az „alföldi sajátosságok” a geográfiai jelenségek belső összefüggéseiből eredően érvényesülnek az Alföld hadtörténelmi szerepében is. Fontos kérdés, hogy ez az „alföldi sajátosság”, az alföldi út értelmezhető-e és miként ragadható meg a katonaföldrajz (a hadtörténeti földrajz) megközelítésében. A Nagyalföld geográfiai komplexuma ugyanakkor összefonódott a társadalmi elmaradottság sokszor téves képzetével és a Kárpát-medencén belüli területi, térbeli periféria feltételezésével. Ennek katonaföldrajzi értelmezése eddig nem történt meg. Anélkül, hogy részletesen tárgyalnánk a periféria és a centrum közötti viszony megjelenésének elméleti kérdéskörét a katonaföldrajzban, csak arra a dolgozatunk témája szempontjából fontos historiográfiai tényre mutathatunk rá, hogy az „alföldi sajátosságok”, a periféria és a vélt elmaradottság létrejöttét a társadalomtudományok különböző képviselői a török kor kezdetétől datálják. BELUSZKY PÁL fogalmazásában: „...Az Alföld az 1530-as – 1540-es években török fennhatóság alá került, északkeleti öblözetétől – a Nyírség, a Bodrog-, Rét-, Taktaköz, az Érmellék – eltekintve. Ezzel két birodalom határzónájává, kettős perifériává vált: az »ázsiai« feudalizmust képviselő Oszmán Birodalom és a refeudalizálódó királyi Magyarország

(a Habsburg Birodalom) perifériájává (vagy akár hármás periféria, figyelembe véve Európa regionális rendszerében elfoglalt helyünket). Oly zónává, ahol a háborús viszonyok állandósultak, s ahol a két birodalom hatalmi törekvései részben kioltották egymást vagy éppen egy időben léteztek...” (Beluszky 2001, 72). A katonaföldrajz szemléletmódjával jól leírható frontier-térség (Nagy M. M. 2016) két fő jellemzője, hogy egyes részein hatalmi vákuum-terület alakult ki, és hogy – értve alatta a Kárpát-medencei hódoltság térségét – a balkáni társadalmi formákat a török nem honosította meg (Beluszky 2001). Egyebek mellett e két tényező tette lehetővé, hogy a 16–17. századi Kárpát-medence közepén – a már említett földrajzi magterületet is érintve – elsősorban a hajdúvárosok településhalmazában olyan katonaföldrajzi képlet formálódjon, mely ugyan a perifériához kötődik, de létével és a magyar hadtörténelemben betöltött szerepével mégis ellentmond az alföldi elmaradottság tévesen egysíkú képzetének (Beluszky 2001; Benda 1993; Nagy L. 1981; 1986; Kósa-Filep 1978). Mindazonáltal az előbbi két fő jellemző katonaföldrajzi szempontból nézve cáfolja azt a közvélekedést is, hogy a földrajzi periféria és a társadalmi elmaradottság törvényszerűen összekapcsolódó jelenségek. Ezzel szemben az Alföld másságát és azt a tudományos álláspontot erősíti, amely szerint a 16–17. század fordulóján már létezett az alföldi út, mely éppen ekkoriban élte virágkorát (Beluszky 2001; Márkus 1986). A birodalmak ütközőzónájában kialakult – sajátos társadalmi folyamatokat generáló hatalmi vákuum-térség mint sajátos fejlettségű terület – centrum hadtörténelmi földrajzi ellentmondásos képletet jelent.

A periféria és az „elmaradottság” a katonaföldrajz és a hadtörténelmi geográfia számára másként értelmezhető és értelmezendő, mint a földrajztudomány egyéb területein. A hadtörténelmi folyamatokat illetően ezek a faktorok a Nagyalföld esetében is kettős jellegűek. Egyfelől mint a Kárpát-medencei térszerveződés elemei mindig determinálják – az általános földrajzi periféria értelmében – a mindenkorai katonai eseményeket. Másfelől viszont pusztán katonaföldrajzi tényezőként egyes periódusokban centrumokat, centrális helyeket, jelentős katonaföldrajzi funkcionális, továbbá áramlási tereket alkotnak. A periféria és az „elmaradottság” közös vonása, hogy a hadtörténelmi folyamatok és a földrajzi viszonyrendszer kölcsönkapcsolata módosulásának megfelelően hol megjelennek, hol eltűnnek a földrajzi térben. Nem alkothatnak állandó és főleg nem képezhetnek változatlan jellegű földrajzi tényezőket.

A modern geográfiában a periféria olyan helyzet, térbeli elhelyezkedés jelölésére szolgáló fogalom, mely egy adott centrumhoz vagy magterülethez viszonyított peremi fekvésre vonatkozik. Ez a peremi helyzet a térbeli szerveződés miatt egyebek mellett kifejeződik a népsűrűség alacsony mutatóiban, a gazdasági élet mérsékelt teljesítményeiben és az általános fejlettség adataiban is (Leser et al. 1987). A periféria földrajzi értelmezése legtöbbször a centrum–periféria,

valamint a magterületek és a szuburbanizáció kapcsolatrendszere körül mozog, ami a hadtörténeti földrajz szempontjából nem mindig alkalmazható. NEMES NAGY JÓZSEF (1998) értelmezésében: „...A hagyományos földrajzi közelítés a perifériát jellemzően a peremi fekvéshez (a határmentiséghez) kapcsolja. A belső társadalmi térben a periféria a centrum fogalmának ellenpárja, társadalmi viszonyrendszer negatív, kiszolgáltatott helyzetű elemeinek összességét jelenti, a társadalmi viszonyrendszerekben a periféria lép a negatív pólus helyébe. Míg a társadalomkutatásban, a szociológiában, a gazdasági vagy politikai rendszerek (például a világgazdaság) vizsgálatában a társadalmi tartalom a domináns, a regionális tudomány számára éppen a kétfajta (helyzet és függési) perifériatartalom viszonya, egybeesése vagy szétválása az igazi vizsgálati probléma...” (Nemes Nagy 1997, 159). Amikor a „perifériatartalom” kerül szóba, a hadtörténeti földrajz általi értelmezés is lehetővé válik. A periféria mint egyedi térbeli szerveződés az Alföld esetében történelmi koronként eltérő arculatot ölt. A határmentiségben egyfelől jelentett konkrét államhatárokhöz kötődő peremi helyzetet, másfelől pedig a funkcionális tér ebből eredő geográfiai szerepét. Az előbbi volt például a már említett hajdúvárosokat is magába foglaló frontier a török hódoltság korában. Ettől jelentősen eltérő katonaföldrajzi funkcionális tér, periféria alakult ki a Nagyalföldön a múlt század kilencvenes éveinek elején, amikor a világban zajló hatalmi átrendeződésből eredően Magyarország visszakapta külpolitikai és katonai függetlenségét. Mint a jelentős katonai szövetségeken kívüli ország, hazánk államterét önállóan tervezte oltalmazni. A Nagyalföld nagytáját katonailag kedvezőtlenül felosztó trianoni határ menti – a túlnyomórészt nyílt határszakaszokon elhelyezkedő – településhálózat elemeire támaszkodva épült fel a védelmi rendszer (Kozma–Héjja–Stefancsik 1993). Ebben az elgondolásban a Nagyalföld határ menti térségei, vagyis az ország térszerkezetében alkotott földrajzi perifériája a hadügy számára – jobb híján élünk e fogalommal – a katonaföldrajzi periférián belüli jelentős hadügyi funkcionális teret alkottak. Ez az Alföldön nagyon markáns hadügyi funkcionális tér egy akkoriban a katonai vezetés által hivatalosan soha nem vallott, ám a szakmában gyorsan elterjedt területvédelmi koncepció, a „komplex védelmi hadművelet (honvédelmi hadművelet)” alapját biztosította (Berek–Voinits 1991; Voinits 1993).

A fenti két példa egyértelműen bizonyítja a határmentiség katonaföldrajzi fontosságát, melyet az „alföldi másság” hadtörténeti geográfiai megjelenésének tartunk. Ez a sajátos másság szorosan összefügg a katonai tájhasználattal. Esetünkben fontos tényező, hogy a Nagyalföld különböző mezo- és mikrotájai, történelmi régiói egyetlen hadtörténelmi periódusban is eltérő földrajzi funkciókat töltöttek be, miközben az egész nagytáj – szerves geográfiai entitásként – a Kárpát-medencén belül földrajzi „primus inter pares” maradt. Az Alföld esetében periféria és centrum többszörösen változó, az egyes tájegységeken belül is folytonosan módosuló játéka figyelhető meg.

A hadtörténeti földrajzi centrum és periféria bonyolult játéka tükröződik a Nagyalföldnek a Kárpát-medence nagytáj-csoportján belüli elhelyezkedésében is. Az ország egyéb – főleg a dunántúli és északi – területeihez képest kevésbé fejlettnak vélt Nagyalföld birtoklása a katonai gondolkodás szerint évszázadokon át a Kárpát-medence (sokszor Duna-völgyként értelmezve) feletti hatalom érvényesítésével volt egyenlő. Jóllehet ez a katonaföldrajzi képlet teljesen tiszta formájában soha nem valósult meg, ám a Nagyalföldet jelentősen felértékelte. A magyar hadtörténelem egyik sorsfordító pillanatában fontos szerepet játszó JULIER FERENC geopolitikai értékelésében (1938) a Duna mentén Dévénytől Orsováig nyúló, természetes hegykoszorú övezte „hatalmas völgyről” beszélt, amelynek védőbástya szerepe volt Ázsiával szemben. A Duna-medence, mondja JULIER, csak akkor tudta történelmi hivatását betölteni, ha egyetlen államtér töltötte ki, mert a Kárpátok hiányában a medence belsejét sem lehetett katonailag megtartani. A „primus inter pares” helyzete a Duna-völgyének kérdéskörében is érvényesül. Egyedi megjelenési formája, hogy a Nagyalföldet birtokló hatalom olyan uralmi helyzetbe kerül egyrészt a Kárpát-medencében, másrészt Köztes-Európában, hogy külpolitikai akaratát a medencecsoport centrumtérén túl is képes érvényesíteni. Így az Alföld északi részeit kitöltő FODOR FERENC-féle magterület (1942) politikai földrajzi súlypontja túlhat a hegykoszorún. Részben e hatásmechanizmusból ered a Nagyalföld katonai megközelíthetőségének kérdése, amely a magyar hadtörténelem állandó földrajzi problémakörévé vált. Már PRINZ GYULA (s. d.) megfogalmazta államföldrajzi képében, hogy a Dunántúli-középhegység és az Északi-középhegység alkotja a történelmi Magyarország – a Kárpát-medence – mindenkori védelmi húrját. Az utóbbi, valamint az Északkeleti-Kárpátok, az Erdélyi-szigethegység, a Déli-Kárpátok határolják a Nagyalföldnek a hadtörténelmünkben legfontosabb területét. Ehhez a medencecsoport másik két tagjától – a Kisalföldről és az Erdélyi-medencéből –, valamint a hegyvidéki tájakról olyan hágók és szorosok, folyóvölgyek vezetnek, amelyek a magyar történelem nevezetes helyei (pl. Móri-árok, Devecseri-törés, Dunakanyar, Zagyva-völgy, Sajó-völgy, Szamos-völgy, Maros-völgy).

Visszakanyarodva a katonai tájhasználat kérdésköréhez, látnunk kell, hogy az „alföldi másság” értelmezését az teszi hadtörténeti földrajzi szempontból nehezen megoldható feladattá, hogy az egyes történelmi időszakokon belül az Alföld mezo- és mikrotájakat olykor egymástól élesen eltérő katonai funkciójú vidékek halmazaként kezelték. A tájhasználat kérdésében olyan sajátos metódus és gondolkodási mód vezethet eredményre, amely lehetővé teszi annak elfogadását, hogy a különböző tájhasználati funkciók egyidejű egymás mellettsége, egymás mellett élése adja az „alföldi másság” katonaföldrajzi lényegét. A tájhasználat függ össze a perifériának mint általános geográfiai jelenségnek a magyar földrajztudomány által csekély figyelemre méltatott törvényszerűsége, a periféria

önállósodása (Verselbständigung der Peripherie) (Maull 1925; 1956). A klasszikus politikai földrajz és geopolitika ezt a jelenséget elsősorban a nagy birodalmi terekhez és az államterekhez kapcsolódó történelmi eszmékhez, a velük összefonódó argumentációkhoz köti. A periféria önállósodásának földrajzi lényege, hogy a peremi területek a kultúrtáj részeként többnyire valamilyen társadalmi folyamat hatására önálló államtérre kezdenek szerveződni. Ez a folyamat már átnyúlik a frontier jelenségébe. Az önállósodás geográfiai processzusa időtartamát tekintve egészen szélsőséges értéket mutathat, és előrehaladásában el is akadhat. Az Alföld történetében az alföldi út kapcsán már említett hajdúvárosok viszonylagos önállósodása, valamint jelentős szerepük a török kori Magyarországon a periféria önállósodásának egyik példája, jóllehet más formában, mint ahogyan a politikai földrajz általánosan elvonatkoztatva ismeri. Eltérő benne, hogy a peremek letöredezésének jelenségeként a periféria egyes darabjainak sávszerűen kellene önállósodó politikai földrajzi képletet alkotnia, de ez a hajdúvárosok önállósodása esetében ezzel ellentétesen, pontszerűen vagy pontok alkotta halmaz formájában valósult meg.

A másik lényeges eltérés, hogy itt az önálló állami lét irányába történő társadalmi elmozdulás szándéka nem nyilvánult meg. Ehhez túl rövid ideig állhatott fenn a török kori határvidék. A periféria önállósodásának időtartamára vonatkozó másik alföldi példánk nagyon gyors lefolyásával emelkedik ki a magyar történelmi földrajzi folyamatok sorából, és a Bánsághoz kötődik. A Bánság a maga összetett természetföldrajzi s azon belül domborzati viszonyaival, az ezekből eredő tájhasználatával részben a Nagyalföld területén helyezkedik el. Mint ilyen a Magyar Királyság földrajzi és katonaföldrajzi perifériája volt, és e peremi helyzet determinálta az 1918-1919. évi honvédő háborúnk során betöltött szerepét. Az első világháború végén bekövetkezett teljes társadalmi és katonai összeomlás kísérő jelensége volt a korábbi Kárpát-medencei államtér felbomlása, amely nemcsak a vallási, etnikai törésvonalak mentén zajlott. A Magyar Szent Korona országai területének politikai földrajzi fragmentálódása – a társadalom önvédelmi reflexeiből eredően – a napi politikai és külpolitikai erőviszonyoknak megfelelően történt. Egyik formája a rövid életű ideiglenes államterek kialakulása volt, amelyek sorában megszületett a Bánsági Köztársaság is (1918. november 1.). A mintegy két héten át fennálló állam mint politikai földrajzi tér létrejött a budapesti eseményekhez kötődik, és minden történelmi földrajzi előzményt nélkülöz. Viharos gyorsaságú születése, majd felbomlása a szerb hadsereg tevékenységétől is függött (Kókai 2010; Nagy M. M. 2014).

A fentiekben elmondottak alapján kijelenthetjük, hogy a Nagyalföld – mint társadalmi és geográfiai periféria – hadtörténelmi földrajzi megítélése jóval túlmutat az ország térszerkezetében elfoglalt, vélelmezett peremi helyzetén. E nagytáj

sokrétű szerves kapcsolódása a Kárpát-medence egyéb vidékeihez, a magterület földrajzi elhelyezkedése és nem utolsósorban egyes történelmi koroknak – elsősorban a török hódoltság periódusának – térszerveződése a centrum és periféria, valamint a centrum és a frontier viszonyára is felhívja a figyelmet.

Centrum és frontier a Nagyalföldön

A centrum és periféria viszony, mint a modern geográfia egyik központi kérdésköre, más módon jelenik meg a Nagyalföld hadtörténeti földrajzi folyamataiban, mint amiként elméletének alkalmazhatósága lehetővé teszi Köztes-Európában (Rostoványi 1988). A centrum és periféria kapcsolat kontinensen belüli kivetítését a Nagyalföld viszonyaira, elsősorban az „alföldi sajátosságokra” főleg Szűcs Jenő (1983) alapművére támaszkodva már megtette Beluszky Pál (2001). A földrész meghatározó, középső térségének peremzónájában – geográfiai perifériáján – elhelyezkedő Kárpát-medence és az azt kitöltő történelmi Magyarország centrális helyzetű alföldi területeire azonban nem pusztán a peremi helyzet hatott. Közép-Európa keleti határzónája nemcsak széle egy viszonylag fejlett történelmi régióknak, hanem annál sokkal több. A kontinens középső részét kitöltő térség egyedi fejlődési folyamataival és társadalmi struktúráival jelentősen eltér a nyugati és a keleti oldal, valamint a Mediterráneum világtól. A nagyfokú különbségből ered, hogy a centrumtársaság – értendő alatta Közép-Európa – peremén átmeneti zónák alakultak ki, keleten a sokak által Kelet-Közép-Európának, korábban pedig a nagyon találóan Köztes-Európának nevezett zóna. Ez az elválasztó térelem azonban jóval több, mint pusztán földrajzi periféria, amennyiben ennek fő jellemzőjével, a peremi elhelyezkedéssel és az ehhez kapcsolt elmaradott fejlődési fokkal nem írható le teljes egészében. A peremi helyzet és a „megkésett történelmi fejlődés” túlhangsúlyozásának ellentmond, hogy Köztes-Európában az újkor folyamán is több olyan hatalmi centrum, nagyméretű államter – lengyel-litván állam (a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség közös államter), a keleti Habsburg-birodalom – alakult ki, mely jelentős szereplője volt a kontinens hatalmi rendszerének. Mindemellett a keleti Habsburg-birodalom földrajzi elhelyezkedéséből eredően – a Cseh-medence és Bosznia-Hercegovina, valamint Vorarlberg és Galícia közötti tájakat fogta össze – évszázadokon át egyesítette az európai Nyugat és Kelet főbb társadalmi vonásait, miközben politikai földrajzi képlete folyamatosan változott. A Habsburgok dunai birodalmát és benne a Magyar Szent Korona országait sokkal inkább Köztes-Európa centrumában kell elhelyeznünk, mint Közép-Európa perifériáján. A Habsburg-állam a kontinens belső területein húzódó, a kontinens térszerkezeti rendszerét két:

egy keleti és egy nyugati oldalra tagoló ütközőzónát, frontiert alkotott, és így a Nagyalföldre jellemző, sokszor hangsúlyozott frontier-állapot (Beluszky 2001) tulajdonképpen egy frontier térség belső frontierjét jelenti. Tanulmányunk területi kereteit szétfeszíti a Köztes-Európára mint frontierre jellemző belső ütköző zónák és frontierek – geopolitikai pufferek és határtérségek – számbavétele. Így megelégszünk azzal a megállapítással, hogy Európában és Köztes-Európában nem a Nagyalföld az egyetlen frontier-táj, jöllehet egészen egyedi tulajdonságú.

A tagadhatatlan sajátos jelleg ellenére az alföldi frontier esetében BELUSZKY PÁL (2001) is a világ egyéb részein található hasonló térelemekkel való hasonlóságot hangsúlyozza, és annak leglényegesebb jellemzőjét az alábbiakban fogalmazza meg: „...Különös véletlen folytán az Alföld németalföldi kutatója, den Hollander ismerője, kutatója volt az észak-amerikai »klasszikus« front-területnek is, így az Alföldet járva ott is felfedezni vélte a frontier jellegét: »...Mindenki, aki ismeri Észak-Amerika, Dél-Afrika vagy Ausztrália benépesülésének, kultúrtáj-fejlődésének történetét és azt összehasonlítja a tanyákéval, azonnal felismeri a problémák hasonlóságát...«. Úgy véljük, den Hollander megállapítása helytálló. ... a hasonlóság épp a »tartalomban« rejlett, a frontier jelleg társadalmi vonatkozásaiban. A frontier ugyanis elsősorban társadalmi képlet; e fogalmat »Puszta vagy ritkán betelepült terület leírására használták, egy érett kultúra peremén vagy még távolabb tőle« ... A hasonlóság Észak-Amerika nyugatra nyomuló határövezete, Ausztrália »határvidéke« vagy a Búrföld és az Alföld között az adott társadalmi-gazdasági rendszerbe még csak részlegesen integrálódott zónák »szabadságában« mutatkozik, az államhatalomtól távol élő közösségek önállóságában, az öngazgatás lehetőségében és kényszerében, a társadalom mobilitásában. ... Még a frontier és a periféria ötvöződését is feltételezhetjük, s így közelebb kerülhetünk az »Alföld-szindrómához«; ez magyarázatot kínál a társadalom – mely a frontier-jellegből adódóan bizonyos »fejlettséget« mutat mint öngazgatás, autonómia stb. – és gazdaság – mely eredményeit a periféria-lét felemészti – meg-nem-felelésére...” (Beluszky 2001, 60–61).

Nem feladatunk a magyar nyelvű frontier-kutatások és szakirodalom fejlődésének historiográfiai bemutatása, de érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy a fentiekben idézett értelmezés szerint a frontier kifejezés tartalmában változott és változik. A frontier az eredeti TURNER-féle felfogásban széles, zónaszerű határvidéket jelentett, amely minden ilyen peremi helyzetű földrajzi képlethez hasonlóan jelentős mértékben formálta a társadalmat. Az eredeti értelemben véve mind lokalitásában, mind topográfiájában, mind pedig hatásmechanizmusában egy észak-amerikai társadalom- és politikai földrajzi jelenségről van szó (Turner 1947). Amiként az előbbi idézetből kiderül, napjainkra – a perifériához hasonlóan – sokkal inkább egy állami hatalmi vákuumzónát jelent, amely nem feltétlenül esik egybe a politikai földrajzi határral. Jöllehet az egyezés az „alföldi út” kialakulásakor és fénykorában még fennállott. A jelentésváltozás ugyanakkor

rámutat arra is, hogy a frontier-nek helye van az államhatárok tipológiájában, és sokféle földrajzi jelentése létezik. Hazánkban a terminus technicus feltűnése az Alföld és a tanya jelenségének historiográfiájához kötődik, és csak az utóbbi időben keltette fel a történeti földrajz figyelmét (Turner 1947; Hollander 1975; 1980; Karácsony 2008; Haushofer 1939; Schwind 1972; Hofer 1980; Nagy M. M. 2015; 2016).

Nem tagadható, hogy az alföldi frontiernek főleg a török korban a pusztá államhatár funkción túl volt egyéb, a mélyreható társadalmi változásokkal összefüggő szerepe is, mint ahogyan a Kárpát-medencében összeütköző birodalmi terek részeként térbeli elválasztó és összekötő elem is volt. Hadtörténeti földrajzi szempontból azonban hangsúlyoznunk szükséges, hogy az alföldi frontier – és ebben nagymértékben hasonlít az észak-amerikai változatra – első megjelenési formájában államhatár volt, és mint ilyen formálódott az évtizedek során olyan térbeli organizmussá, amely a török korban teljesen elkülönült a medencecsoport egyéb funkcionális tájaitól.

Amint a fentiekben láttuk, az alföldi frontier egyben birodalmi perifériaként is a szakirodalomban a török korhoz kapcsolódik, ám – tegyük hozzá – nem csak a 16–17. században ismert a jelensége. A frontier, amely elsősorban államhatár, mint katonai funkcionális tér változásával leírható a török kor tájformáló hatásának egy része, és egyben kijelölhető annak földrajzi kezdő és végpontja is. A török kor kezdetét és végét – pusztán földrajzi szempontból nézve – az határozza meg, hogy az Oszmán Birodalom mely időpontok között hatott Magyarország térszerkezeti rendszerére. Korábbi vizsgálataink során már kimutattuk, hogy annak kezdete 1396-hoz, a nikápolyi ütközethez kötődik, míg végpontját a déli határőrvidék felszámolása jelenti 1882-ben. Időtartama 486 év volt (Nagy M. M. 2012; Bak 2003). Ebben a közel fél évezredben három védelmi zóna alakult ki a Kárpát-medencében, és ezt értelmezhetjük a török elleni frontier áthelyeződésének is. Az első frontier a déli bánóságok övezete és az első végvári vonal, a másik az 1541-től kiépülő, az ország belsejében húzódó végvári rendszer volt, míg a harmadik az 1699-ben életre hívott határőrvidék lett (Nagy M. M. 2012). Mindhárom közös eleme, hogy sávszerű, főleg katonai védelmi funkciót ellátó térelemként működött, miközben a társadalmi mozgásokat is reguláló határzóna volt. További jellemzőjük, hogy teljes egészükben nem estek az Alföld területére. A 13–14. századi déli pufferből az Alföld vonatkozásában főleg a Macsói, a Barancsi, a Kucsói bánágot kell kiemelnünk, a 15. század végén pedig a Szreberniki, a Kucsói, valamint a Nándorfehérvári bánágot. Az 1541 és 1596 között kiépülő második védelmi vonal északon és délen a Kárpát-medence már említett védelmi húrja mentén húzódott. A hódoltsági határ északkeleten és keleten zömében az alföldi területeken helyezkedett el.

Ez az óriási, torz félkört alkotó hódoltsági határvidék a nagyhatalmi térszerződésből eredően eltérő jellegű frontiert alkotott a Habsburg-birodalom és az Erdélyi fejedelemség felőli oldalon. Az pedig még a későbbi kutatások egyik feladata lehet, hogy az Erdélyi Fejedelemség és a Magyar Királyság határvidéke – a hét vármegye (Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocsa), valamint a közéjük ékelt Ung – mennyiben alkotott frontiert vagy geopolitikai puffert. A harmadik frontier a török elleni felszabadító háborúk utolsó periódusában létrehozott katonai határőrvidék zónája volt, amely követte a Magyar Szent Korona országainak déli határát, azon belül helyezkedett el. A határőrvidék – Militärgrenze –, ez a teljesen egyedi geográfiai elem (Tietze 1968–1972) olyan védelmi funkciójú tér, amely az előző két változattól jelentősen eltérő frontierre vált. A 18. század elejére modernizált és geográfiailag is megszervezett Habsburg-birodalmi tér elsősorban területének katonai védelmére, a török veszély ellen szervezte meg a Militärgrenze intézményét. A korábbi frontierekkel szemben – minden méretbeli kiterjedése ellenére – ez nem jelentett hatalmi vákuumteret, hanem sokkal inkább egy erősen diszciplinált, militarizált társadalmú övet, amelynek csak egyes elemei estek a Nagyalföldre. A katonai határőrvidék a 18–19. századi hadügy – az állandó hadseregek kora – jellemzőiből eredően nem a kultúrák közötti rugalmasan átjárható frontier volt. Inkább egy, a birodalmi központból irányított, az Alföld déli területeitől is elkülönülő gazdasági teret alkotott, amely egyben merev elválasztó zóna volt a török és a Habsburg-birodalmi tér és a köztes-európai, valamint a balkáni kultúra és kultúrtáj között. Mint ilyen – egészen egyedi geográfiai jellemzőivel – jelentős állomás az államhatárok magyar fejlődési útján (Kaser 2004; Koroknai 1974; Bak 2003; Nagy M. M. 2015).

Pusztán hadtörténelmi szempontból a fent említett három frontier között nem lehet fontossági sorrendet meghatározni. A török elleni védelem különböző időszakaira jellemző térelemekről van szó, amelyek a birodalmak összeütközésének minőségével írhatók le. Az első végvári vonal a török elleni védelem hosszú, mintegy másfél évszázados első etapján belül kialakított rendszer volt (Szakály 1986). A korszak jellemzője, hogy a túlnyomóan az Alföld déli területein elhelyezkedő frontier katonai térelemként egy expanzív időszakát élő kis-ázsiai, éppen nagyhatalommá váló birodalom és egy zenitjén álló, majd azt maga mögött tudó regionális hatalom ütközőterületeként alakult ki. Ez a politikai földrajzi képlet a Nagyalföldre csak részben terjedt ki. A frontier második változata a Kárpát-medence belső területén az egyre inkább közép-európai centrum körül összpontosuló Habsburg-birodalom összeütköző térsége volt az oszmán erőkkel. A két nagyhatalom szembenállása a Kárpát-medencében olyan térszerkezeti módosulásokat és geográfiai folyamatokat indított el, amelyek jelentősen felértékeltek a Nagyalföld egyes vidékeit. A frontier harmadik változata egy jelentősen meggyengült oszmán állam és a nagyhatalommá emelkedő Habsburg-birodalom

közötti ütközőterület volt, amely ismét csak részben fedte le a Nagyalföld déli vidékeit.

E változó helyzetű és elhelyezkedésű alföldi frontier sorsa – sajátos peremi helyzetéből eredően – nagyrészt a centrum-frontier kapcsolattól függött. Ám ezen a ponton az Alföld hadtörténeti földrajzi folyamatainak értékelésekor újabb, eddig feltáratlan kérdéskörbe ütközünk. Ez pedig a geográfiai centrum elhelyezkedésének kérdése. A történelmi Magyarország földrajzi centruma nem csak FODOR FERENC (1942) térképi ábrázolása szerint helyezkedik el a Nagyalföld északi területein. A centrum itteni helyzetét tükrözi egyebek mellett KÁDÁR LÁSZLÓ (1941) tájbeosztása is. KÁDÁR LÁSZLÓ „Pest környéke” elnevezéssel illet egy olyan részben alföldi, részben dombsági tájat, amely a FODOR-féle magterület északi kitérője, és amely – ha nem is teljes egészében – egybeesik a török hódoltság legnagyobb kiterjedésével. Jóllehet az utóbbi egyes időszakokban észak felé a Duna kanyarulatán túl is terjeszkedett, de végső, bizonytalan határa a magterület politikai földrajzi képletén nem léphetett túl. Erről a centrális helyzetű tájról írta KÁDÁR LÁSZLÓ: „...Csak a múlt század végén és a jelen század elején keletkezett Pest-környék mint tájnév Budapest külvárosainak gyors növekedésével egyidőben...” (Kádár 1941, 19). E tájnévalkotás arra a folyamatra utal, amit az Alföld esetében szembeötlőnek érzünk, és amit KÁDÁR LÁSZLÓ is hangsúlyozott: a tájak mint műtájak nem statikusak, létükben is folyamatosan változnak.

Tegyük hozzá, hogy a Pest-környék esetében az 1867 utáni gazdasági-társadalmi folyamatok hatására politikai földrajzi értelemben is hatalmi központtá emelkedő nagyváros és vidéke a magterületen belüli magterületté vált. Vagyis az egykori alföldi periféria és frontier egy szakasza politikai földrajzi centrummá emelkedett. Az Alföld északi peremén elhelyezkedő magterület PRINZ GYULA (1943) felfogásában a Kárpát-medence fő folyójának haladási irányából eredően is centrális helyzetű: „...A pesti-medence valóban az ország szíve. Itt kezd a Duna déli irányba folyni. Az Alföldnek másik nagy folyója, a Tisza ugyanezt teszi, mert megkerülve az Alföld északkeleti szögletét, a Dunával egyközűen cammog az Alföld déli pereme felé. A Dunának ezen a szakaszon nincs mellékfolyója a Dráva torkolatáig. A Tisza is csak északról, a Felföldről és keletről kap folyóvizet. Sajátságos, egymásra merőleges folyók négy-szögű mezőkre osztották tehát az Alföldet...” (Prinz 1943, 167–168). Ez a vízfolyások által sajátosan tagolt Alföld, „...Az ország tulajdonképeni magja...” (Hettner–Littke 1925, I, 244) mozaikszerű táji tagolódásával és a 19–20. század fordulójára – részben a török korból örökölt frontier és periféria elemeiből kialakult – eltérő fejlettségű modernizációs zónáival a magyar hadtörténelemben a centrum-frontier (-periféria) kapcsolatból eredően rendre visszatérő katonai problémát jelentett.

A centrum-frontier kapcsolat esetében a Kárpát-medencében is érvényesült az államterek fennmaradását biztosító centrifugális és centripetális politikai földrajzi erők egyensúlyi helyzete. Ezen belül az Alföld tekintetében azonban sajátos képlet alakult ki, amelyet az alábbiakban lehet összefoglalni. Mint ismert, a centrifugális és centripetális erők viszonyán múlik az egységes államtér kialakulása, valamint fennmaradása. A megmaradás a határozott külső természetföldrajzi keret hiányában, például a longitudinális államok esetében, könnyen elbillen a centrifugális erők túlsúlya felé, és az államtér fragmentálódik. Az olyan erős természetes földrajzi keret, mint amilyen a Kárpátok, az Alpok és a Dinári-hegyvidék együttese, megnöveli a centripetális erőket. A Kárpát-medencei magyar hadtörténelemnek ez a látszólag egyszerű politikai földrajzi tény az alapja. Ezt a földrajzi képet jelentősen árnyalja, de lényegét tekintve nem változtatja meg, hogy a külső hegykoszorú és a belső hegyvidékek a medencét három jelentős medencére tagolják. A központi nagymedencét zömében az Alföld tölti ki. Ám ennek természetföldrajzi határai délen túlnyúlnak a Magyar Szent Korona országainak politikai határán. Délen az állam politikai és az Alföld természeti határa közötti terület a középkori Magyarország szupremációs tere első zónájának tekinthető (Györffy 1916).

A központi nagymedence és az abban elhelyezkedő politikai földrajzi magterület a többi nagytájtól eltérő földrajzi viszonyaival oly módon alkotta a medencecsoport centrumát, hogy évszázadokon át csak a hadak felvonulási területe volt, hadtörténelmünk viszonylag kevés eseménye kapcsolódik hozzá. Az ország politikai központjai – Székesfehérvár, Esztergom, Buda és Pest – vagy a Nagyalföldön kívül, vagy annak peremén helyezkedtek el, ami a belső társadalmi perifériához köti őket. Ez a különbözőség már a török kort megelőzően is kimutatható hadtörténelmünk chorológiájában, amennyiben a magyar területeket érintő legjelentősebb katonai tevékenységek színtere a Kisalföld, a Dunántúl, valamint a felvidéki tájak (Kristó 1986; 1988). Ebben a tekintetben az Alföld peremvidékei játszottak jelentős szerepet. Vagy oly módon, hogy az országos állami centrum telephelye a maga peremi fekvésével volt a célpont, vagy oly módon, hogy az Alföld déli peremvidékeit jelentő határvidék oltalmazta az egész belső medencerendszert. Amennyiben a hadtörténelmi események ritkaságát tekintjük társadalmi földrajzi szempontból a katonaföldrajzi periféria egyik ismérvének, akkor a török korig a Nagyalföld katonaföldrajzi periféria volt.

A Nagyalföld hadtörténelmi földrajzi szerepét meghatározó centrum-frontier és centrum-periféria viszonyban a nagy változást a török kor második időszaka, az oszmán államtér behatolása hozta a Kárpát-medence belsejébe. Ez az időszak a Nagyalföld hadtörténelmi földrajzi fénykora, amit részben determinált, hogy a török-Habsburg összeütközés időtartamából eredően jelentősen módosult a

Kárpát-medencei kultúrtáj képe. A változás a Nagyalföldön volt a legjelentősebb. Az átrendeződést csak részben jellemzi a településhálózat és a mezőgazdasági termelési mód átalakulása. Katonai szempontból sokkal fontosabb volt a már többször említett frontier és a katonaföldrajzi periféria kialakulása az Alföld peremvidékén. Ezen a ponton válik fontossá a centrum-frontier kapcsolat. Ekkor állt elő az a sajátos földrajzi helyzet, hogy a hegykoszorú belső centripetális erőhatását meghaladja a birodalmi tereknek a hegykereten át kifelé ható centrifugális földrajzi ereje, amit megfogalmazhatunk másként is: a Kárpát-medencébe behatoló Habsburg- és Oszmán Birodalom, valamint az ott szerveződő Erdélyi Fejedelemség belső centripetális erőhatásainak összessége – mint a medencecsoportban érvényesülő centrifugális eredő – meghaladta a Kárpát-medence földrajzi egészének összetartó erejét. E bonyolult erőhatások egyik kiváltója a hatalmi centrum nélküliség a medencén belül és az irányító politikai földrajzi centrumok viszonylagos nagy távolsága. Mindkettő az alföldi frontier jelensége erősödésének irányába hatott.

A mohácsi ütközetet követően kialakult hatalmi vákuum egyik földrajzi oka a Kárpát-medencében a Habsburg-birodalom adminisztrációjának alacsony határfoka és az ebből eredő kétpólusúvá – Ibéria és Bécsi-medence központtal – válása volt (Kennedy 1992; Rázsó 1986). A Habsburg-birtokok közigazgatási, hatalmi megosztásával a Bécsi-medence körül szerveződő hatalmi centrum túl gyenge volt mind potenciáljában, mind határfokában ahhoz, hogy a jóval erősebb török birodalmi törekvéseknek gátat tudjon vetni. A török terjeszkedés számára egyetlen katonaföldrajzi tényező, vagyis a geográfiai távolság, a török hadak által egy hadjárat éven megtehető út hossza jelentett a szultáni akarat számára is leküzdhetetlen akadályt. Ez határozta meg az Oszmán Birodalom racionális terjeszkedésének határát, amely az úgynevezett akciórádiuszban öltött testet (Perjés 1975; Tóth 1985). PERJÉS GÉZA megfogalmazása szerint: „...Mindent összevéve tehát a törökök magyarországi uralma egy látszólagos kicsiségen állt vagy bukott, azon ugyanis, hogy a Habsburg állami adminisztráció képes-e a hadsereget már tavasszal sorompóba állítani. Mihelyt ez bekövetkezett, a törökök szempontjából az ország katonailag tarthatatlanná vált... Azt viszont, hogy a Habsburg állami adminisztráció csak 150 év múlva lesz képes arra, hogy a hadak tavaszi indulását megszervezze, Szulejmán valójában nem sejtette előre, mint ahogyan Európában sem álmolta senki, hogy a török kiverésére csak akkor válik a helyzet éretté...” (Perjés 1975, 13–14). A török hódoltság terület kiépülésével a Kárpát-medencében az akciórádiusból eredően felértékelődött a hatalmi centrumok és a frontier közötti távolság. A Habsburgokéhoz mérten jóval hatékonyabb és diszciplináltabb oszmán államszervezet akciórádiusza, ismét PERJÉS GÉZA adatai szerint, nagyjából Budáig terjedt. Vagyis átvitt értelemben a 16. században a magyar államtér történelmi központja közelebb volt Isztambulhoz, mint Bécshez. Mint politikai-társadalmi központ azonban elveszítette jelentőségét,

amikor egy török tartomány – a budai vilajet – központja és egyben a hódoltsági területek fontos erődje lett. A Kárpát-medencei frontier jellemzőiből eredően Buda elsősorban katonaföldrajzi tényezővé süllyedt. Erre vonatkoztatva mondja egykori történésziünk a 16. század eleji állapot jellemzésére: „...A vázolt helyzetben mindenképpen Buda veszélyeztetett volta rejtette magában a legnagyobb kockázatot, ugyanis kulcspozíciója volt a magyarországi török védelmi rendszernek, és elvesztése egyet jelentett a Magyarország feletti uralom megrendülésével. Konkrétan arról volt szó, hogy Budától egészen Belgrádig nem volt olyan terepszakas, melyen a hadsereg tartósan megkapaszkodhatott volna...” (Perjés 1975, 12–13).

A Habsburg–török hatalmi összeütközésnek katonaföldrajzilag legfőbb szakasza a Dunántúli-középhegység vidékein és a Duna mentén húzódott, ám a frontiernek volt egy ugyanilyen fontosságú szakasza a Tiszántúl északi részein is. Azzal, hogy Buda a Török Birodalom határ menti provinciájának központjává vált, a Kárpát-medencei frontier – mint primer értelemben vett védelmi funkciójú tér – fizikailag is távol került az állam politikai centrumától (Bécsből és Isztambultól). A frontier periferikus helyzete, a magyar állami adminisztráció jelentős gyengülése tette lehetővé a Nagyalföld frontier területén a török korra jellemző gazdasági, termelési profilváltást, a rideg állattartásra történő berendezkedést. Az ezzel szervesen összekapcsolódó társadalmi folyamatok – a hajdúság kialakulása, majd a kiváltságolt militarizált társadalmi réteg letelepítése – egy újabb erőközpontot hozott létre. Ennek földrajzi sajátossága és egyben alapvető feltétele a birodalmi központoktól való nagy távolság, valamint a birodalmi tereken – esetünkben az Oszmán Birodalom határán – belüli peremi helyzet volt. Így az alföldi frontier és a centrumok közötti kapcsolat olyan társadalom- és tájformáló erővé válhatott, amely egyfelől évtizedeken át meghatározója lett a magyar politikai életnek, másfelől pedig az „alföldi út”, mint a társadalmi fejlődés egyik lehetősége, máig érezteti hatását.

Összegzés

A hadtörténeti földrajzi gondolkodás egyik alaptétele szerint a hadtörténelem geográfiai szempontból nem más, mint pusztán történelmi megközelítésből. A földrajzi szemléletmód érvényesítésével azonban jelentős mértékben árnyalható. A geográfia nyújt lehetőséget arra, hogy a hadtörténelem folyamatait, fontos és kevésbé jelentős eseményeit a kultúrtáj, az ország térszerkezeti rendszere vonatkozásában is bemutassuk. Tanulmányunkban a Nagyalföldet igyekeztünk ily módon ábrázolni. Elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogy az Alföldhöz kötődő szokásos sztereotip megállapítások – a másság, az alföldi út, a frontier, a

periféria – mennyiben állják meg helyüket hadtörténeti földrajzi szempontból. Arra az eredményre jutottunk, hogy a földrajzi és történeti földrajzi megállapítások általában érvényesek ugyan, de hadtörténelmi szempontból más jellegűek, mint a megszokottak. Az alföldi periféria és frontier – a geográfia általános elméleti téziseivel szemben – a Nagyalföld történetének jelentős időszakában, a török hódoltság évtizedeiben a Kárpát-medencei államtér belsejében húzódott egy olyan nagytájsz csoportban, amelynek politikai központjai kívül estek a természetes kereteken. Ez jelenthette azt az alapképletet, amelyből elgondolásunk szerint a Nagyalföld későbbi történetének és geográfiai folyamatainak legfőbb jellemzői származnak. Úgy véljük, hogy az általunk említett periféria–frontier–centrum kapcsolatban is keresendő annak oka, hogy a már a középkor századaiban is a földrajzi periféria egyes elemeit mutató Nagyalföld (Csüllög 2000) a török korban, majd azt követően is önálló fejlődési utat követett, és a Kárpát-medence tájegységei közötti *primus inter pares* maradt. Úgy volt a későbbi századokban is a Duna-völgy determináns tagja, hogy megőrizte katonaföldrajzi különállását, amelyet a frontierek kialakulásának tulajdonítunk.

Irodalom

- BAK B. (2003): Magyarország történeti topográfiája: a honfoglalástól 1950-ig. História Könyvtár, Monográfiák 9/1. Budapest, MTA Történettudományi Intézete. pp. 183. + 5 mell.
- BELUSZKY P. (2001): A Nagyalföld történeti följajza. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó. pp. 274.
- BENDA K. (1993): Bocskai István [Második kiadás]. Budapest, Századvég Kiadó. pp. 213.
- BEREK L. – VOINITS P. (1991): Az új honvédelmi politika gyakorlati kérdéseinek megvalósításáról. Új Honvédségi Szemle 45. 7. pp. 28–36.
- CLAUSEWITZ, C. von (2013): A háborúról. Budapest, Zrínyi Kiadó. pp. 706.
- CSÜLLÖG G. (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények 124. 1–4. pp. 109–129.
- FODOR F. (1942): A magyar államterület változásai a honfoglalástól napjainkig. In: Temessy Gy. (szerk.): Földrajzi zsebkönyv 1942. Budapest, Magyar Földrajzi Társaság. pp. 39–47.
- GYÖRFFY I. (1916): Magyarország régi balkáni birtokai. Földrajzi Közlemények 44.1. pp. 19–37.
- HETTNER A. – LITTKÉ A. (1925): A leíróföldrajz alapvonalai I-II. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

- HAUSHOFER, K. (1939): Grenzen: in ihrer geographischer und politischen Bedeutung [II. neubearbeitete Auflage]. Heidelberg–Berlin–Magdeburg, Kurt Vowinkel Verlag. pp. 279.
- HOFER T. (1980): A hazai tanyarendszer és a másodlagos településszóródás külföldi példái. In: Pölöskei F. – Szabad Gy. (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja: tanulmányok. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 9–60.
- HOLLANDER, A. N. J. den (1975): A magyar Alföld és Turner „frontier” hipotézise. Ethnographia 56. 2-3. pp. 313–323.
- HOLLANDER, A. N. J. den (1980): Az Alföld települései és lakói. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó. pp. 113. + 32 t.
- JULIER F. (1938): Rumpfungarn. Zeitschrift für Geopolitik 15. 8. pp. 622–627.
- KÁDÁR L. (1941): A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Budapest, Országos Táj- és Népkutató Intézet. pp. 24. + 1 mell.
- KASER, K. (2004). Das »Kriegstheater« zwischen den Kulturen: die Habsburgische Militärgrenze in Kroatien. – In: Kolnberger, T. – Steffelbauer, T. – Weigl, G. (szerk.): Krieg und Akkulturation. Wien, Mandelbaum Verlag. pp. 85–102.
- KARÁCSONY D. (2008): A kelet-európai sztyep és a magyar Alföld mint frontier-területek. Földrajzi Értesítő 57. 1-2. pp. 185–211.
- KENNEDY P. (1992): A nagyhatalmak tündöklése és bukása: gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500–2000. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 638.
- KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718–1918): a Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete. pp. 421. + 4 + 1 CD ROM.
- KÓKAI S. (2022): Tájhasználat és tájgazdálkodás a Német Bánsági Határőrvidéken (1784). Kézirat. pp. 10.
- KOROKNAI Á. (1974): Gazdasági és társadalmi viszonyok a dunai és a tiszai határőrvidéken a XVIII. század elején. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 217. + 1 t.
- KÓSA L. – FILEP A. (1978): A magyar nép táji-történeti tagolódása [Változatlan utánnymás]. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 231.
- KOZMA E. – HÉJJA I. – STEFANCSIK F. (1993): Katonaföldrajzi kézikönyv. Budapest, Zrínyi Kiadó. pp. 179.
- KRISTÓ Gy. (1986): Az Árpád-kor háborúi. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. pp. 328. + 28 t.
- KRISTÓ Gy. (1988): Az Anjou-kor háborúi. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. pp. 295. + 30 t.
- LESER, H. et al. (1987): Diercke-Wörterbuch der allgemeinen Geographie I-II. [3. Auflage]. Braunschweig, Westermann Verlag.
- MÁRKUS I. (1986): Az „alföldi út” és elakadása. Valóság 29. 4. pp. 31–58.

MAULL, O. (1915): Politische Geographie. Berlin, Verlag von Gebrüder Borntraeger. pp. 742.

MAULL, O. (1956): Politische Geographie. Berlin, Safari-Verlag. pp. 624. + 1 mell.

MENDÖL T. (1947): Az Alföld. – In: Bulla B. – Mendöl T.: A Kárpát-medence földrajza. Budapest, Egyetemi Nyomda. pp. 196–281.

NAGY L. (1981): Bocskai István a hadak élén. Budapest, Zrínyi Katonai Kiadó. pp. 258.

NAGY L. (1986): Hajdúvitézek (1591–1699). [Második kiadás]. Budapest, Kossuth Kiadó. pp. 321.

NAGY M. M. (2012): Láthatatlan történelmi emlékek? – avagy meddig tartott a török hódoltság kora? In: Füleky Gy. (szerk.): A táj változásai a Kárpát-medencében: történelmi emlékek a tájban. IX. Tájérténelmi Konferencia kiadványa. Keszthely, Balatoni Múzeum. pp. 34–40.

NAGY M. M. (2014): Magyarország az első világháborúban: térképek történelmi áttekintéssel. Budapest, Kárpátia Stúdió. pp. 136.

NAGY M. M. (2015): A magyar államhatár hadtörténelmi földrajzáról. Történelmi Földrajzi Közlemények 3. 2. pp. 14–24.

NAGY M. M. (2016): A hódoltsági határvidék kérdéséhez. Történelmi Földrajzi Közlemények 4. 3-4. pp. 30–46.

PERJÉS G. (1975): Az országút szélére vetett ország: a magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. Budapest, Magvető Kiadó. pp. 112.

PRINZ Gy. (s. d.): Földrajzi tényezők szerepe a politikában és a védelemben. In: Prinz Gy.: Magyar föld, magyar faj III.: Az államföldrajzi kép. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. pp. 419–435.

RÁZSÓ Gy. (1986): A Habsburg-birodalom politikai és katonai törekvései Magyarországon Mohács időszakában. Rúzsás L. – Szakály F. (szerk.): Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 127–162.

ROSTOVÁNYI Zs. (1988): Centrum és periféria: az elmélet kelet-közép-európai alkalmazhatósága. Világosság 29. 5. pp. 280–291.

SZAKÁLY F. (1986): A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Rúzsás L. – Szakály F. (szerk.): Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 11–57.

SZŰCS J. (1983): Vázlat Európa három történelmi régiójáról. Budapest, Magvető Kiadó. pp. 137.

SCHWIND, M. (1972): Allgemeine Staatengeographie. Berlin–New York, Walter de Gruyter. XXII + 585 p. + 1 t.

TIETZE, W. (1968–1972): Westermann Lexikon der Geographie I–V. Braunschweig, Georg Westermann Verlag.

TÓTH S. L. (1985): A török haditevékenység akcióradiusza a 15 éves háborúban. *Hadtörténeti Közlemények* 32. új évf. 4. pp. 761–785.

TURNER, F. J. (1947): *Die Grenze: ihre Bedeutung in der amerikanischen Geschichte*. Bremen-Horn, Walter Dorn Verlag. pp. 364.

VOINITS P. (1993): A területvédelem lehetőségei a seregtest védelmi hadműveletében. *Új Honvédségi Szemle* 47. 3. pp. 43–51.

SZOLNOK KATONAFÖLDRAJZI HELYZETE ÉS HELYŐRSÉGEI A XX. SZÁZADBAN

Suba János

Geomilitary position and military stations of Szolnok in the 20th century

Szolnok earned its geographical position in history with the organisation of salt trade and delivery. As the Turkish expanded, the strategical importance of the town increased; as part of the inner border fortress system, the castle of Szolnok was built. However, it lost its significance after the Turkish got expelled.

The location of the town gained importance again when the railway had appeared as the railroads were built over the River Tisza in this region. As a result, the military value of the town augmented.

Szolnok got its garrison relatively late, in 1860. The martial affairs of the 20th century supported its importance, so it became a significant military town in the second half of the century.

Bevezetés

Arra a kérdésre, hogy Szolnokról, mi jut az ember eszébe, adódik a válasz: a vasút, a vasúti híd, a vár és esetleg a sószállítás. Hadtörténelem vonatkozásában a hídfőért, hídert vívott csaták (pl. az 1849. márc. 5-i szolnoki csata), amikor is a híd megszerzése lehetővé tette, hogy a magyar csapatok gyors átcsoportosításával ismét a honvédsereg vegye át a kezdeményezést. Ezzel a győzelemmel indult meg a tavaszi hadjárat. 1919-ben a román hadsereg támadása során 77 napig „frontváros” lett Szolnok. A II. világháború alatt Szolnokot tizenkétszer érte bombatámadás, mert fontos vasúti közlekedési csomópont volt. Szolnok elég későn, csak 1860-ban kapott helyőrséget, fontosságát a XX. század katonai eseményei is alátámasztották, és így a század második felében fontos katonavárosává vált.

1. A város fekvése

Szolnok a Tisza és Zagyva folyók összefolyásánál található. Földrajzi helyzete az északi szélesség 47°10'28.81" és a keleti hosszúság 20°11'47.36". Budapesttől 100 km-re délkeletre fekszik. Az ország (s egyben a Kárpát-medence) geometriai középpontjától mintegy 50 kilométerre helyezkedik el. A város magja a Tisza jobb partján, árvízmentes magaslaton, a tengerszint fölött 87–89 méterrel található. Tisza bal parti városrésze egykoron ártér volt, ma már nagyrészt ármentesített, a tengerszint fölött 84–85 méterrel fekszik.

2. Sószállítás

Magyarország legkorábbi állandó Tisza-hídjait is itt építették meg. Ezek az átkelőhelyek az ország kereskedelmének ütőerét alkották. Szolnok a só szállításának és elosztásának központja volt. A sóbányászat, a sóval való kereskedés, a só elosztása ezért állami (királyi) monopólium volt, a haszon nagyobb része a kincstárat gazdagította. Szolnok nemcsak kedvező átkelőhely volt, hanem a dési, máramarosi sóbányák megnyitása után folyóparti helyzete, az Alföld középső részén való fekvése miatt a távolsági sókereskedés egyik meghatározó magyarországi centruma lett.

A Tisza és Szamos völgyén az erdélyi sóbányákban kihalászott sótömbök java része a Szolnokon kikötő tutajokon érkezett. A sótisztok, sóbiztosok itt vették át, majd innen szállították immár szárazföldi utakon (tengelyen) Pest, Hatvan és Dunavecse sóházaiba.

A korabeli szárazföldi közlekedési és szállítási eszközök nagy terhek elvitelére való alkalmatlansága, az Alföld az év nagy részében járhatatlan útjai értékes áruvá tették a sót.

A szolnoki ispán legfontosabb feladata a sókereskedelem megszervezése, a só tengelyen és vízen való biztonságos és zökkenőmentes szállítása, illetve az útvo-nal védelme volt. Ezt a feladatot a közigazgatás területi beosztásának megszerve-zése is alátámasztotta. Az Erdélybe hosszan és keskeny vonalban benyúló Belső-, Közép- és Külső-Szolnok megye a Tisza–Szamos völgyét, a szárazföldi sóutak keleti részét foglalta magába. A megye központjaként Szolnok a Tisza jobb partján a megye legnyugatibb szélén feküdt.

Az 1777-ből származó térkép¹ nagyon szépen feltünteti a „tengelyen” történő sószállító útvonalakat: Szolnokról Pest, Ipolyság, Lőrinc, Selmec (bánya), Gács felé futnak az utak. A város nem fejlődött, fejlődhetett, mivel egyrészt – pont a kedvező fekvéséből származó – sójöveldelme a kamara hasznát növelte, másrészt a város árvízmentes területe kicsi volt, amely gátolta a terjeszkedését.

3. A szolnoki vár

Régészeti feltárások igazolták, hogy még a honfoglalás előtt a város központi részén a Tisza–Zagyva szögében már földvár volt. A török terjeszkedésével a város stratégiai jelentősége felértékelődik, a belső végvári rendszer részeként megépül Szolnok vára. Az új vár feladata az Alföld északi részének és Felső-Magyarország vidékének megvédése a töröktől. Azonban 1552-ben, első ostromakor elesik, és török kézre jut, ezután 133 éven át török közigazgatási központként működik a város.

1660-tól Nagyvárad eleste és a váradi török tartomány kialakítása tovább növelte Szolnok és a tiszai híd katonai jelentőségét. A visszafoglaló háborúk során 1685-ben a Habsburg haderő alakulatai elfoglalták a szolnoki várat, ami elősegítette az ősz folyamán Buda visszafoglalását. A császáriak 1692-re a környező megyék jobbágyságával teljesen felépítették a katonailag fontos, megrongált tiszai hidat.

A Rákóczi-szabadságharcban váltakozó sikerrel cserélt gazdát a kurucok és a labancok között a vár és a város. Később erőd jellegét megszüntetik, végül 1785-ben eladják a Kamarának. A puskaportornyot 1801-ben lebontották, de 1810-ben még állt a várkapu, a bástyákon pedig ágyúk voltak. A török mecsetet és a sóházat őrző német katonák szállását 1821 után bontották le.

4. A város és a vasút

A város nem megyeszékhelyként, hanem egyszerű mezővárosként került Heves és Külső-Szolnok vármegye joghatósága alá. Szolnokot elsősorban földrajzi helyzeténél fogva 1711 és 1848 között háborús események nem érintették.

1 Tabula Generalis Universa Regni Hungariae, Slavoniae ac S'rmü Salis Officia... [M. 1:2 200 000] H. n. [1777?] Színes, kéziratos térkép. A Magyar Királyság, Szlavónia általános térképe, jelölve a sószállító útvonalakat. Jelzete: Hadtörténeti Térképtár – a továbbiakban: HT – B IX c 1395.

Szolnok népességszáma, gazdasága alig haladta meg a közeli Törökszentmiklós vagy Mezőtúr mezővárosokét.

A helyzet a vasút megjelenésével megváltozott. A már ismertetett közlekedési és kereskedelmi okok miatt itt vezették át a vasutat a Tiszán. A vasút, azon túl, hogy tovább erősítette Szolnok közlekedés-földrajzi helyzetét, munkalehetőséget biztosított és biztosít az itt élőknek, ipart hozott a városba. 1873-ban készült el a vasútvonal Hatvan irányába (Jászberényt is bekapcsolva a vasúti közlekedésbe), 1882-ben adták át a Szolnokot a fővárossal Újszászon és Rákoson keresztül összekötő másik fővonalat. 1885-re elkészültek a Pusztatenyő–Kunszentmárton, valamint az Újszász–Jászapáti helyi érdekű vasútvonalak is. 1897-ben Kiskunfélegyháza felé épült ki a sínpár.

1911-ben a régi fahíd helyett közúti vashíd épült a Tiszán. Ősszel a Tisza alacsony vízállása gátolta a hajózást, és megdrágította a vasútra való átrakodást. Magasabb vízállásnál tavasszal nem volt akadálya a vízi szállításnak. Menetrendszerű teher- és személyszállító hajójáratok Szolnok, Csongrád és Szeged között közlekedtek.

A vasút kiépítésével a város katonai jelentősége megnőtt. 1870-ben már a katonai út- és vasúttérképeken is szerepel.² Megjelentek a vasúti forgalmat irányító katonai szervezetek, amelyek jelentősége a háborúban egyre jobban felértékelődött. A háború alatt pályaudvar-parancsnokság, élelmező állomás működött, valamint kórházállomásként (betegszállító vonatok éjjelező és ellátó helyeként szerepelt.³ Később ez kibővült pályaudvar tiszti parancsnoksággal, szállítóőr-ség parancsnoksággal, és az egészségügyi állomás (kórház) már a pályaudvarra települt állandóra.⁴ A szolnoki hidak ábrái, a vasutak teljesítményének adatai minden katonaföldrajzi leírásban és térképen szerepeltek.⁵

---

2 Eisenbahn-Instradirungskarte. [M. 1:1 150 000] H. n. 1870. (december vége) Az Osztrák-Magyar Monarchia katonai vasútirányítási térképe 1870-ben. Jelzete: HT B IX c 81.

3 Etappeneinrichtungen und Eisenbahnen. [Eisenbahnkarte von Österreich-Ungarn.] Aufgelegt Mitte August 1915. M. 1:1 500 000 [Wien, 1915.] K. u. k. Zentraltransportleitung. Ausztria–Magyarország vasúti térképe. Hadtápberendezések az 1915. augusztusi állapot szerint. Jelzete: HT B IX c 803.

4 Etappeneinrichtungen auf Eisenbahnen und Schifffahrtslinien. [Eisenbahnkarte von Österreich-Ungarn.] I. Aufgelegt Anfang November 1917. M. 1:2 000 000 [Wien]. 1917. K. u. k. Zentraltransportleitung. Ausztria–Magyarország vasúti és hajózási térképe. Hadtápberendezések az 1917. nov.-i állapot szerint. Jelzete: HT B IX c 800.

5 Magyarország és a környező részek vázlatai főbb úthálózattal, vasútállomásokkal, rakodókkal, nagyobb hidakkal. M. 1:200 000 Budapest, [1936] M. Kir. Katonai Térk. Int. 38-47. szelvény. Jelzete: HT B XV c 908.

5. A haderő és a helyőrség

5.1. Toborzóközpontból helyőrség

Az 1801-ből származó diszlokációs térkép⁶ is jól mutatja, hogy Szolnokon és környékén nem található katonai alakulat, helyőrség. Délnyugaton Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, északnyugaton Jászberény, (Jász)Apáti, Hort, (Jász) Árokszállás, míg keletre (Kun)Madaras, Karcag, Kisújszállás, Túrkeve településeken állomásozott haderő.

Az 1840. évi térkép⁷ szerint a megye területe a császári és királyi 40. ezred kiegészítő kerületét alkotta, és Szolnokon volt egy „toborzóközpont.” 1857-ben Szolnok és környéke a 46. cs. kir. gyalogezred kiegészítő kerületét alkotta.⁸

Az 1860. évi átszervezés után a 68. gyalogezred egyik zászlóalját Szolnokra helyezték, így Szolnok helyőrség lett.⁹ A tiszteket a Piactéren épülő házakban szállásolták el. Az 1876. évi XXXIII. törvénycikk alapján jött létre Jász-Nagykun-Szolnok vármegye, így a város újra megyeszékhely lett. Ez a megye alkotta a 68. gyalogezred hadiegészítő kerületét.

Az 1879. évi 36. törvénycikk 33.§-a lehetőséget adott a településnek, hogy a város laktanyát építsen.¹⁰ Ez alapján a város 1893-ban építette fel a zászlóaljnak a laktanyát. Az I. zászlóalj maradt az egész dualizmus alatt a hadkiegészítő kerület székhelyén, míg az ezredtörzs folyamatosan változtatta székhelyét. Így a 68. gyalogezred ezredtörzse 1860-tól Prágában, 1864-től Josefstadtban, 1865-től Csernovichban, 1866-ban Bécsben, 1869-ben Kolozsváron volt. 1871-től Pétervárad, 1878-ban Budapest lett. 1878-ban Dolna Tuzla, 1881-től Miskolc, 1894-től Bécs,

6 Dislocations Karte der im Königreich Ungarn bequartirten K. Königlichen Truppen. [M. 1:864 000] H. n. [1801.] K. n. A Magyar Királyság diszlokációs térképe a királyi csapatok szálláshelyeivel. Jelzete: HT. BIX c 1395.

7 [Hadkiegészítési térkép az Osztrák Monarchia területéről.] [M. 1:1 728 000]] H. n. [1840?] Jelzete: HT B IX c 91.

8 Armee Ergränzungs Bezirks Eintheilung der oesterreichischen Monarchie mit Ausnahme der Militär-Gränze. [M. 1:2 360 000] H. n. [1857.] Az Osztrák Monarchia hadkiegészítő körzeteinek térképe 1857 körül. Jelzete: HT B IX c 74.

9 Karte zur Ergänzungs-Bezirks-Eintheilung der österreichischen Monarchie. [M. 1:1 728 000] H. n. 1860. K. n. Az Osztrák Monarchia kiegészítő parancsnokságainak beosztási térképe 1860-ban. Jelzete: HT B IX c 76/1.

10 Lásd: 1879. évi XXXVI. törvénycikk A közös hadsereg (haditengerészet) és a honvédség beszállásolásáról, valamint az 1895. évi XXXIX. törvénycikk A közös hadsereg (haditengerészet) és a honvédség beszállásolásáról szóló 1879. évi XXXVI. törvénycikk némely szakaszának módosításáról. Ezer év törvényei CD jogtár.

1898-től Budapest lett az ezred székhelye.¹¹ Az ezred többi zászlóalja más-más helyőrségekben állomásozott. Például 1907-ben mind a három zászlóalja Szarajevóban volt.¹²

A Magyar Királyi Honvédség megszervezésével Szolnok és a megye területe a 29. honvéd gyalogezred hadkiegészítő kerületét alkotta. Az ezred törzse és az I-II. zászlóalj Budapesten, a III. zászlóalj Jászberényben állomásozott.¹³

5.2. Az 1919–1945 közötti időszak

A vesztes háború után, a történeti Magyarország felbomlásával az ország földrajzi és geopolitikai helyzete is megváltozott. Medenceállamból – amely egykor kitöltötte az egész Kárpát-medencét – medencefenék-állam lett. A Kárpát-medencében a magyar királyság területén új és régi, de megnövelt területű államok jöttek létre, amelyek ellenségesek voltak a legyőzött Magyarországgal szemben, és félték tőle.¹⁴

1919-től az önállóvá vált Magyar Királyság katonai közigazgatása 7 honvédkerületre tagolódott. 1919-ben a Budapesti katonai körlet¹⁵ alárendeltségébe tartozott a Vasi gyalogezred II. zászlóalja, amely a román kivonulás után a városba elsőnek vonult be, és így a helyőrségét adta. 1920–22 között a szolnoki gyalogezred a 15. hadrendi számot viselte, I-II. zászlóalja Szolnokon, míg a III. Jászberényben állomásozott. 1921 márciusában az I. zászlóalj Szolnokon, míg a II-III. zászlóalj Budapesten állomásozott.¹⁶

A trianoni béke katonai előírásai alapján felálló magyar királyi honvédség létszáma és fegyverzete erősen korlátozott volt 1938-ig. A katonai körletparancsnokságok szerepét és feladatát 1922. április 21-től 7 vegyesdandár vette

---

11 Az ezred történetére lásd: WREDE A. 1898, 563–564.; RESCHNER R. – SEBESTYÉN J. szerk. 1917.

12 Dislokation der Österr[eichische]–Ungar[ische] Wehrmacht. – Dislokations-Karte des K. und k. Österr[eichische]–ung[arische] Heeres, der Landwehren und der Gendarmerie-Korps im Jahre 1907. M. 1:1 800 000 Wien. 1907. G. Freytag und Berndt. Az Osztrák–Magyar Monarchia fegyveres erőinek diszlokációs térképe 1907-ben. Jelzete: HT B IX c 96.

13 A Magyar Királyi Honvédség elhelyezési térképe. M. 1:1 150 000 Rajz. Pinlesz. Bp. [1910?]. Jelzete: HT B IX c 764.

14 Lásd: SUBA J. 2017, 230–244.; SUBA J. 2022, 26–27. A vasutakra lásd: SUBA J. 2012, 239–253.; valamint az alábbi térképeket: Csonka Magyarország vasúthálózata. Budapest, 1928. HT B XV c 102.; Czákó János – Sztankovics Ödön: Magyarország vasúti és hajózási térképe a trianoni határokkal. Budapest, 1924. HT B XV c 98.; Róna Ernő – Laykauf Aladár: Magyarország vasúti térképe. Budapest, 1927. HT B XV c 111.

15 Budapesti katonai körletparancsnokság. Hdm. szám 1920. M. 1:400 000 Budapest. 1920. K. n. Körlethatár színezve. Jelzete: HT B XV c 50.

16 Bővebben: HEGEDÜS F. é. n.

át, amelyek parancsnoksága békében a felsőfokú területi katonai parancsnokság feladatát is ellátták.¹⁷ Az 1922. évi átszervezés nyomán a Budapesti 1. vegyesdandár alárendeltségébe tartozott a 2. gyalogezred, amelynek I. zászlóalja Szolnokon a Laktanya utcában lévő gyalogos laktanyában került elhelyezésre. A zászlóalj létszáma a források alapján 15 tisztt, 23 altisztt és 468 főnyi legénység volt. Az ezred II. zászlóalja Cegléden, a III. zászlóalj Budapesten diszlokált. 1929-ben a II. zászlóalj is felkerült Budapestre.

1933-ban átszervezik a katonai körzetek (vegyesdandárok) határait, ez a területi kiegészítést is érintette. Az 1933-ból származó vázlat szerint Szolnokon 356 szabványos férőhely (4,5m²/fő + kultúrhelyiségek) található, amely szoros elhelyezés esetén (emeletes ágyak beállításával) 478 főre emelhető (4m²/fő a kultúrhelyiségek felhasználásával), valamint 52 ló és 38 jármű vagy löveg helyezhető el.¹⁸

Az 1933. évi átszervezés során az ezred a budapesti 1. vegyesdandár alárendeltségéből átkerül a szegedi 5. vegyesdandár alárendeltségébe, valamint megváltozik a hadrendi száma, és nevet is kap. Így lesz a 10. Bethlen Gábor gyalogezred II. zászlóalja Szolnokon. Az ezred árkász százada a Hunyadi úti körletben került elhelyezésre. Az ezred I. zászlóalja és az ezredparancsnokság Békéscsabára települt. A III. zászlóalj Gyulán volt. Az ezred átalárendelése azt jelentette, hogy elsősorban a jugoszláv és román irányba tervezték felhasználni.

Mivel Szolnok átkerült a Szegedi dandár alárendeltségébe, ezért komolyan felmerült a dandárparancsnokság áthelyezése Szolnokra. Ez nem történt meg, mivel nem találtak megfelelő épületet a parancsnokság számára. A Szapáry u. 9. szám alatti, ifj. Cinóber László tulajdonában lévő háromemeletes bérpalota kicsinek bizonyult (61 darab irodát lehetett volna kialakítani, ez azonban hússzal kevesebb volt, mint ami kellett volna. Egy épületbe szerették volna elhelyezni az irodák mellé a tiszti étkezőt, kaszinót, könyvtárat és a parancsnok szolgálati lakását.) Ezért a dandárparancsnokság maradt Szegeden.

1937-ben újabb átszervezés történik: a 10. gyalogezred parancsnokság Szolnokra települ. Így a szolnoki zászlóalj lesz az I. hadrendi számú, a II. a berettyóújfalui és a III. a karcagi zászlóalj lesz.

17 1. Budapest, 2. Székesfehérvár, 3. Szombathely, 4. Pécs, 5. Szeged, 6. Debrecen, 7. Miskolc. Minden vegyesdandár-parancsnok területi karhatalmi parancsnoki jogkörrel is bírt.

18 Kimutatás a honvédség laktanyáinak fegyvernemenkénti férőhelyeiről. M. 1:500 000 H. n. [1933] Jelzete: HT B XV c 404/1.

1938. november 22-től a vegyesdandárokat hadtestekké szervezték át, a hadrendi számozás maradt. Azonban a szolnoki 10. ezred átkerült a VI. debreceni hadtest alárendeltségébe, a zászlóaljai maradtak Szolnok, Berettyóújfalu és Karcag helyőrségekben.

A háborús helyzet következtében a haderő fejlesztése tovább folyt. Az ezredeket dandárokba fogták össze. Így a 10. szolnoki ezred a 16. gyalogdandár parancsnoksága alá került. A dandárparancsnokság és a dandár tüzérosztálya (osztályparancsnokság három könnyű és egy közepes tarackos üteggel) és egy gépkocsizó közepes tarackos üteg szintén Szolnokon került elhelyezésre. 1940. március 1-jén felállítottak három hadsereg-parancsnokságot. A 1. állomáshelye Szolnok volt, ebbe tartozott bele a VI. debreceni hadtest is. Szolnokon helyezték el a hadtest VI. gépkocsizó légvédelmi tüzérosztályát (osztályparancsnokság három könnyű üteggel), a VI. utász zászlóalját, valamint a műszaki alakulatok kiképzésére a VI. árkász tábort. A VI. közérdekű munkásszázad is itt dolgozott. Ezen alakulatokat egészítette ki a helyőrségi kórház, az élelmező raktár, a városi és járási hadkiegészítő szervek, a lőterek és gyakorlóterek. 1940-ben repülőtéren megjelentek a honvéd légierő alakulatai is. A város megtelt katonai alakulatokkal. A repülőteret és az elhelyezett alakulatokat helyhiány miatt nem tárgyaljuk.

6. Haderő 1949–1956 között

Az új kommunista államhatalom 1949–50-ben hozzálátott a haderő gyors mennyiségi növeléséhez és szovjet elvek alapján történő kiképzéséhez és alkalmazáshoz. A szovjet elvárásoknak megfelelően a fő cél Jugoszlávia lett, minden szervezést és fejlesztést ennek rendeltek alá: a déli és a nyugati határ elaknásítását, a déli védelmi rendszer kiépítését is. A Magyar Néphadsereg létszáma 1952-ben kb. 230 ezer fő volt.¹⁹ A hadsereget a déli védelmi rendszer

---

19 Az MN főerőit a szárazföldi csapatok képezték: a 3. (Kecskemét), 6. (Székesfehérvár), 9. (Debrecen) lövés- és a 11. (Budapest) gépesített hadtestek területi elhelyezkedésének vizsgálatakor is arra a következtetésre juthatunk, hogy háború kirobbanásának kezdetén az MN elsődlegesen a déli határszakasz védelmére készült fel. A vezérkar, a szárazföldi csapatok háborús alkalmazását kétféle csős hadműveleti felépítésben tervezhette meg. Első lépcsőben a 3. és a 6. lövészhadtestek teljes állományával, míg a 9. lövészhadtest részeivel, a már békeidőszakban kiépített állásokat, körleteket, terepszakaszokat védhették, vagyis szilárd állásrendszer megtartására készültek fel. A második lépcsőben a 11. gépesített hadtestnek már kettős feladata lehetett: egyrészt védelmi öv elfoglalása Budapest előterében, másrészt pedig ellencsapás kiváltása a támadó ellenség főerőinek szárnyába a Duna–Tisza közén,

közelébe kellett telepíteni. Ez új jelenség a volt a magyar haderő történetében, az új alakulatok szervezésével, párhuzamosan zajlott a katonai infrastruktúra kiépítése Dél-Magyarországon. Így az ország katonai infrastruktúrájának fejlődése 1949-től megváltozott. Az addig működő, területi alapon szerveződő – katonai közigazgatási feladatokat is ellátó – hadtestszervezet (mint katonai körzet) megszűnt. A hadsereg alakulatainak egyenletes elosztása és fejlesztése az ország területén megszűnt. Ebben a „zavaros” helyzetben egyszerre zajlott a védelmi rendszer tartós (vasbeton) és tábori jellegű erődelemeinek kiépítése a laktanyák, repülőterek, lő- és gyakorlóterek kiépítésével. Új garnizonvárosok keletkeztek, a legnagyobbak: Lenti, Szabadszállás, a többi helyőrség befogadó képessége kibővült.

A nagy férőhelyű laktanyák építése a néphadsereg mozgósításával függött össze. A hadsereg vezetése mozgósítás esetén több százezer katonának a behívásával számolt. Ez is újdonság volt az addigi gyakorlattal szemben, amely részleges és korlátozott volt. Most a mozgósítás a hadsereg teljes egészére vonatkozott. A mozgósítás első ütemében 410 ezer katona behívása volt előkészítve, az alakulatok ennyi embert igényeltek. Ezt a mozgósítást követően a harmadik napon (M-3) kellett elérni. Ekkora tömeg fogadására, irányítására a városokban lévő hadkiegészítő hivatalok vagy egyéb objektumok nagyságuk és elhelyezkedésük miatt alkalmatlanok voltak. Így a hadkötelesek a laktanyákba vonultak be, ahol megtörtént az elosztásuk és felszerelésük.²⁰

---

illetve a Dunántúlon. (A 9. lövészhadtest más részei a Tiszántúlon biztosítási feladatokat láthattak el, illetve hadseregtartalékot képezhettek.) JAKUS J. 2008, 17–33.

20 SUBA J. (2021) 60–78.

6.1. Szolnok a hidegháború éveiben

A városban elhelyezett alakulatokat táblázatban foglaltuk össze (lásd: 1. sz. táblázat).

Ezenkívül létrehozták a repülőtéren a Repülő Hajózó Tiszti iskolát (Szolnok, Szanda, Tiszapüspöki repülőtérrel), a városi és megyei kiegészítő parancsnokságokat; két tiszti klubot (a városban és a repülőtéren); a vasútállomás katonai kommandáns hivatalát, valamint a Közlekedési Egyetem vasútközlekedési tanszékét.

1956 után a szovjet alakulatok jelenléte nagyobb szerepet kapott a városban. A repülőtér 1944 őszétől használták, később átadták a magyar félnek. 1957–1961 között egy szovjet repülő hadosztály és ezrede települt, majd újra visszakerült magyar használatba. A városban is használatba vettek laktanyát (ahol légielő számos alakulata települt), gyakorlóteret.

A néphadsereg alakulatainak leépítése tovább folytatódott. Újabb és újabb átrendezések modernizálások és terjedelmi korlátok miatt nem tudjuk nyomon követni az alakulatokat, ezért táblázatba foglaltuk össze az alakulatokat (lásd: 2. sz. táblázat).

A 20. század második felében kiépült katonai infrastruktúrának, elsősorban a repülőtérnek köszönhetően Szolnok továbbra is fontos helyőrsége a Magyar Honvédségnek, hogy be tudja tölteni a hazai és a nemzetközi szerepvállalásának megfelelően feladatait.

1. sz. táblázat: Szolnok helyőrségben lévő alakulatok, 1950–1956

Fedőszám	Hadrendi megnevezés	Mettől-meddig
1491	41. műszaki zászlóalj	1950. 11. 01. – 1953.
8336	27. kivonuló légvédelmi tüzérezred	1951. 04. 10. – 1957. 03. 30.
3340	5. hadtápszászlóalj	1951. 08. 13. – 1951. 12. 31.
9683	87. aknakereső, aknafigyelő osztály	1951. 10. 15. – 1955. 11. 17.
2960	135. önálló honi légvédelmi vegyes tüzérezred	1951. 11. 01. – 1952. 11. 30.
1139	11. légvédelmi tüzérezred	1951. 11. 01. – 1956. 10. 10.
9527	56. aknavető tüzérezred	1951. 11. 01. – 1957. 02. 04.
1775	19. műszaki zászlóalj	1951. 11. 01. – 1957. 02. 05.
3340	2. építő segédmunkás zászlóalj	1952. 01. 01. – 1953.
2960	135. önálló honi légvédelmi vegyes tüzérezred	1952. 12. 01. – 1954. 11. 24.
4518	87. tüzérezred	1953. 11. 15. – 1954. 10. 07.

2. táblázat: Szolnok helyőrségben lévő alakulatok 1950–1990

Fedőszám	Hadrendi megnevezés	Mettől-meddig
9527	88. aknavető tüzérosztály	1957. 02. 05. – 1958. 08. 31.
6015	66. tarackos tüzérosztály	1957. 02. 05. – 1961. 09. 10.
1775	16. műszaki utászszászlóalj	1957. 02. 05. – 1987.
9527	88. tarackos tüzérosztály	1958. 09. 01. – 1961. 09. 10.
2437	30. önálló tüzérezred	1961. 09. 10. – 1963. 08. 12.
3100	34. önálló felderítő zászlóalj	1963. 08. 24. – ?
7035	47. vasúti kommandáns zászlóalj	1963. 09. 01. – 1967. 09. 01.
7587	5. önálló könnyű légvédelmi tüzérezred	1965. 09. 01. – 1990. 01. 31.
4427	45/2. rádiótechnikai ezred kisegítő őrs	1966. 09. 01. – 1977. 08. 31.
3072	45/6. hadműveleti rádiótechnikai század	1966. 09. 01. – 1977. 08. 31.
9238	5. önálló rádiótechnikai zászlóalj	1969. – ?
6814	17. önálló térképező zászlóalj	1973. 10. 15. – ?
3072	45/6. honi rádiótechnikai század	1977. 09. 01. – 1980-as évek
4427	45/2. honi rádiótechnikai ezred kisegítő őrs	1977. 09. 01. – 1984. 04. 30.
3072	54/18. honi rádiótechnikai század	1980-as évektől
7587	5. önálló légvédelmi tüzérezred	1990. 02. 01. – 1995. 11. 30.
1282	302. önálló területvédelmi ezred	?
6540	5. önálló deszant rohamzászlóalj	? – 1990.
Légierő alakulatai		
1929	101. felderítő repülőezred	1971. 09. 01. – 1984. 03. 31.
3458	27. önálló felderítő század	1973. 09. 01. – 1977. 10. 31.
1936	89. vegyes szállítórepülő-ezred	1984. 04. 01. – 1991.

Szerk: Suba János

Forrás: HL

Irodalom

HEGEDÜS F. (é. n.): A szolnoki Magyar Királyi Honvéd gyalogezred története 1920–1945-ig. <https://adoc.pub/a-szolnoki-magyar-kiralyi-honved-gyalogezred-trtenete-ig.html>.

JAKUS J. (2008): Háborús feszültség Magyarország és Jugoszlávia között az 50-es évek elején. In: „A magyar Maginot”. A déli védelmi rendszer 1951–1955. Budapest. pp. 17–33.

RESCHNER R. – SEBESTYÉN J. szerk. (1917): A 68. Jász-Kun gyalogezred háborús albuma Budapest.

SUBA J. (2012): A vasúti közlekedés és a honvédelmi érdek kapcsolata az 1920-as években. In: Frisnyák S. – Kókai S. (szerk.): Tiszteletkötet Kormány Gyula egyetemi magántanár 80. születésnapjára. Nyíregyháza. pp. 239–253.

SUBA J. (2017): A magyar királyi honvédség alkalmazási lehetőségei a két világháború között. Történeti Földrajzi Közlemények 5. évf. 3-4. pp. 230–244.

SUBA J. (2021): Katonai tér- és területhasználat Magyarországon a magyar-jugoszláv katonai szembenállás idején (1949–1953). Történeti Földrajzi Közlemények 9 évf. 3. pp. 60–78.

SUBA J. (2022): Új katonaföldrajzi helyzet. In: Honvédelem és Trianon. Szerk.: Sallay Gergely. 26–27. Kézszel fogható hadtörténelem. Budapest, HM HIM, HM Zrínyi kiadó.

WREDE A. (1898): Geschichte der K und K. Wermacht I. Wien. pp. 563–564.

SZOLNOK ISPÁNSÁGI VÁRA AZ INTERDISZCIPLINÁRIS KUTATÁSI MÓDSZEREK TÜKRÉBEN

Kertész Róbert

The sheriff's castle of Szolnok in the light of interdisciplinary research methods

The existence of the 11th-century sheriff's castle in Szolnok has been confirmed in recent decades based on a professional analysis of written sources. To determine the location of the fortification, the prehistoric environmental conditions reconstructed on the basis of the soil mechanics drilling data of the castle-island at the mouth of the River Tisza provided the very first clue. Based on these, it was possible to make it probable that the area of the sheriff's castle – contrary to the opinion of other researchers – did not coincide with the palaside stronghold of the early modern period, i.e. it does not extend to its entirety, but can be narrowed down to the eastern part. The archaeological excavations carried out between 2017 and 2019 not only confirmed this, but also further clarified the location of the castle and made it clear that its floor plan was undoubtedly an irregular triangle with rounded corners, the size of which was about 1.8 hectares. In summary, the identification of the early Árpád-era Szolnok castle can be considered beyond doubt proven thanks to the written sources and the reconstruction of the prehistoric environment, and especially the results of the archaeological excavations.

Szolnok és a vár megyéjének kialakulása

A 11. századi ispánsági és megyeközpont holléte, továbbá Szolnok megye kialakulása a közelmúltig parázs viták kereszttüzében állt, amely a rendelkezésre álló írott források csekély számának, terjedelmének, valamint az egyes kifejezések gyakran helytelen értelmezésének, illetőleg a régészeti kutatások hiányának rovására írható. A könyvtárnyira duzzadt szakirodalom ismertetésétől terjedelmi

okok miatt eltekintve, az utóbbi negyedszázadban két, markánsan szembenálló teória kristályosodott ki.

A Kristó Gyula által felvázoltak szerint a település, illetőleg a megye (*comitatus, provincia, districtus*) névadója az első ispán volt. Szolnok (*Zounuk, Zonuc*) comes a várát a Tisza jobb partján, a Zagyva tiszai torkolatánál építtette fel az 1030–1040-es években, és 1046-ban vesztette életét a Vata-féle felkelés során. A várispánság tehát nem Szent István (1000/1001–1038) kori, hanem inkább Orseolo Péter király (1038–1041, 1044–1046) uralkodása alatt keletkezett. A Váradi Regestrum a 13. század elején az ispán/várispán mellett a várszerkezet további tisztségviselői közül az udvarispánra (*curialis comes*), hadnagyra (*dux exercitus, maior exercitus*) és a király szolnoki billogosára (*bilotus*) szolgáltat adatokat. A várelemek közül a várjobbágyok, várhospesek, várnépek (*castrenses, cives*), továbbá a kenyérsütők (*pistores castris*) fordulnak elő a kútfőkben. Szolnok várának megyéje kezdetben csupán az erősség környezetére, a Tisza mindkét partjára korlátozódott. A későbbiek során a Tisza-vidéktől a Keleti-Kárpátokig húzódó, nagy kiterjedésű igazgatási egység létrejöttére a várelemek (*cives*) keleti expanziója következtében került sor, akik útjuk során gyér számban földeket, birtokokat szereztek, amelyek a szolnoki vár ingatlanai lettek. A 12. század folyamán Szolnok megyévé alakult két tömb: a Tisza menti és az erdélyi azonban soha nem alkothatott összefüggő láncolatot, mivel az egymással határos Bihar és Szabolcs megye akkor már létezett. Ez a különállás abban is kifejezésre jutott, hogy az előbbi a váci egyházmegye – amelynek szolnoki főesperessége 1279 óta adatolható –, az utóbbi az erdélyi püspökség fennhatósága alá tartozott (ennek szolnoki főesperessége 1214 óta szerepel a forrásokban). A szolnoki ispán és az erdélyi vajda méltósága 1263–1441 között egybekapcsolódott. Az eredetileg egységes irányítás alatt álló megye a 14–15. század fordulóján kétfelé bomlott: a nyugati Külső-, míg a keleti Belső-Szolnokra. A 15. században a keleti rész még tovább osztódott Közép- és Belső-Szolnokra.¹

A fentitől homlokegyenest eltérő koncepciót képviselt Németh Péter, aki Szolnok első említése kapcsán megállapította, hogy az I. Géza király (1074–1077) alapította garamszentbenedeki bencés apátság 1075. évi oklevelében feltűnő adatok szerint „a Tisza parti Szolnok sem város hely nem volt, sem város [...]” „Nem állunk jobban a régészeti leletekkel sem, mivel gyakorlatilag nincsenek.” A várszigetről a „11–13. századból figyelembe vehető régészeti anyag nem került elő.” Emiatt a megyeközpontot az Erdélyben található, Szamos-parti Dés várába helyezte, és úgy vélte, hogy az innen Kozárvára került át, majd a tatárjárás után a „jobban védhető” Bálványosvárra. A megye első ispánjának helynévi emlékét a később Közép-Szolnok megye területére eső Zálnok település őrizte meg. A megye tehát éppen keletről nyugat felé szerveződött volna meg.²

1 KRISTÓ 1988, 434–440, 486–487, 514–515; KRISTÓ 1994, 655. Vesd össze: MÁLYUSZ 1943, 269.

2 NÉMETH 1995.

Németh Péter konklúziójához elsőként csatlakozva Polgár Zoltán hasonlóképpen foglalt állást: a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapító oklevelében „az adatok [...] nem igazítanak el a szolnoki vár ügyében, hisz a település említéseiből nem derül ki egyértelműen egy Árpád-kori vár léte (in via Zounuk, civibus Zounuk, villa urbanorum Zounuk, juxta Zounuk).”³ „Névadója talán az 1046-os pogánylázadás során megölt Zonuk ispán volt.”⁴ Emellett Polgár a cikkében ismertette azt a „hagyományos régi felfogást”, amely a megye megszervezését a sószállítás útvonalának biztosításában látta az észak-erdélyi bányák és a Tisza-parti elosztóhely, Szolnok között, majd megemlítette Kristó Gyula és Németh Péter téziseit is.⁵ Arnyaltabban fogalmazva ugyan, de szintén ebbe a vonulatba illeszthető Bagi Gábor véleménye: „az adatok nem zárják ki az ispánsági vár meglétét, bár a kérdést végérvényesen csak alapos régészeti kutatások alapján lehet eldönteni. Ugyancsak fontos probléma, hogy hány Szolnok nevű vár létezett e korban a Kárpát-medencében, kell-e Erdélyben is számolnunk eggyel.”⁶ Bagi egy későbbi dolgozatában viszont már a következőket írta: „Szolnok – nem lokalizálható földvéra révén – a XII. századtól [sic!] várispánsági és vármegyeszékhely volt.”⁷ Az ilyen és ehhez hasonló megállapítások mind hozzájárultak ahhoz, hogy a helytörténeti irodalomban általánossá vált a bizonytalanság,⁸ és úgy tűnt, a Tisza-parti kora Árpád-kori sáncvár léte visszavonhatatlanul megkérdőjeleződött.

Szerencsére még az „alapos régészeti kutatások” megkezdését megelőzően sikerült feltárni az igazságot, amelynek egy része már évekkel Bagi Gábor tanulmányainak megjelenése előtt napvilágot látott. Németh Péter elképzelését elsőként Bóna István vette górcső alá, ám meggyőző, tényeken alapuló kritikájából a Polgár Zoltán és a Bagi Gábor által felvetett kifogásokra egyaránt választ kaphatunk. A neves régészprofesszor többek között felhívta a figyelmet arra, hogy a „névadó Szónok ispánt megbízható 11. századi forrásra visszavezethetően ismerjük, 1046 szeptemberében a Kelen-révnél egy csónakban ő is életét vesztette, – a nominatívban álló személynév mindig a várak első ispánjára utal, lásd Pozsony, Győr, Bars, Hont, Borsod, Szabolcs, Bihar, Zaránd, Torda, Hunyad, Doboka, Bács, Csanád.” Ezenkívül kitért arra, hogy az erdélyi Belső-Szolnokban nincs Szolnok helynév, vagy például ha az 1075. évi oklevélben *cives Zounuk*ról és *urbani Zounuk*ról olvashatunk, az csak úgy lehetséges, hogy már léteznie kellett a Tiszánál egy *civitas/urbs Zounuk*nak, akkor is, ha azt külön nem említi az oklevél. „Egy 12. századi hiteles okirat *castrum Zounuk*-ot említ a mai Szolnok helyén, ennek ispánja volt, és főesperesség kapcsolódott

3 POLGÁR 1996, 105.

4 POLGÁR 1996, 81.

5 POLGÁR 1996, 81–82.

6 BAGI 2000, 11.

7 BAGI 2003, 121.

8 HORVÁTH 2012, 4–5, 7–11, 20–21.

hozzá.” Végül röviden áttekintette a régészeti adatokat, és levonta azt a következtetést, hogy az itteni vár létezése kétségbevonhatatlan.⁹

Néhány évvel később Kristó Gyula fejtette ki cáfolatát a Németh Péter által közzétettekről. Bóna István érveit egyebek mellett azzal egészítette ki, hogy Németh akkor járt el helyesen, amikor az 1075. évi garamszentbenedeki oklevél *civives Zounuk* adatát a szolnoki várnépekre értelmezte, hibát vétett viszont, amikor annak *villa urbanorum Zounuk* kifejezését már „Szolnok polgárainak faluja”-ként adta vissza. Az *urbanus* szó ugyanis – a *civis*hez hasonlóan – várnépet jelent, mivelhogy a korai forrásokban az *urbs* szónak vár az értelme,¹⁰ tehát egyértelműen a szolnoki várnépek (*urbanusok* és nem polgárok) falujáról van szó. „Azaz már maga meglelhette volna a 11. század második felében a garamszentbenedeki oklevél vonatkozó helynevei lokalizációja alapján a Tisza parti Szolnok vár létének írásbeli bizonyosságát. De mivel erre nem jött rá, csupa olyan ötletet vetett fel (ilyen a dési, a kozárvári és a bálványosi ispáni vár), amellyel kapcsolatban semmiféle adat nem állt rendelkezésre.”¹¹

A bírálatokat követően Németh Péter hipotézise megdőlt. Mindezek tükrében továbbra is Kristó Gyula átfogó modellje tekinthető kiindulópontnak, annak ellenére, hogy néhány részletkérdésről komoly szakmai polémia bontakozott ki. Összegezve az eddigieket megállapítható tehát, hogy a garamszentbenedeki alapító- és adománylevelével alapján a 11. századi szolnoki ispánsági- és megyeközpont léte egyértelműen bizonyítható.

Óskörnyezeti viszonyok

A rendelkezésre álló bizonyítékok alapján megállapítást nyert, hogy Gorové László több mint két évszázada publikált álláspontjától¹² eltérően Szolnoknál a Zagyva nem egy, hanem két nagyobb ágra szakadva ömlött a Tiszába.¹³ Ez azt jelenti, hogy a folyó a jelenlegi várszigetet nemcsak kelet, hanem nyugat és észak felől egyaránt megkerülte.¹⁴ Csaknem egy évezred távlatából nem egyszerű eldönteni, hogy melyik lehetett a dominánsabb. A szolnoki palánkvár építését 1550 őszén irányító spanyol Bernardo Villela de Aldana tábornok levelei és

---

9 BÓNA 1996, 231–232.

10 KRISTÓ 1994a, 121–122.

11 KRISTÓ 2002, 476.

12 GOROVÉ 1820, 19–20.

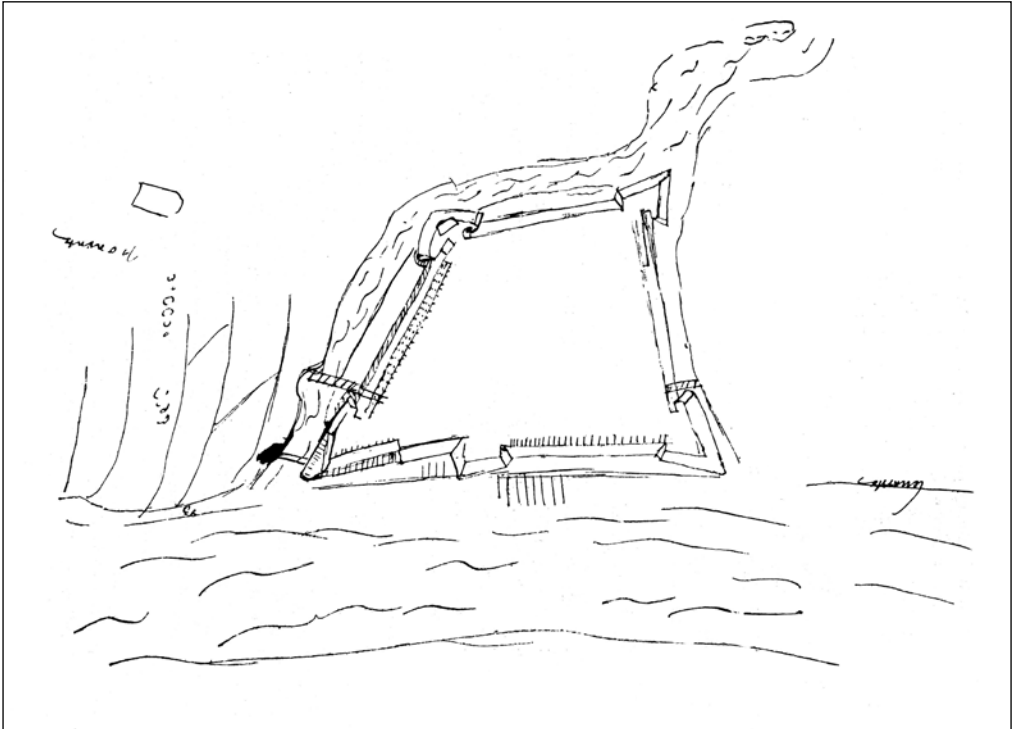
13 Ezzel szembenálló vélemény: BAGI–MADARAS 2017, 57–59.

14 Hild Viktor (1894, 8) még úgy vélte, hogy a Zagyva-torkolat eredetileg három ággal rendelkezett, és ez nyújtott természetes védelmet.

---

emlékirata, illetőleg az 1551 nyaratól alkapitányi beosztásba előléptetett Móré Gáspár 1553–1554-ben lezajlott várfeladási perének aktái között fellelt vázlatrajz¹⁵ szerint azonban nagyon valószínű, hogy a nyugati lehetett a főág, míg a keleti a mellékág (1. kép). Ismert, hogy a manapság konstataható helyzet nem is olyan régi keletű: a Zagyva keleti medre a 19. század elején kezdett feliszapolódni a torkolatnál, és emiatt helyeződött át a folyó a jelenlegi nyomvonalába.¹⁶ Habár 1820-ban Gorové László még ennek fordítottját idézi fel: a nyugati ág száradt ki – igaz, csupán időlegesen.¹⁷ Számos példa igazolja, hogy folyótorkolatok ilyen jellegű kisebb változásai néhány évtized alatt is végbemehetnek a nagy mennyiségű hordaléklerakódás miatt. Az így elzáródó torkolatú folyó pedig egy-egy áradással képes magasabb területek felé is áttörni. Könnyen előfordulhat tehát, hogy 1550-ben vagy akár a 11. században ugyancsak a 19. századihoz hasonló szituációval számolhatunk, amikor a keleti ág jelentősebb mértékben feliszapolódhatott és emiatt a nyugati vált meghatározóvá.¹⁸

1. kép: A Móré-per tollrajza az ólasz várépítészeti rendszer jellegzetességeit magán hordozó palánkerőségről (1553–1554)

15 SZENDREI 1889, 138.

16 KERTÉSZ et al. 2007a, 44; KERTÉSZ–BANA 2010, 83; KERTÉSZ 2010.

17 GOROVÉ 1820, 19; KERTÉSZ et al. 2007a, 44.

18 KERTÉSZ 2014a, 8–9.

A keleti Zagyva-ág kapcsán nincs szükség új elemzésekre, helyén pillanatnyilag is kivehető a feltöltődött meder, amely a 16. századtól napjainkig folyamatosan nyomon követhető a látképeken, hadmérnöki felméréseken, történeti térképeken, sőt archív légi felvételen és modern topográfiai felméréseken egyaránt.¹⁹ A nyugati szakasz bizonyítása is csak első pillantásra tűnhet problematikusnak, mivel létezését mind a talajmechanikai fúrások (2. kép),²⁰ mind Aldana levelei és emlékirata, a Móré-per tollrajzával egyetemben meggyőzően alátámasztják. Kezdjük a sort a fúrásokkal, illetőleg az azokból kirostált információk alapján készített öskörnyezeti rekonstrukcióval (3. kép).²¹ Előrebocsátandó, hogy a legjelentősebb adathiánnyal éppen a jelenlegi Zagyva-meder területén szembesülhetünk, hiszen innen – a helyzetből fakadóan – hiányoznak a megfelelő információkat magukban foglaló rétegek. Szerencsére azonban nem teljesen, rejtve ugyanis maradtak értékelhető nyomok. Ez annak köszönhető, hogy az itteni szakasz csak hozzávetőlegesen eshetett egybe a mostani folyó nyomvonalával, hajdan ugyanis közvetlenül a Tiszába szakadása előtt kettéágazott: egyrészt a jelenlegi Zagyva-torkolat táján érte el a szőke folyót, másrészt attól keletre, a később felépített kora újkori vár Vízi-kapujának térségében. Ennek a legutóbbinak a fúrások alapján egyértelműen meghatározható a nyomvonala, mindazonáltal a felszínen már semmi nem látható, mert Aldanáék 1550 őszén, a vár kivitelezésével összefüggésben teljesen betemették. A fúrásokból tehát nyilvánvaló, hogy a nyugati Zagyva-meder a torkolat előtt egy kisebb szigetet fogott közre háromfelől, amelynek nyugedik, déli oldalát a Tisza hullámai mosták.²²

Rátérve az írott forrásokra, 1550 őszén több kútfő szerint a munkát a felépítendő palánkerősség keleti részén, az ispáni vár védműveinél kezdték. Elsőként a keleti falat erősítették meg, azt követően az előtte húzódó várárkot ásták ki, majd pedig az ezeket védő délkeleti és északkeleti bástyákat építették fel.²³ Aldana nevezetes emlékirata, az *Expedición* erről az alábbi őrízte meg: „*kibővítették és megerősítették a régi földsáncot, melyet a két egymásba torkolló folyó fog közre, azonképpen nekifogtak egy felette szilárd, jó formájú, háromszög alakú erőd felhúzásának is, melyhez két oldalról az említett folyók szolgáltak árok gyanánt, a harmadik fertályon pedig – ott volt a legrövidebb a fal – egy szerfölött mély árkot vontak, melybe ugyancsak sok víz jutott, mert belevezették a Zagyva egyik mellékágát, s ilyképpen már szigeten feküdt az a vár, a vízzel körülfogott sáncok pedig kiemelkedtek a környező sík vidékből.*”²⁴

19 KERTÉSZ et al. 2007a, 6–8, 11–17, 19–21, 24–31 (3–5., 7–13., 15–16., 18–30. kép).

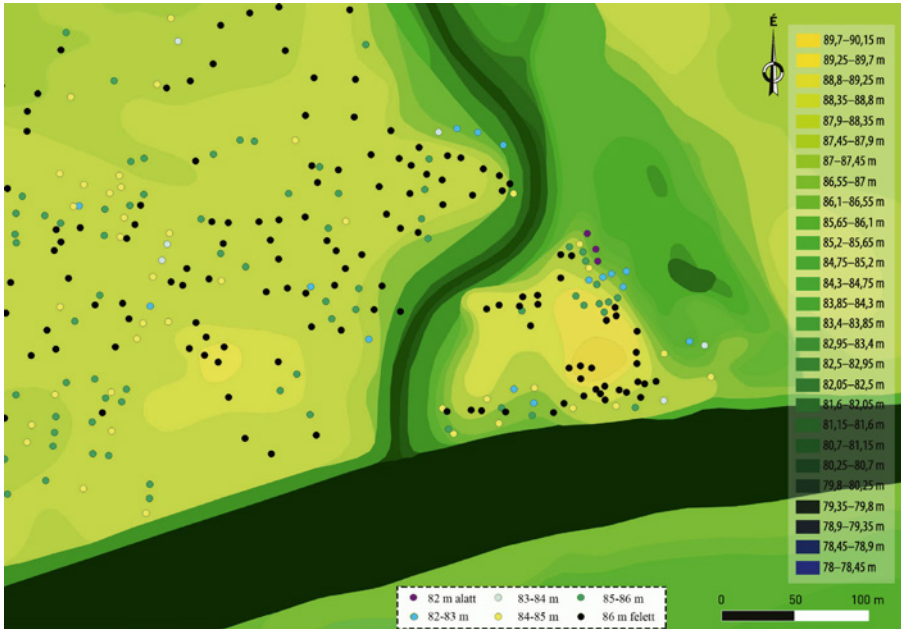
20 KERTÉSZ et al. 2007a, 32–33 (31. kép); KERTÉSZ–BANA 2010, 68; KERTÉSZ 2010; KERTÉSZ 2014, 353, 379 (4. kép).

21 KERTÉSZ et al. 2007a, 36–37 (35. kép); KERTÉSZ–BANA 2010, 69; KERTÉSZ 2010; KERTÉSZ 2014, 380 (6. kép).

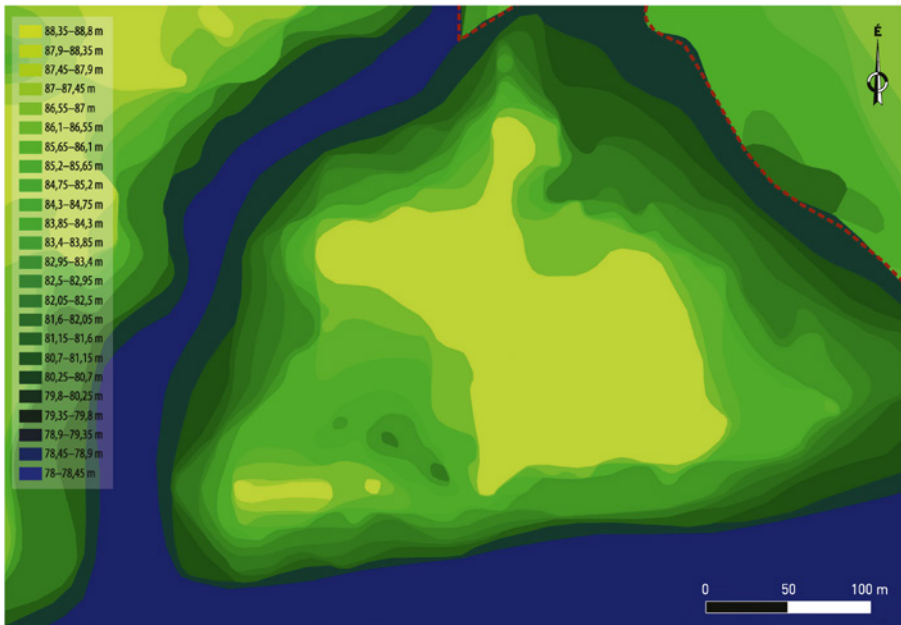
22 KERTÉSZ 2014a, 9–10; KERTÉSZ 2015, 248 (3. kép); KERTÉSZ 2017, 100 (4. kép); KERTÉSZ 2017a, 46.

23 KERTÉSZ 2014a, 10.

24 SZAKÁLY–SCHOLZ 1986, 116.

2. kép: A talajmechanikai fúrások elhelyezkedése a vizsgált területen (a pontok színezése a bolygatatlan talajsíntek tengerszint feletti magasságát mutatja)

3. A vársziget őskörnyezeti rekonstrukciója

Hasonlóképpen nyilatkozik Niklas Graf zu Salm und Neuburg magyarországi főhadparancsnok (1546–1550) az 1550. október 29-én kelt, a salzburgi érseknek (aki ez időben, 1540 és 1554 között adminisztrátorként Ernő bajor herceg volt) írt levelében: „Korábban volt itt egy vár, amelyet a törökök újra akartak építeni, de most pusztá. [...] A régi falakat elkezdte megmagasítani, az árkokat újból kiásni, illetve új bástyákat kezdett építeni.”²⁵ Aldana 1550. szeptember 30-i levele pedig ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Miután együtt a Gróffal²⁶ visszatértem ide, megtetszett neki az a terv, amelyet már építeni is kezdtem az árokkal az egyik víztől a másikig és a két hozzá csatlakozó bástya, hasonló módon az is, hogy az építésen éjjel-nappal a lehető legnagyobb sietséggel dolgozunk.²⁷ [...] A két bástya már két és fél öl magasra épült, az építéshez szükséges földet az árokból szedjük ki”²⁸

A munkálatok tehát javában zajlottak, amikor az eredeti terven módosítottak, és belefogtak a délnyugati félbástya kivitelezésébe. Az Expediciónban erről a következő olvasható: „Aldana kicsinek találta azt az erődítményt egy oly fontos várhoz, mint Szolnok, hozzávett még egy kisebb szigetet, mely a Zagyvában, a tiszai torkolat előtt feküdt, s a földsáncokhoz kapcsolván őket, valóságos citadellát épített, mellyel becesebbé, szemrevalóbbá tette magát a várat is.”²⁹ Ez a terven felüli bástya és annak a „földsáncokhoz” kötése maga után vonta, hogy a falak nyomvonalának egy részét is módosítani kellett, amelynek eredményeképpen a vár területe lényegesen nagyobb lett. A Zagyvára néző bástya és kortina építéséről don Bernardo az 1550. szeptember 30-i levelében is megemlékezik: „A másik bástya és védmű, amelyet a Zagyva folyó felőli oldalára terveztem, hogy a vár háromszög alakú legyen, viszont nem tetszett a Grófnak, mert ezen a télen a sok kiásandó föld miatt nem valósítható meg, hogy a védmű egyenes legyen. Ezért úgy döntöttünk, hogy olyan védmű készüljön, amely követi a folyó kanyarodását.”³⁰

Azt, hogy Aldana következetesen a nyugati folyóágot tekintette Zagyvának, egyrészt megerősíti a talajmechanikai fúrások adatai alapján rekonstruált sziget holléte (3. kép). Másrészt, a Zagyva tiszai torkolata előtti szigeten emelt félbástyára – amit a Móré-per vázlatáról ismerünk (1. kép) – tökéletesen illik Aldana leírása. Mérete alapján is sokkal inkább megfeleltethető ezzel, mint az általunk

25 KERTÉSZ 2014, 352.

26 Aldana emlékiratában és leveleiben – Verancsics Antal egri kanonokkal megegyezően – gyakran így nevezi meg ifj. Niklas Graf zu Salm und Neuburg (1503–1550) magyarországi főhadparancsnokot, miként hasonlóképpen („Gróf Mikola/Miklós”) titulálta őt Tinódi Sebestyén is.

27 KERTÉSZ–KORPÁS 2013, 429.

28 KERTÉSZ–KORPÁS 2013, 430.

29 SZAKÁLY–SCHOLZ 1986, 116.

30 KERTÉSZ–KORPÁS 2013, 429.

korábban vélt, jóval kisebb északkeleti bástyával.³¹ Nemcsak felépítése, hanem a földsáncokhoz integrálása sem lehetett egyszerű feladat – mint ahogy erre már szintén utaltunk³² –, hiszen az utóbbi munkafázist megelőzően teljesen fel kellett tölteniük a nyugati Zagyva-meder egyik belső ágát. A délnyugati félbástyára és a hozzá csatlakozó déli falra vonatkozhatnak Aldana 1550. október 23-án és november 9-én kelt leveleinek alábbi részletei: „Amennyiben a [budai] pasa idején, ahogy ezzel napról napra fenyeget minket, már egy bástyával és három oldalról palánkkal tudnánk ellenállni. A helyőrség már megtelepedett a bástyánál, ez utóbbit most készítettük 500 vastag fából. Szükség is volt a fára, mert a Tisza és a Zagyva felől is tudják ostromolni.”³³ „A vár építésén mindent megtesznek, amit lehet, bár az időjárás nagyon megnehezíti, és a Tisza áradása körbevette a várat és sok helyen tönkretette az eddigi munkálatokat. Két bástyát befejeztünk, a többi szükséges bástya építés alatt, és nem hiányzik más, mint a mellvéd. Egyet már felhúztunk a kazamatáig. Elkészült szintén egy meglehetősen vastag várfal, hogy a főbástyát összekösse a régi fallal, és mind a bástyákat, mind a falat a víz ellen is megerősítették. Fárasztó munka volt, de igen jól sikerült. A még fennmaradó másik két bástya építése könnyebb lesz, mint a gerendákkal megerősítetté, és mivel nem voltak itt mesteremberek, ezért a velem lévő spanyolok irányították mind a palánkozást, mind a gyep terítését, és bár fáradtak, de nyomasztja őket, hogy az idő egyre kevesebb, mert szeretnék a várat tökéletes és jól védhető állapotba hozni.”³⁴

Nem tekinthető a véletlen művének, hogy Aldanának a „folyó kanyarodását” megörökítő információjával a tollrajzon egyedül a nyugati meder áll összhangban (1. kép). A bizonyítékok sora az eddigieken túl még kiegészíthető egy továbbival, amelyről don Bernardo a szeptember 30-i levelében ír: „a Zagyva folyó torkolatánál gátat építenek, hogy a vízszintet megemeljék és a vár körül felduzzasszák. Jelenleg annyira alacsony a víz, hogy csak egy ember magas és mintegy két arkabúz lövésnyi széles. Feljebb a lovak át tudnak kelni a folyón, de a folyó alja nagyon iszapos, viszont ha a gát elkészül és a Tisza vizét bevezetjük, amit Isten segédelmével e héten elvégezhetünk, akkor a vízszint olyan magas lesz, ahogy mi szeretnénk.”³⁵ Amennyiben a Móre-per illusztrációjára tekintünk, akkor a nyugati meder Tiszába szakadásánál könnyen rábukkanhatunk a szóban forgó duzzasztógátra. Az eddigiek mintegy ellenőrzéseként pedig Aldana a várárok 1550. őszi kiásásáról az emlékiratában a következőket jegyezte fel: „a harmadik fertályon pedig – ott volt a legrövidebb a fal – egy szerfölött mély árkok voltak, melybe ugyancsak sok víz jutott, mert belevezették a Zagyva egyik mellékágát”.³⁶ A tollrajzra pillantva ez a leírás egyedül a keleti várfal előtti várárokkal hozható

31 KERTÉSZ–KORPÁS 2013, 393, 416, 425, 440; KERTÉSZ 2014, 354.

32 KERTÉSZ–KORPÁS 2013, 416.

33 KERTÉSZ–KORPÁS 2013, 431.

34 KERTÉSZ–KORPÁS 2013, 431–432.

35 KERTÉSZ–KORPÁS 2013, 429.

36 SZAKÁLY–SCHOLZ 1986, 116.

kapcsolatba, amely a keleti Zagyva-ágból kapta a vízutánpótlást. Az utóbbit a vázlaton azért nem jelölték, mert csupán másodlagos szerepet játszott a vár védelmében.³⁷

Mindent egybevetve elsősorban a Móré-per aktáinak rajza bizonyítja, de a szövegek is csak úgy értelmezhetőek, hogy 1550-ig a Zagyva főága a nyugati volt, lényegében a mai meder helyén. Valószínűleg éppen az Aldanáék által a palánkerősség keleti fala előtt kiásott várárok és a nyugati Zagyva-meder torkolatába emelt gát miatt terelődött át a folyó a 17. századra a vártól keletre húzódó mellékágba, és alakult ki a 17–19. századi térképeken jelölt keleti főág.³⁸

Szolnok ispán sáncvára

A várispánságok és vármegyék központját egy-egy erődítmény képezte. Mindazonáltal a kora középkori Szolnok topográfiájának az egyik, ha nem a leg-problematisabb elemét sokáig éppen ennek kimutatása jelentette, ugyanis sem egykori létét, sem elhelyezkedését, de még felépítésének időpontját sem lehetett egzaktan meghatározni, csak feltételezések láttak ezekről napvilágot. Korábban érintettük, Németh Péter egyenesen odáig ment, hogy a Tisza menti szolnoki sáncvár hajdani létezését teljesen elutasította.³⁹ Megállapítást nyert ugyanakkor, annak dacára, hogy egyetlen 11. századi kútfőben sem olvashatunk Szolnok ispánsági váráról, ez egyáltalán nem zárja ki annak létét. Hiszen amennyiben a garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelében *cives/urbani Zounukot*, tehát szolnoki várnépeket említenek, itt már állnia kellett az erősségnek, akkor is, ha erre az oklevél külön nem tér ki.⁴⁰

Szolnok vára (*castrum Zonuk*) az oklevelekben a 12. század végétől rendre fel-tűnik, tehát hajdani léteire közvetlen források is rendelkezésre állnak:

- III. Béla Cekát, aki a király halicsi hadjáratában (1188–1189) megsebesült, a szolnoki vár (*castrum Zonuk*) jobbágyságából kiemelve a királyi serviensek közé sorolta.⁴¹

---

37 KERTÉSZ 2014a, 13–14.

38 KERTÉSZ 2014a, 14.

39 NÉMETH 1995.

40 BÓNA 1996a, 231; KRISTÓ 2002, 476.

41 SZENTPÉTERY 1923–1927, 52 (166.); SZENTPÉTERY 1943, 22–23; BENEDEK 1992, 235–236.

- 1234-ben a szolnoki vár jobbágysái és a vár várnépei (*jobagiones Castri de Zonuc, et ciues Castri*) visszakövetelték Inó⁴² falunak egy részét az esztergomi Szent Adalbert egyháztól. A László országbíró előtt lefolytatott per során az egyházat képviselő Ambrus kanonok nem tudta oklevéllel igazolni, hogy mikor és kitől kapták a peres egy ekényi földet, csak arra tett esküt, hogy azt ősidóktól fogva bírják.⁴³
- 1249-től adatolható a szolnoki vár (*castrum Zonuk*) Szolnok megyében lévő földjeinek eladományozása: IV. Béla (1235–1270): 1249;⁴⁴ IV. László: 1275;⁴⁵ III. András (1290–1301): 1291,⁴⁶ 1292⁴⁷ és 1293.⁴⁸ A szóban forgó ingatlanok egy része „kiürült” várföld volt, többségük lakott és megművelt földeket érintett. A szolnoki várbirtokok elidegenítése beilleszthető a királyi várszervezet felbomlásának országban zajló folyamatába, amely az Árpád-kor végére számottevő súlyeltolódást eredményezett a királyi és világi magánbirtok viszonylatában.⁴⁹
- 1264-ben Vid fiai, Venczel és László királyi serviensi státusában lett megerősítve, akiknek felmenői a szolnoki vár jobbágysái közül származnak (*quorum antecessores de iobagionatu castri de Zonuk originem duxerant*).⁵⁰
- 1292-ben Marcel fia János, a szolnoki vár jobbágya (*iobagio de Castri Zonuk*) a szolnoki vár tartozékát képező Péntek nevezetű föld rászállott birtokrészét⁵¹ eladta (Borsa nembéli) László erdélyi vajdának, rajta keresztül örökösökének húsz arany márkáért.⁵²
- 1292-ben Sike fia András, Simon és fia Jakab, továbbá Marcel fia János szolnoki várjobbágyok (*jobagiones Castri de Zonuc*), a Szolnok megyében fekvő Péntek nevezetű föld örökölt birtokrészét eladták Borsa nembéli László erdélyi vajdának.⁵³

42 Inó település a Szilágyságban fekszik, Szilágycsehtől délkeletre, Szamosszéplak és Szamosudvarhely között.

43 WENZEL 1873a, 267–268 (182.), 271–272 (186.); BÁRTFAI SZABÓ 1938, 517; BENEDEK 1992, 224–226.

44 WENZEL 1869, 282–284 (200.); SZENTPÉTERY 1923–1927, 271 (901.).

45 WENZEL 1871, 123 (78.); BORSA 1961, 130 (2616.); BENEDEK 1992, 237–238.

46 FEJÉR 1832, 165–168; BORSA 1987, 38 (3710.); BENEDEK 1992, 240, 242–243.

47 IPOLYI et al. 1876, 379–380 (280.); BORSA 1987, 98 (3868.); BENEDEK 1992, 244–246.

48 WENZEL 1864, 79–81 (50.); NAGY 1891, 327–329 (272.); BORSA 1987, 124 (3949.); BENEDEK 1992, 246–248.

49 SZŰCS 1993, 105–107.

50 SZENTPÉTERY 1943, 22–23 (1829.); BENEDEK 1992, 235–236.

51 Péntek (Oláhpéntek) Déstől délnyugatra, mintegy 10 km-re.

52 WENZEL 1873, 83 (59.); BENEDEK 1992, 243–244.

53 WENZEL 1873, 84–85 (60.).

Az ispánsági vár alaprajzát a kutatók a legutóbbi időkig, kivétel nélkül a 16. század közepén felépített palánkerősséghez hasonlították. Komáromy József ezt az alábbiakban summázza: „Szolnok legősibb vára tehát szintén azon a földrajzilag kitünő ponton épülhetett és állhatott (s alakja is megközelítőleg olyan volt), mint az 1550-ben felépített váré, mert a természet által alkotott terepalakulathoz alkalmazkodott.”⁵⁴ Kaposvári Gyula ugyanígy látta: „Az ispánsági várak alaprajzát legtöbbször a terepadottságok határozták meg, Szolnok esetében a Tisza és a Zagyva folyók által védett, nagyjából nyújtott háromszög alakú terület. A víz által nem védett északnyugati oldalt kellett csak palánkszerűen megerősíteni. Alakja és nagysága lényegében megegyezett a szabolcsi földváréval.”⁵⁵ Majd kisvártatva úgy folytatta, hogy 1550-ben a „Tisza és a Zagyva torkolatától északra és nyugatra kb. 300–400 méterre a Zagyvát egy új ásott csatornával kötik össze a Tiszával. Mivel az új meder lényegében a régi palánkfal nyomvonala mentén húzódhatott, az újonnan épített vár területe nagyjából megegyezhetett az ispánsági földváréval.”⁵⁶

Bóna István régészprofesszor álláspontja szerint „Az 1046-ban meggyilkolt Zounuc comes föld-fa vára nyilvánvalóan azonos a Tisza–Zagyva-szögben fekvő mai szolnoki Várszigettel”.⁵⁷ Végezetül, a fentieket mintegy összegezve Selmeczi László adta közre következtetéseit: „Az Árpád-kori szolnoki ispánsági vár a Tisza és a Zagyva folyók által védett, nagyjából nyújtott háromszög alakú árvízmentes magaslaton helyezkedhetett el, amelynek csupán a víz által nem védett északnyugati oldalát kellett csak palánkszerűen megerősíteni. Sajnos beépítettsége és átépítettsége miatt a szolnoki vár területe nem kutatható. Pedig az 1046-ban meggyilkolt Zounuc comes föld-fa vára nyilvánvalóan azonos területen feküdt az 1552-ben török kézre került szolnoki várral.”⁵⁸

Az időrendre vonatkozóan különböző álláspontok kristályosodtak ki. Az ispánsági várat néhányan a honfoglalás koránál korábbra datálták, és csupán egyetlen korszak mellett törtek lándzsát. Így felmerült a bronzkor⁵⁹ vagy a római kor,⁶⁰ sőt Szabó László még azt is tudni vélte „régészeti ásatások igazolták, hogy a Zagyva–Tisza szögében olyan földvár állott, amelyet még a magyarok bejövetele előtt emeltek.”⁶¹ Szikszai Mihály pedig úgy gondolta, hogy az őskortól a népvándorlás

54 KOMÁROMY 1943, 72.

55 KAPOSVÁRI 1983, 161. Lásd még: KAPOSVÁRI 1971, 88; KAPOSVÁRI 1974.

56 KAPOSVÁRI 1983, 162.

57 Bóna 1998, 58–59.

58 SELMECZI 2015, 205.

59 BERTÓK 2010, 11.

60 ELEK 1940, 7–8.

61 SZABÓ 1996, 39; SZABÓ 1998, 24; SZABÓ 2010, 16. Az idézett állítás nem helytálló, ugyanis az ispánsági vár régészeti azonosítása akkor még nem történt meg.

korig terjedő több ezer éves időszak valamelyikébe keltezhető.⁶² Ezzel szemben Komáromy József meglátása alapján az újkőkortól kezdődően több alkalommal megtelepedhettek ezen a „természettől adott menedékhelyen”,⁶³ amelyek közül az utolsó kettőt a 10. századhoz és a 11. század elejéhez kötötte.⁶⁴ A kutatók zöme szerint mindazonáltal az ispánsági várat a 10. században⁶⁵ vagy a 11. század 20-as és 40-es évek között⁶⁶ létesítették. Analógiák⁶⁷ alapján sáncai föld-fa szerkezetűek,⁶⁸ azon belül összetett, egykomponensű, minden bizonnyal kazettás erődítések lehettek. Álláspontom szerint erődítményünket ugyan legkorábban az 1020–1030-as években emelhették,⁶⁹ ám mégis az 1040-es évek dereka a legvalószínűbb.⁷⁰

Korábban kitértem arra a több száz talajmechanikai fúrásra (2. kép), amelyek adatsoraiból kiindulva a szolnoki várszigetnek nemcsak az eredeti felszíneit határozhattuk meg (3. kép), hanem ezzel összefüggésben az ispánsági vár helyét is minden addiginál pontosabban. A Zagyva-torkolat térségében ugyanis a folyóvizek és az árterület lényegében körülrajzolják azt az árvízmentes szigetet, ahol a kora Árpád-kori erősség állhatott. Ennek figyelembevételével az elmúlt bő tíz esztendőben három, alaprajzában és méretében eltérő rekonstrukciót készítettünk. Először egy nagyobb, ~710 méter falhosszúságút és ~2,7 hektár belterületút (4:1. kép), majd egy valamivel kisebb, egyaránt szabálytalan háromszög, ~690 méter falhosszúságút, ~2,5 hektár belterületút (4:2. kép). Végül egy a korábbiaknál terjedelmesebb, ugyancsak szabálytalan, de négyszög alakút, amely ~770 méter falhosszúságú, ~3,4 hektár belterületű volt (4:3. kép).⁷¹ A kiindulópontunk az volt, hogy az erődítmény sáncait a Tisza-szabályozás előtti legnagyobb árhullámot, a ~84 méter Balti-tengerszint feletti magasságot⁷² meghaladó térszínen létesítették.

62 SZIKSZAI 1998, 155.

63 KOMÁROMY 1943, 72.

64 KOMÁROMY 1943, 72–80.

65 GOROVÉ 1820, 18; PALUGYAY 1854, 303; KARKECZ 1885, 206; SOMOGYI 1886, 1; SZENDREI 1889, 125; HILD 1894, 8; BALOGH 1927, 166; KAPOSVÁRI 1971, 88; KAPOSVÁRI 1974; SELMECZI 1975, 27–29; BOTKA 2000, 31–32; BENITS 2003, 134.

66 SCHEFTSIK 1935, 327; CSORBA 1974, 217; NEMES 1975, 39–40; GYÖRFFY 1977, 331; KAPOSVÁRI 1983, 161; KAPOSVÁRI 1988, 10; KRISTÓ 1988, 434–435, 437; KRISTÓ 1994, 655; BÓNA 1998, 58–59; BAGI 2000, 10–11; MOLNÁR 2002, 9.

67 MORDOVIN 2016, 131–162.

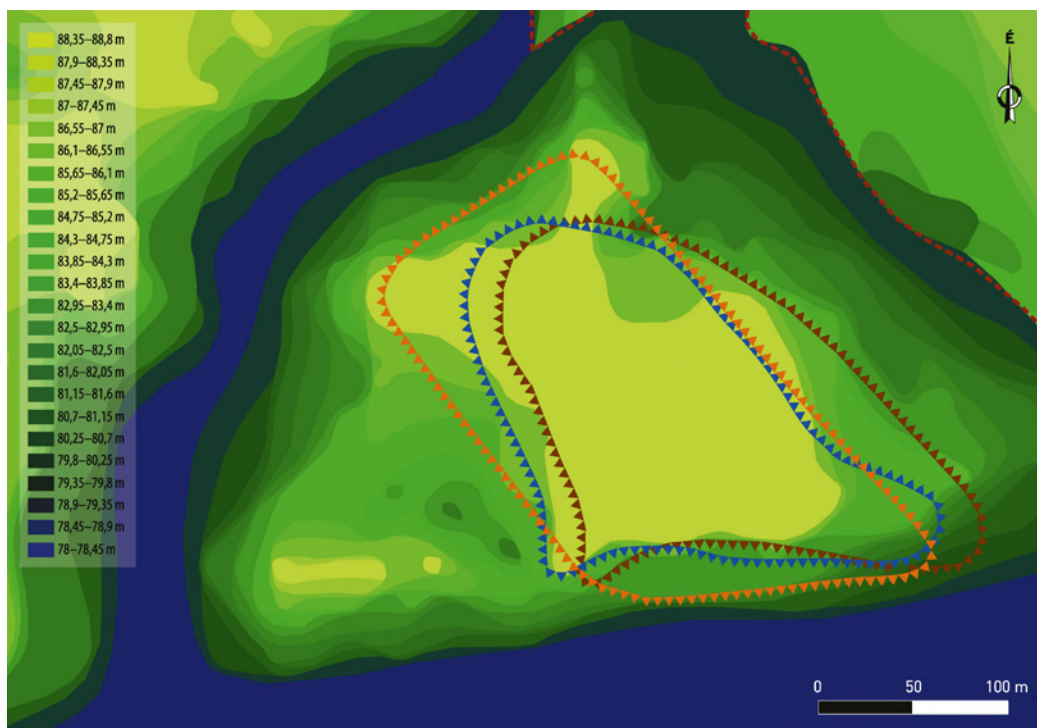
68 KERTÉSZ 2014a, 17 (10:8. ábra); KERTÉSZ 2015, 249 (4:8. kép); KERTÉSZ 2016, 79–80 (1:1. kép); KERTÉSZ 2017, 102 (5:8. kép).

69 KERTÉSZ–BANA 2010, 69; KERTÉSZ 2010; KERTÉSZ 2014, 350; KERTÉSZ 2014a, 17; KERTÉSZ 2015, 249; KERTÉSZ 2016, 80; KERTÉSZ 2017, 101.

70 KERTÉSZ 2021, 99–103.

71 KERTÉSZ et al. 2007a, 36–37 (35. kép); KERTÉSZ–BANA 2010, 69; KERTÉSZ 2010; KERTÉSZ 2012, 52–53 (10:1. ábra); KERTÉSZ–KORPÁS 2013, 398 (4:1. kép); KERTÉSZ 2014, 380 (6:1. kép); KERTÉSZ 2014a, 17 (10:8. ábra); KERTÉSZ 2015, 249, 257 (4:8., 8:1. kép); KERTÉSZ 2016, 79 (1:1. kép); KERTÉSZ 2017, 102, 107 (5:8., 10:1. kép); KERTÉSZ 2017a, 47, 51.

72 KERTÉSZ et al. 2007, 161.

4. Szolnok ispánsági várának az öskörnyezeti viszonyok figyelembevételével készített alaprajzi rekonstrukciói
Színkód: 1. barna: 2010; 2. kék: 2012; 3. narancssárga: 2014

Azt azonban csak a 2017 és 2019 között lezajlott ásatásoknak köszönhetően tudtuk meg, hogy ez pontosan hány méter volt.

A várhely kiválasztása igazi telitalálatnak bizonyult. Egyrészt a folyó- és állóvizek teljesen körülölelték, és mindegyik oldala természetes védettséget élvezett: észak, kelet és nyugat felől a több ágra szakadt Zagyva, délről a Tisza határolta. Másrészt a sziget 84 métert meghaladó felszíni viszonyai még az áradások tetőzésekor is teljes biztonságot nyújtottak. Végül az sem mellékes, hogy a Tisza ártere ezen a ponton igencsak összeszűkül, ami mindenkor lehetővé tette a vár problémamentes megközelíthetőségét.⁷³ A korábbi találgatásokon⁷⁴ és sztereotípiákon⁷⁵

73 KERTÉSZ et al. 2007a, 36–37 (35. kép); KERTÉSZ–BANA 2010, 69; KERTÉSZ 2010; KERTÉSZ 2014, 355.

74 KOMÁROMY 1943, 72; KAPOSVÁRI 1971, 88; KAPOSVÁRI 1974; KAPOSVÁRI 1983, 161–162; BÓNA 1998, 58–59; SELMECZI 2015, 205.

75 Például: GOROVÉ 1820, 18; PALUGYAY 1854, 303; SZENDREI 1889, 125; BALOGH 1927, 166; NEMES 1975, 37, 39; SELMECZI 1975, 30–31; GYÖRFFY 1977, 331; KRISTÓ 1988, 434; KRISTÓ 1994, 655; SZABÓ 1996, 39; BÓNA 1998, 58–59; SZABÓ 1998, 24; SZIKSZAI 1998, 155–156; MOLNÁR 2002, 8–9; BENITS 2003, 134; SZABÓ 2010, 16.

túllépve, az újabb kutatások tették lehetővé annak megállapítását, hogy a 11. századi ispánsági erősség és az 1550–1552-ben épített végvár nemcsak falaik szerkezetében, hanem alaprajzukban és méretükben egyaránt markánsan eltértek egymástól. Emiatt csak részben fedték egymást: a jóval nagyobb kora újkorinak az Árpád-kori hozzávetőlegesen csak a keleti felével esett egybe! A talajmechanikai fúrások adatain túl még a vársziget modern topográfiai felmérésein is egyértelműen megfigyelhető, sőt a helyszínen ugyancsak érzékelhető, hogy az ispáni erődítmény lényegében a legmagasabb felszín érintette.⁷⁶

Amennyiben a védművek topográfiai helyzetét összevetjük más ispánsági erősségekével, megállapítható: előfordul ugyan, de csak igen szórványosan, hogy a vár közvetlenül egy folyótorkolat által határolt magasparton áll. Hasonló helyválasztással szembesülhetünk például a Mosoni-Duna és a Rába összefolyásánál található Győr,⁷⁷ illetve a Vágnak a Dunába szakadásánál kivitelezett Komárom⁷⁸ esetében.

A régészeti forrásanyag szórványossága ellenére egyértelműen igazolható a szolnoki ispánsági vár kora Árpád-kori megtelepedettsége, ugyanis ilyen korú leletek csak a vársziget keleti részén kerültek elő:

- A várszigeten I. András és I. László király dénárjai szórványként fordulnak elő.⁷⁹
- Az erődítmény alatti Tisza-parton Árpád-kori edénytöredékeket és egy 10–11. századra keltezhető, bronzból öntött, bizánci ereklyetartó mellkeresztet fedeztek fel.⁸⁰
- 1961-1962-ben az ispánsági erősség területén csatornaépítési munkálatok zajlottak. Ennek során a várszigeten a kelet–nyugati irányban áthaladó úttesten nyitott 1 m széles szélességű árokban, a Vártemplomtól északra eső részen a következő leletet tárták fel: „a kövesút alatt 150 cm hordott + 200 cm eredeti mélységben egy hamusgödörből XI. század közepéről való cserépedény, benne viasz. Az Árpád-kori edény analógiája a Jászberény-borsóhalmi éremleletes edénynek,⁸¹ melyben I. Béla pénzeit találtuk, tehát 1063 körüli időből.”⁸²

76 KERTÉSZ et al. 2007a, 30–31 (29–30. kép); KERTÉSZ 2010; KERTÉSZ–KORPÁS 2013, 399; KERTÉSZ 2014a, 11–12, 17–18 (5–6., 10:8., 11:1–2. ábra); KERTÉSZ 2015, 249 (4:8. kép); KERTÉSZ 2016, 79 (1:1–2. kép); KERTÉSZ 2017, 102, 107 (5:8., 10:1–2. kép).

77 TOMKA 1994, 243–244. BÓNA 1998, 29–30; MORDOVIN 2016, 471–472 (204–205. kép).

78 ALMÁSI et al. 1994, 365.

79 POLGÁR 1995, 149–150.

80 KAPOSVÁRI 1971, 87; KAPOSVÁRI 1974; SELMECZI 1975 (17. kép); BÓNA 1996, 232; BÓNA 1998, 59; KERTÉSZ 2014, 355 (8. kép); KERTÉSZ 2014a, 16–17 (9. ábra); KERTÉSZ 2016, 81–82 (2. kép).

81 KAPOSVÁRI 1958; KAPOSVÁRI 1959; PARÁDI 1963, 206–207, 229, 242 (1:1., 14:3–3a. kép).

82 KAPOSVÁRI–CSALOG: DJM RA: 55–68.

- 1973-ban a várbeli dzsámi feltárásakor kerültek elő „szépen díszített Árpád-kori cseréptöredékek”.⁸³
- 1995-ben ugyancsak magában az ispáni várbelsőben, gázvezeték fektetéshez kapcsolódó földmunkák során bukkantak felszínre újabb, rendkívül fontos tárgyak. A kiásott ároknak a jelenlegi Szent István tér északnyugati szélén húzódó szakaszán a kidobott föld átválogatásakor égett, hamus települési omladék kíséretében Árpád-kori leleteket – köztük a korszak legjellegzetesebb edénytípusának, a cserépbográcsnak több darabját –, valamint 16. századi kerámia és kályhacsempe töredékeket azonosítottunk.⁸⁴

Az ispánsági vár régészeti azonosítása

A 2017–2019. évi ásatások alapvetően a török kor megismerését szolgálták, mindazonáltal több, egymástól eltérő korszak objektumai és régészeti forrásanyaga felszínre került. Az eredmények között megkülönböztetett jelentőséggel bír a kora Árpád-kori vár erődítési árkanak azonosítása az 1., a 3. és az 5. szelvényben. Ez ugyanis az első közvetlen fizikai bizonyítéka az ispánsági erősség itteni létének. Az azonosítás ténye önmagában pontot tett arra fordulatokban bővelkedő vitára, amely a 11. századi vár és Szolnok megye székhelye körül bontakozott ki az utóbbi negyedszázadban.

A friss ásatási eredmények, valamint a talajmechanikai fúrások adatai választ adtak a kora Árpád-kori vár erődítési elemeinek mind a nyugati, mind az északi elhelyezkedésére. Mivel a keleti, továbbá a déli sánc nyomvonala egy ideje már biztosnak tekinthető, így lehetővé vált az erősség teljes alaprajzi rekonstrukciójának minden addiginál egzaktabb meghatározása. Mint ahogy erre fentebb már kitértünk, korábban valószínűsítettük, hogy az ispánsági vár területe – más kutatók véleményétől⁸⁵ eltérően – nem esett egybe a kora újkori palánkerősségével, azaz nem terjed ki annak egészére, hanem a keleti részén lokalizálható. Az újabb kutatások mindazonáltal nemcsak ezt erősítették meg, hanem tovább pontosították a vár lokalizációját, és azt is nyilvánvalóvá tették, hogy alaprajza kétségkívül sarkain lekerekített, szabálytalan háromszög, mérete mintegy 1,8 hektár lehetett (5. kép).⁸⁶

83 N. N. 1973, 5.

84 KERTÉSZ–BANA 2010, 69; KERTÉSZ 2010; KERTÉSZ 2014, 355 (9. kép); KERTÉSZ 2014a, 16 (12. ábra).

85 KOMÁROMY 1943, 72; KAPOSVÁRI 1971, 88; KAPOSVÁRI 1974; SELMECZI 1975, 30; KAPOSVÁRI 1983, 161–162; BÓNA 1998, 58–59; SELMECZI 2015, 205.

86 KERTÉSZ et al. 2020; KERTÉSZ 2021, 106–151.

5. Az ispánsági vár, valamint a sáncárok nyomvonalának rekonstrukciója és kapcsolatuk a régészeti szelvényekkel

Összefoglalás

A 11. századi szolnoki ispánsági vár itteni léte az írott források szakszerű elemzése alapján, az elmúlt évtizedekben igazolást nyert. Az erődítmény helyének meghatározására a Zagyva tiszai torkolatánál található vársziget talajmechanikai fúrások adatai alapján rekonstruált öskörnyezeti viszonyai nyújtották a legelső támpontot. Ezekből kiindulva lehetett valószínűsíteni, hogy az ispánsági vár területe – más kutatók véleményétől eltérően – nem esett egybe a kora újkori palánkerősségével, azaz nem terjed ki annak egészére, hanem a keleti részére szűkíthető. A 2017–2019 között elvégzett régészeti feltárások ezt nemcsak alátámasztották, hanem tovább pontosították a vár lokalizációját, és nyilvánvalóvá tették, hogy alaprajza kétségkívül sarkain lekerekített, szabálytalan háromszög, mérete mintegy 1,8 hektár lehetett. Összegezve, a kora Árpád-kori szolnoki vár azonosítása az írott források, valamint az öskörnyezeti rekonstrukció, és különösen a régészeti ásatások eredményeinek köszönhetően kétségbevonhatatlanul bizonyítottnak tekinthető.

Irodalom

- ALMÁSI T. – ENGEL P. – FELD I. (1994): Komárom. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gy. Budapest. 365.
- BAGI G. (2000): A város története a honfoglalástól 1848-ig. In: *Szolnok. A várispánságtól a harmadik évezred küszöbéig*. Szerk.: V. Szász J. Budapest. 9–32.; 311–312.
- BAGI G. (2003): Beszenyszög határának történeti vázlata a honfoglalástól a török hódítás koráig. *Tisicum: a Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve* 13. Szolnok. 111–122.
- BAGI G. – MADARAS L. (2017): *Szolnok a középkorban. Szolnok város és határa történeti vázlata a honfoglalástól a török hódítás koráig*. Források Szolnok város monográfiájához 2. Szolnok.
- BALOGH B. (1927): Szolnok. *Földrajzi Közlemények* 7–10. füzet (1927) 158–176.
- BÁRTFAI SZABÓ L. (1938): *Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig*. Budapest.
- BENEDEK GY. (1992): Oklevelek Külső-Szolnok vármegye XIII. századi történetéből. *Zou-nuk* 7. Szolnok. 217–250.
- BENITS P. (s. a. r.) (2003): *Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2*. Budapest.
- BERTÓK T. L. (2010): Szolnok és vidéke 1910 előtt. In: *100 éves a Szolnoki Vízmű*. Szerk.: Bertók T. L. Szolnok. 9–32.
- BÓNA I. (1996): Baráti megjegyzések és kiegészítések Németh Péter írásához. *Műemlékvédelmi Szemle* 6:1. 230–234.
- BÓNA I. (1998): *Az Árpádok korai várai*. Debrecen.
- BORSA I. (szerk.) (1961): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica II:2–3, 1272–1290*. Budapest.
- BORSA I. (szerk.) (1987): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica II:4, 1290–1301*. Budapest.
- BOTKA J. (2000): *Jász-Nagykun-Szolnok megye jelképei*. Szolnok.
- CSORBA Cs. (1974): Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1972. Debrecen. 177–236.
- ELEK I. (1940): Az Alföld és Szolnok város települése. *Különlenyomat a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 1940. évfolyam 35–36. számából*. 1–11.
- FEJÉR GY. (szerk.) (1832): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VII:2*. Buda.
- GOROVÉ L. (1820): Szolnok Várának viszontagságai. *Tudományos Gyűjtemény* 4:9. 3–32.
- GYÖRFFY GY. (1977): *István király és műve*. Budapest.

- HILD V. (1894): Jász-Nagykun-Szolnok megye monografiájához próbamunkálat: „Szolnok várának építése 1550-ben.” *Jászság* 1894. június 23. 5–10.
- IPOLYI A. – NAGY I. – VÉGHELY D. (szerk.) (1876): *Hazai okmánytár VI.* Budapest.
- HORVÁTH G. (2012): *A szolnoki vár története.* Szolnok.
- KAPOSVÁRI GY. (1958): Múzeumi levél Jászberénybe. *Múzeumi Levelek* 1. Szolnok. 5–7.
- KAPOSVÁRI GY. (1959): Jászberény-Borsóhalma. *Régészeti Füzetek* 11. 73.
- KAPOSVÁRI GY. (1971): A szolnoki vár kialakulása és nyomai a városképben. *Jászkunság* 17:1-2. 81–95.
- KAPOSVÁRI GY. (1974): A szolnoki vár helye a mai városképben. Szolnok megyei Néplap 1974. január 12. Jubileumi Híradó. *A Szolnok megyei Néplap melléklete* 6. 8.
- KAPOSVÁRI GY. (1983): A szolnoki vár kialakulása és helye a város települési képében I. Szolnok térképes, rajzos ábrázolásai és topográfiai képe 1685-től 1810-ig. *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv* 1982–1983. Szolnok. 161–204.
- KAPOSVÁRI GY. (1988): *Szolnok megye műemlékei.* Szolnok.
- KAPOSVÁRI GY. – CSALOG Zs.: *Jelentés a Szolnok-vári gyűjtésről.* (Szolnok, 1962. március 5.) Damjanich János Múzeum Régészeti Adattára: 55–68.
- KARKECZ A. (1885): *Szolnokváros közoktatásának és plebániájának története.* Eger.
- KERTÉSZ R. (2010): *Szolnok középkori és török hódoltság kori régészete.* Kézirat. Szolnok.
- KERTÉSZ R. (2012): Fejezetek a török kori Szolnok kutatástörténetéhez és egy újabb azonosított objektum: a vesztőhely. *Szolnoki Tudományos Közlemények* 16. 40–64.
- KERTÉSZ R. (2014): „...Ódon, tatár korabeli földsáncai folyópartra néznek” – Szolnok ispán föld-fa vára. In: *„Carmen miserabile”. A tatárjárás magyarországi emlékei. Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére.* Szerk.: Rosta Sz. – V. Székely Gy. Kecskemét. 345–384.
- KERTÉSZ R. (2014a): Szolnok az Árpád-korban: tények és eredmények. *Archaeologia – Altum Castrum Online. A Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának középkori régészeti online magazinja* (2014) 1–44.
<http://archeologia.hu/content/archeologia/325/kerteszh-szolnoki-var.pdf>
- KERTÉSZ R. (2015): A középkor végi Szolnok és méltatlanul elfeledett földesura: Pálóci Imre. *Tisicum: a Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve* 24. Szolnok. 245–292.
- KERTÉSZ R. (2016): Középkori kereszték Szolnokról. In: *Vízöntő. Ünnepi kötet a Jászságról Bathó Edit tiszteletére.* Szerk.: Bánkiné Molnár E. Szolnok. 77–95.
- KERTÉSZ R. (2017): Szolnok középkora és kora újkora – Kaposvári Gyula objektívján keresztül. In: *K. Gy. – Visszaemlékezések Kaposvári Gyulára.* Szerk.: Szabenyi N. Szolnok. 93–141.

KERTÉSZ R. (2017a): Szolnok – a királyi Magyarország egyik rövidéletű végvára (1550–1552). *Várak, kastélyok, templomok – Évkönyv*. H. n. 46–51.

KERTÉSZ R. (2021): *Eltemetett múlt. Szolnok középkora és kora újkora a várásatás tükrében*. Szolnok.

KERTÉSZ R. – BANA Zs. (2010): Régészeti kalandozások a város múltjában (11–18. század). In: *Szolnok könyve. Fejezetek a város történelméből*. Szerk.: M. Román B. – Pókász E. – Szutorisz-Szügyi Cs. – Tapasztó I. – V. Szász J. Szolnok. 60–86.

KERTÉSZ R. – KORPÁS Z. (2013): A szolnoki végvár felépítése 1550–1552-ben és Bernardo Villela de Aldana ide kapcsolódó levelei. *Tisicum: a Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve* 22. Szolnok. 387–450.

KERTÉSZ R. – MORGÓS A. – NAGY D. – SZÁNTÓ Zs. (2007): Tisza-hidak a török hódoltság korából radiokarbon és dendrokronológiai vizsgálatok tükrében. In: *Az erdő és a fa régészete és néprajza*. Szerk.: Gömöri J. Sopron. 145–178.

KERTÉSZ R. – BANA Zs. – NAGY D. (2007): Új adatok és módszerek Szolnok városmagjának történeti rekonstruálásához. *Szolnoki Tudományos Közlemények* 11. Szolnok. 1–46.

KERTÉSZ R. – ÁDÁM M. – GÁLVÖLGYI O. – F. KOMORI T. (2020): A szolnoki vár: lokális, regionális, globális/interkontinentális kapcsolatok. In: *Érett középkor. Régészeti konferencia a Vármúzeumban, 2019. február 21–22.* Szerk.: Kelényi B. – Papp A. Budapest. (Megjelenés alatt.)

KOMÁROMY J. (1943): Adatok Szolnok várának történetéhez. *A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve* 2. 1938–1943. Jászberény. 71–112.; 314–316.

KRISTÓ Gy. (1988): *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest.

KRISTÓ Gy. (1994): Szolnok. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gy. Budapest. 655.

KRISTÓ Gy. (1994a): *A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig*. Irodalomtörténeti Füzetek 135. Budapest.

KRISTÓ Gy. (2002): Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. *Századok* 136:2. 469–484.

MÁLYUSZ E. (1943): A magyarság a középkori Erdélyben. *Hitel* 8:1–6. 267–289.

MOLNÁR E. (2002): Az Alföld kulcsa, a szolnoki vár. *Belvedere* 14:7–8. 8–22.

MORDOVIN M. (2016): *A várszervezet kialakulása a középkori Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban a 10–12. században*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 5. Budapest.

N. N. (1973): Jegyzetek egy ásatáshoz. *Szolnok megyei Néplap* (1973. szeptember 2.) 5.

NAGY I. (szerk.) (1891): *Hazai okmánytár VIII*. Budapest.

NEMES G. (1975): Szolnok. In: *Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I*. Szerk.: Nemes G. Vízügyi Történeti Füzetek 8. Budapest. 36–53.

- NÉMETH P. (1995): Szolnok megye kialakulásának kérdéséhez. In: *Tanulmányok és Közlemények*. Szerk.: Ujváry Z. Debrecen – Szolnok. 109–118.
- PALUGYAY I. (1854): *Jász-Kún Kerületek s Külső Szolnok vármegye leírása*. Pest.
- PARÁDI N. (1963): Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. század). *Archaeologiai Értesítő* 90. 205–251.
- POLGÁR Z. (1995): Éremkincsleletek a szolnoki múzeumban. In: *Tanulmányok és Közlemények*. Szerk.: Ujváry Z. Debrecen – Szolnok. 145–151.
- POLGÁR Z. (1996): Az Árpád-házi királyok kora (1000–1301). A szolnoki vár. In: *Vendégségben őseink háza táján*. Szerk.: Madaras L. – Kertész R. – Polgár Z. Állandó régészeti kiállítás a szolnoki Damjanich János Múzeumban. Szolnok. 79–87.; 105–112.
- SCHEFTSIK Gy. (szerk.) (1935): *Jász-Nagykun-Szolnok vármegye multja és jelene*. Pécs.
- SELMECZI L. (1975): Szolnok város története a honfoglalástól 1526-ig. In: *Szolnok város története I*. Szerk.: Kaposvári Gy. – Mészáros F. Szolnok. 25–38.
- SELMECZI L. (2015): Még egyszer a szolnoki körmeneti keresztről. Jászkunság: a Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület Évkönyve 3. Szolnok. 203–208.
- SOMOGYI I. (1886): A szolnoki vár újjáépítésének története 1550. (Egykoru latin oklevelek alapján) II. *Jász-Nagykun-Szolnok. Közlöny: a megyei, községi, társadalmi, sport és közgazdasági élet köréből* (1886. június 13.) 1–2.
- SZABÓ L. (1996): *Jász-Nagykun-Szolnok megye rövid története írásban és képekben*. Szolnok.
- SZABÓ L. (1998): *Szolnok város művelődéstörténete 1075–1990*. Jászkunság füzetek 11. Szolnok.
- SZABÓ L. (2010): Zounok. A város első évszázadai. In: *Szolnok könyve. Fejezetek a város történelméből*. Szerk.: M. Román B. – Pókász E. – Sztutorisz-Szügyi Cs. – Tapasztó I. – V. Szász J. Szolnok. 12–29.
- SZAKÁLY F. – SCHOLZ L. (közreadja; fordította) (1986): *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548–1552)*. Budapest.
- SZENDREI J. (1889): Szendrei János: Szolnok eleste 1552-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* 2. 125–140.
- SZENTPÉTERY I. (szerk.) (1923–1927): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I:1–I:2*. Budapest.
- SZENTPÉTERY I. (szerk.) (1943): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica II*. Budapest.
- SZIKSZAI M. (1998): Jász-Nagykun-Szolnok megye székhelye: Szolnok. In: *Jász-Nagykun-Szolnok megye kézikönyve*. Főszerk.: Novák L. Magyarország Megyei Kézikönyvei 10. H. n. 150–183.

SZŰCS J. (1993): *Az utolsó Árpádok*. História könyvtár, monográfiák 1. Budapest.

TOMKA P. (1994): Győr. In: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk.: Kristó Gy. Budapest. 243–244.

WENZEL G. (1864): *Codex Diplom. Arpadianus Continuatus. Árpádkori új okmánytár V*. Pest.

WENZEL G. (1869): *Codex Diplom. Arpadianus Continuatus. Árpádkori új okmánytár VII*. Pest.

WENZEL G. (1871): *Codex Diplom. Arpadianus Continuatus. Árpádkori új okmánytár IX*. Pest.

WENZEL G. (1873): *Codex Diplom. Arpadianus Continuatus. Árpádkori új okmánytár X*. Budapest.

WENZEL G. (1873a): *Codex Diplom. Arpadianus Continuatus. Árpádkori új okmánytár XI*. Budapest.

EGY BÁCSKAI VÁROS BORKERESKEDELME ÉS
SZŐLŐMŰVELÉSE A 19. SZÁZADBAN
(A SZŐLŐMŰVELÉS ÉS BORKERESKEDELEM
HATÁSAI BAJA TÉRSZERKEZETÉRE)

Fábián Borbála

**Wine trade and viticulture of a town in Bácska in the 19th century
effects of viticulture and wine trade on the spatial structure of Baja**

Bácska is better known for its wine consumption than for its viticulture. The winegrowing of Baja, one of the towns in Bácska however, can still be traced back to Turkish times. In the 19th century, the city with the most vineyards was Baja. Even at the end of the century, it was second behind Subotica. The names of the vineyard areas in Baja are: Upper vineyard, Kenderes vineyard, Jaukó vineyard, Pető vineyard. József Sebők and Sándor Nádas, who later became the President of the Fruit Association of Baja, were once nationally recognized experts in local viticulture. In Baja, wines from Tolna and Baranya were mainly sold. In the 1860s, ca. 8,700,000–11,600,000 litres of wine was sold in Baja, local consumption was 10 percent of this. With the decline of wine trade, caused partly by the change in the transport route and partly by the phylloxera disease, the number of wine merchants in the city decreased significantly. In Baja, two streets were closely linked to the wine trade. In the streets names Provália and Borrév (Wine-harbour), wine merchants had their houses with cellars. The names of both streets were changed at the beginning of the 20th century. The growth of the city caused the decline of the surrounding vineyards. Harvests in Baja were community holidays. Almost all traces of the once significant wine trade have disappeared from the city, and only a few cellars preserve its memory.

A bácskai városok közül Újvidék, pontosabban a vele szemben lévő, de napjainkban már vele összeépült Pétervárad szőlőtermesztése a legrégebbi, már a középkorból vannak adatok az ottani szőlőkről és borokról. A dualizmus korában Szabadka szőlőművelése az ismertebb, bár az ott termelt bort nem tartották sokra – helyben fogyasztották. Bácska nagy borfogyasztásáról volt híres már a 19. században is. Zombor, Zenta vagy Magyarkanizsa szőlőművelése nem volt nagymértékű. A 19. század elején írták Bács-Bodrog vármegyéről, hogy „*bora sok terem, kiváltt Sz. Mária,¹ Baja, Zombor és a' Tsatorna körül*” (Magda 1819, 277). A bajai borról a 19. század első felének egyik helynévlexikonjában ezt írták: „*Minthogy szőlőhegyei nincsenek, bora nem igen híres*” (Hübner 1816, 279).

Bácska egyik kereskedővárosa, Baja szőlőművelését már a 19. század első felében jegyezték, sőt akkoriban a legnagyobb szőlőterülettel rendelkezett – nagyobb, mint Szabadka. A 19. század közepén Fényes Elek azt írta, hogy a város gazdálkodásában a legnagyobb szerepet a szőlőtermesztés tölti be. A szőlőskertek nagyobb területen feküdtek a város határában, mint a szántóföld vagy a legelő (Fényes 1851, 69–70). A 19. század közepén az *Ujabb kori ismeretek tára* szerint a Bácskának „*bora sem igen dicsértetik, még legjobbat szűrnek Jankovácz, Baja, Szabadka körül, az ottani homokos, apró kövecscsel kevert földeken*” (Ujabb... 1850, 251).

Az 1870-es években egy bácskai néptanító, Fridrik Tamás a megyét bemutató monográfiájában azt írta, hogy a jobb borok Szabadkán, Jankovácon (ma: Jánoshalma), Baján, Bácsalmáson és Újvidék homokos földjén termett szőlőből készültek. Három borkereskedő helyet is említ: Baját, Újvidéket és Kúlát (Fridrik 1878).

Egy bácskai város szőlőművelése

Az első írásos adatok Baja szőlőtermesztéséről a török időkből származnak. A 17. század végi összeírás szerint 366 kapa szőlő volt itt, a Rákóczi-szabadságharc pusztításai után 289 kapa. Bél Mátyás 1735-ös Bács-Bodrog vármegye leírása szerint gabonát termesztettek és bort termeltek a bajaiak. A szőlők közül elsősorban kadarka termett, amit ő „budai nemesítésű vörösnek” nevezett (Bél 1962, 87). A 18. században nemcsak a városnak volt jelentős szőlőterülete, hanem a bajai uradalomnak is, melynek központja Baja mezővárosa volt. A város földesura 1750-től a Grassalkovich család volt. Az 1767-ben gr. Grassalkovich Antallal kötött örökös szerződés szerint a földesúr a robottól mentesítette a városlakókat, viszont a

1 Szentmária, Maria-Teresiopolis, azaz Szabadka. 1845-ben kapta vissza a Szabadka nevet a Mária Terézia által 1779-ben szabad királyi városi rangra emelt település.

borokat a hajókról az urasági pincébe, onnan pedig a kocsmákba a város lakóinak ingyen kellett hordani, valamint az urasági szőlőbe szedőket kellett küldeniük, és dézsmáláskor ordinantiákat állítani. A robotolás megváltásáért évente 3.000 forintot fizettek (Iványi 1882, 2). Korabinszky Mátyás lexikonában is szerepel a 18. század végén, hogy a szőlők részben az uraságé, részben a városé, amiért évente 3.000 forintot fizettek az uraságnak (Korabinsky 1786, 25).

A szőlőket a homokterületekre telepítették a futóhomok megállítására. Például 1809-ben a bajai uradalom bérlője írta Borotával kapcsolatban: „*Minthogy Esztendőnként az folyó és sivaly homok Bajai uradalomba helyhezteső Borotai pusztánkon annyira meg szaporodik, és elfoglalni kezdi az Legelőket, hogy ha annak akadály nem tétet- tetnék, félő, hogy az Kaszálókat sőt az szántó földeket is el fogja, jonak itéltem, hogy annak némely részét Szent Iványi lakosoknak szőlők be ültetésére ki adjam ...*”²

1859-ben a temesvári helytartótanács (az 1848-49-es forradalom és szabadságharc után 1860-ig a délvidékkel együtt Baja a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság része volt) kérdőívére válaszolva írták, hogy a futóhomok megkötésére szőlőt és gyümölcsfákat ültettek, erdőket, fasorokat telepítettek. A városhoz 8.800 kapa szőlő tartozott. Részben már kiirtották a szőlőket, hogy termőterületeket nyerjenek (Felső-Bácskai 2017, 123 és 488–489). Ez a folyamat az 1860-as években is folytatódhatott. Akkoriban a silány bor miatt elsősorban Zombor környékén a szőlőterületekből szántóföldek lettek (Török 1866, 92). A 8.800 napszamos elírás lehet, mivel a bajai uradalom 1855-ös összeírásakor 8.701 kapás szőlő volt a város használatában, 3 kapás szőlő – a Bajával 1853-ban egyesített – Istvánmegye falu használatában, az uradalmi földek között pedig 124 kapás szőlő volt (Kiss 1989, 259).

A bajai bortermelés mértékéről kevés adattal rendelkezünk a 19. századból. Az egyik ilyen adat, hogy az 1842–47 közötti években fizetett tized és kilenced átlagát kiszámolták a bajai uradalom megváltásának előkészítésekor. Eszerint évente átlagosan természetben 1.301 akó mustot és készpénzben 4.694 váltóforint 45 krajcárt fizettek a bajai polgárok (Kiss 1989, 259).

1873-ban a 895 bajai szőlőbirtokos 329 akó fehér-, 2.748 akó vörös- és 5.382 akó sillerbort termelt (Keleti 1875, 273). Az 1895-ös statisztika szerint 625 hektár szőlőterületen szüretelt szőlőből kiperéselt 3.873 hektoliter mustból 517 hl fehér-, 505 vörös- és 2.464 sillerbort készítettek (A magyar... 1897, 40). (1. kép)

A bajai szőlőterületek elnevezése az évszázadok során változott. A város első, 1772-ből származó térképén még égtájak szerint nevezik meg a szőlőket. Van északi és keleti szőlők (Tractus Septemtrionalis Vinearum, Tractus Orientalis Vinearum). A déli területen lévő szőlők az egykori Pető faluhoz tartozó területen

2 Magyar Nemzeti levéltár Bács-kiskun Megyei Levéltára (MNL BKML) XV. 33. 4. d.

1. kép: Baja 1772-ben (Balla Antal térképének másolata 1794-ből, MNL BKML XV. 1. a. BvT 21.)

külön 'szőlő' elnevezést nem kaptak, de a térkép jelzéseiből felismerhetők. A határ délnyugati része a 19. században híressé lett bajai búcsújáráhely, a Vodica (ma: Máriakönyve) környékén a Szurdok volt, melynek több mint fele szőlővel volt beültetve: elnevezése vodikai szőlők (Vinea na Voditza). Vrayes-puszta (Aranyhegy) területén nem volt szőlő, ezen a területen erdő volt. Vrayes-puszta másik részét Vaskút kapta meg, és egy részét szőlővel ültették be. Istvánmegye azért szerepel ebben az összeírásban, mert Istvánmegye-puszta nagyobb részét 1770-ben szerzte meg több évtizedes per után a kalocsai érsektől gr. Grassalkovich Antal. Az északi szőlők egy kis része tartozott Istvánmegyéhez.

A térkép sarkában lévő összesítő táblázat szerint a szőlőterület kevesebb volt, mint a szántóföld (2.655 jugera). A legtöbb területet legelőnek hasznosították (5.450 jugera).³

1. táblázat: A bajai szőlőterületek elhelyezkedése és nagysága 1772-ben

	jugera
Baja	1.446
Vranyes	-
Istvánmegye	89
Pető	664
Szurdok	76
összesen	2.275

Bauer Antal vármegyei mérnök (inzsellér) Bács-Bodrog vármegye településeinek földhasználatát bemutató, kataszteri jellegű, 1805-ben készült atlaszának Baját és Istvánmegyét tartalmazó lapján a város körül négy szőlőterület: Fantzaga, Jauko és Kenderes, valamint Pető olvasható. A térképen lévő táblázat szerint a város összes területéből (12.871 jugera) 2.820 jugera volt szőlővel beültetve.⁴

2. táblázat: A bajai szőlőterületek elhelyezkedése és nagysága 1805-ben (OSzK TA 183)

	jugera
Fantzaga	528
Jauko és Kenderes	1.398
Pető és Voditza	894
Összesen	2.820

3 MNL BKML XV. 1. a. BvT 21.

4 OSZK TA 183.

A Vodica szőlő megfelel a város első térképén szereplő Szurdoknak. A későbbiekben a vodica szőlőket sokszor csak petői – néha petei – szőlőkként említették. Pető egy középkori falu neve volt Baja közelében. Néhány épületének romjai a 19. században még látszódtak. Jaukó a délszláv nyelvekben kiáltást, jajszót jelent, de ragadványnév is lehet. Baján helynévként a Jaukovo vagy Dolnij Jaukovac mellett voltak a Jaukovački vinogradi, vagyis a Jaukovi szőlők (Mandity 2005).

A 19. század első felében nem változott a szőlőterület nagysága, mert az 1826-os vármegyei összeírás szerint is 2.822 jugera volt a bajai szőlőterület (Bauer 1826.). A bajai szőlőterületek elnevezései: Felső szőlők, Kenderesi szőlők, Jaukói szőlők, Petői szőlők. A Felső szőlők elnevezés korábbra vezethető vissza, mert Balla Zsigmond 1800 körülre datált térképén is olvasható a „Felső hegy” az északi szőlőterületek megnevezéseként. Az 1772-es térképén szereplő keleti szőlők helyett „Közép hegy” olvasható. A délnyugati szőlők megnevezése petői szőlők.⁵

Az 1878-as kataszteri térképen a szőlők megnevezése eltér a száz évvel korábbitól: Felső szőlők, Kenderesi szőlők, Jaukói szőlők, Petői szőlők.⁶ A Kenderesi szőlők megnevezésének kivételével a három másik elnevezés a harmadik katonai felmérés térképén is olvasható. Az 1936-os 75.000-es katonai térképen a Felső szőlők, Jankói⁷ szőlők és Petői szőlők szerepelnek. 1941-es Magyarország katonai felmérésén is ugyanez olvasható.

A Vancagai (Fancagai vagy Fantzagai) szőlők későbbi elnevezése lett a 19. század közepén a „Felső szőlők”, de még a 20. század elején is használják a „Vanczaga-dülő” kifejezést is, ahogy ez a Borovszky Samu-féle Bács-Bodrog vármegye monográfiában olvasható (Magyarász [1909], 296). A Felső szőlők megnevezés szerepel Papp Zsigmond 1850-ben városi megrendelésre készített térképén is.⁸ (2. kép)

A 18. században még létezett Kenderes-tó az idők során feltöltődött, már 1800 körül mocsaras rész volt Balla Zsigmond térképe szerint.⁹ Területe a város része lett a Rókus városrész növekedésével. A 18. századi és a 19. század első felének végrendeleteiben még szerepel a Kenderes-tói szőlő megnevezés: pl. „szőlóm a Kenderes tónál” – Taba György 1763-ban kelt végrendeletében (Kemény 2005, 21). A 19. század közepén még vizenyős, náddal benőtt terület volt a „Kenderestó”-i szőlők. A lakosság emlékezete szerint a tavat kenderáztatásra használták, s erről kapta a nevét (Kőhegyi–Solymos 1973, 18).

5 MNL BKML XV. 1. a. BvT 6.

6 OSZK NyK Baja, 1942. Térképtár, ST. 66.

7 A Jankói elnevezés sajtóhiba – a Jaukói nyomtatásban gyakran Jankóiként szerepelt.

8 MNL BKML XV. 1. a. BvT 17.

9 MNL BKML XV. 1. a. BvT 6.

2. kép: Baja 1800 körül Balla Zsigmond térképén. A térképen a Kenderes-tó helye már mocsaras terület. A Kenderesi és Jaukói szőlők helyett a „Vinea Közép hegy” olvasható (MNL BKML XV. 1. a. BvT 6)

A bajai szőlőművelés 19. századi történetéről keveset tudunk. A hírlapi tudósítások szerint a 19. század első felében, más mezőgazdasági terményekhez hasonlóan, a szőlőtermés mennyisége is az időjárástól függött. A tudósítások ezért legtöbbször a jégverés vagy más természeti csapások miatt említik, hogy rosszabb lett a szőlőtermés a szokásosnál. Például 1837-ben: „A' szüret némelly szőlésznek közepszerű mennyiségű bort adott, melly bizonyosan nagyobb leendne, ha a fürtök meg nem rothadtak volna” (Jelenkor 1837, 397).

Az abszolutizmus időszakából ismert egy helyi szőlész, aki szakismereteit a korabeli lapokban megosztotta másokkal is. Nemes Sebők József (1804–1873) Bajára költözött, itt alapított családot, és 1839–49 között a város főjegyzője is volt. Saját közlése szerint 1848 körül kezdett el kertjében szőlőműveléssel foglalkozni. Tíz év alatt fajtagyűjteményt hozott létre, és a kertjében lévő lugasnak csodájára jártak. Szőlőmetszésre, szőlőművelésre másokat is oktatót, például a bajai ferenceseket, akik kertjükben egy 2 kapa nagyságú területen 8 akó bort termeltek (Sebők 1858). A korszak másik jelentős szőlésze, aki gyümölcsstermesztéssel

is foglalkozott, a Bajai Gyümölcsészeti Egyesület elnöke, Nádas Sándor volt. A városban azon szakemberek egyike volt, aki a peronoszpóra elleni védekezés fontosságára felhívta a figyelmet. A Bajai Gyümölcsészeti Egylet a védekezést permetezőszerek beszerzésével és a permetezőgépek kölcsönzésével segítette. A városi szabályrendelet megalkotását is elősegítették (Fábián 2012).

Bajai borkereskedelem

A 19. század közepén az 1857-es népszámlálás adatait elemezve Szathmári Károly is kiemelte, hogy a bajai lakosok földműveléssel legkevésbé foglalkoznak. Ipara jelentősebb, de a legfontosabb a kereskedelme, bár iparosainak száma meghaladja kereskedelemmel foglalkozókéét. A 20.000 lakosú város hetipiacán 2.000–2.500 fő fordult meg, a négy országos vásárán 60–100.000 fő, évente 1 millió kocszi (Szathmári 1864).

Már a török időkből vannak adataink a bajai borkereskedelemre. A tolnai és baranyai borok egyik fő kereskedési helyszíne volt Baja. A legkorábbi tudósítások erről a reformkori újságokban találhatók. A Baján eladott gabona egy részét a dunántúliak (baranyaiak, tolnaiak) vásárolták meg, akik eladásra boraikat hozták a bajai piacra. Egy reformkori tudósítás szerint ezek „zamatos és tarthatóbb borok” voltak (Jelenkor 1837. dec. 16., 397).

Egy gazdasági tudósítás szerint 1850-ben: „ez idén Baranya-megyében és Szegszárdon, honnan legtöbb bort hordanak, nem jó szüret volt, a bor nagyon megdrágult. Somlai óbor akója 20–40, neszemlyi 15–30, magyarádi 14–35, kőbányai 10–24, váli 9–20, villányi 20–30, penczi 6–12 frt. v.” (Gazdasági Lapok 1850. febr. 10., 188). Ez a legteljesebb felsorolás a Baján árusított borokról, amit találtam. A helyi lapok elszórt adataival lehet kiegészíteni. Az első, helyben nyomtatott magyar nyelvű újságban, a *Bajai Közlöny*ben jelent meg Seitz István hirdetése 200 akó villányi vörös- és sillerbor eladásáról (*Bajai Közlöny* 1860. ápr. 22., 68). Egy másik hirdetés szerint tokajit is árultak Baján. Az egyik bajai nagykereskedő, Herzfeld Henrik az 1880-as években aradi és ménesi borokat is árusított (*Bajai Közlöny* 1887. dec. 11., 3). A hirdetések szerint Krausz Ignác bor- és sörkereskedő 1879-ben pécsi fehér- és sillerborokat árult. Az egyik bajai görögkeleti fűszerkereskedő címere az „Arany Hordóhoz” volt. Krsztanits Hariton Janics József üzletét vette át, ami a szerb hitközség bérházában működött. (3. kép)

Az 1900-ban rendezett helyi iparkiállítás kalauza és Bellosics Bálint szerint Péccsel, Villánnyal, Szilvással, Szekszárdal és Bátaszékkal voltak szorosabb kapcsolatban a bajai borkereskedők (Bellosics 1894, 367; Lemberger 1900, 50).

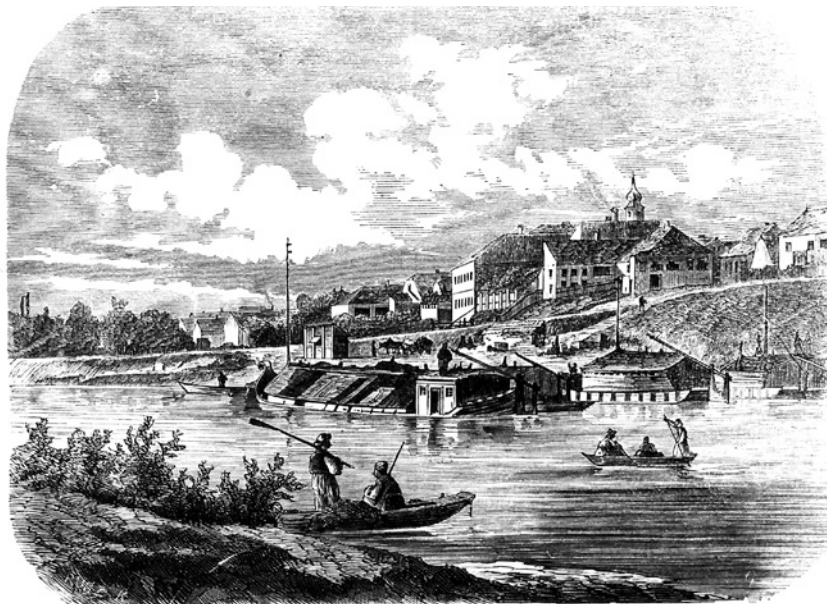

3. kép: A bajai nagy tűzvészről a Sugovica (Donau) partról készített korabeli rajz részlete. A parton jól látszódnak a hordók (Mayer F. G. rajzából Schmid János készítette litográfia. Az Ady Endre Városi könyvtár helyismereti gyűjteményéből)

A borkereskedelem mértékéről a levéltári és a statisztikai adatok hiánya miatt csak becsléseket lehet olvasni. Egy 1858-as tudósítás szerint 120 ezer akó bort hoztak a bajai piacra, és 60 ezret szállítottak el. 1865-ben 150–200 ezer akó borral kereskedtek, a helybeli fogyasztás 15–20 ezer közt ingadozott (Czirfus 1866, 480).

Az 1860-as évek összegzése szerint Tolna megye alsó részéből évente 120.000 akó bort és pálinkát hoztak Bajára eladni, ebből Bátaszékről 45.000 akót. A közvetítő kereskedelemben is jelentős szerepet játszott a város. A Bácskába és Bánátba 150.000 mázsa, a Kunságba 50.000 mázsa és Szabadkára 50.000 mázsa bort, pálinkát és sört szállítottak, nagyjából tengelyen (Szathmári 1864). A kiegyezés utáni években is úgy mutatták be a várost, hogy a 2 millió mérő gabona mellett 150–200 ezer akó bort is eladtak (Kenessey 1870, 262). (4. kép)

Néhány borkereskedő név szerint ismerhetünk a forrásokból. Az 1848-49-es szabadságharc idejéből a szerb borkereskedők neveivel találkozunk, mivel menekülésük után az ő boraikat adta el a városi tanács: Athanáczkovics Gábor, Vukasimovics Iszák, Simics Pál, Kaisz György borkereskedő a nemzetőri szolgálat alóli felmentésért nyújtott be kérelmet (Kemény 2008).

Sokovieza, bajai kikötő. — (Greguss János rajza.)

4. kép: A bajai kikötő, pontosabban a Borrév. A kép háttérében a Provália utca házai (Greguss János rajza, 1870 k. In: Magyarország képekben c. honismertető album)

1857-ben 17 nagyobb és 33 kisebb borkereskedő volt a városban. Egy 1859-es levéltári irat szerint a bajai nagyobb borkereskedők voltak: Pollák Sámuel, Basch Bernát, Pollak Adolf, Heszer (Hesser) Ignatz, Athanazkovits Gabriel, Friedmann Hermann, Weisz Nathan, Klein Moritz, Jeremsevits Georg (Ferentsevits), Ioanovits Constantin, Schön Jakob jun., Mittermann Johann, Rodits Michael, Obláth Michael, Szimits Alexander. A nevek alapján főként szerb és izraelita kereskedők voltak.

1883-ban még 11 borkereskedő volt a városban. 1887-ben a *Czégek kézikönyve* már csak hat céget sorolt fel, közülük is az egyik a következő évben megszűnt. Ezek voltak: Athanaczkovits Gábor fiai (Lázár, György, sz. Koischor Zsófia), Boschán Péter bor- és szeszkereskedő, Dobry Simon, Hesser Ignác, Krauss Ignác bor-és sörkereskedő, Müller Heinrich (*Czégek...* 1887. 23–27).

1890-ben is kilenc borkereskedő lakott a városban. Közülük heten a Provália utcában (Athanaczkovits György, Boschán Artúr, Boschán Károly, Boschán Péter, Hesser Ignác, Müller Henrik, Pollák I. Adolf). Athanaczkovics Lázár az egyik szomszédos utcában lakott, míg Pollák Bernát a Sugovicától – és a Provália utcától – távolabb eső Tóth Kálmán utcában, mely a vásártérhez esett közel (*Jekelfalussy* 1892, 253). Az 1914-es helyi címtárban szereplő három borkereskedő közül is kettő még a Provália – az utca 1904-es átnevezése óta Árpád – utcában lakott (*Baja város...* 1914).

A borkereskedők számának csökkenése nemcsak a város gazdasági hanyatlásával hozható összefüggésbe, mely az 1880-as évekre tehető. Oka a gazdasági válság mellett az, hogy az új vasúti közlekedés sokáig elkerülte a várost, és 1885-ben is csak egy szárnyvonal vezetett ide. A másik ok a filoxeravész volt, mely a dunántúli szőlőket is elpusztította. A helyi szőlők ellenálltak a filoxéra pusztításának, de az itt termelt bor piaci kereslete csekély volt. 1910 körül 7.000 hl bort adtak el évente (Öveges 1910, 49).

A borkereskedelemhez szorosan kapcsolódik a helyi iparosok tevékenysége is. A bajai kádárok hordóit vásárolták a bajai vásárokbá érkezők és a környékbeli szőlőművelők is. A nagyvásártérhez közel az egyik utcának napjainkban is Kádár utca a neve.

A szőlőművelés és borkereskedelem hatása város szerkezetére

A várost körbevevő szőlőterületek már a 18. század második felében jellemezték a várost. Ezt a városról készült első térkép is mutatja. Ezek a szőlőterületek nemcsak gazdasági hasznot hajtó növények voltak a városlakók számára, hanem a környező táj átalakításának eszközei is, mert a környező homokos területeket így tudták hasznosítani, valamint a futóhomok megállítására is szolgált. A szőlőműveléshez bizonyos vagyoni is szükség volt, mert már a 18. század közepén azt írták, hogy a szőlők egy részét nem művelték, mert a szegényebb városlakóknak nem voltak állataik, s nem tudták trágyázni szőlő földjét, ami ezért nem – vagy alig – hozott termést.

Fényes Elek 1837-ben megjelent művében így jellemzi Baja mezőváros környezetét: *„A várost nagy részt szőlős és gyümölcsös kertek veszik körül; csupán az úgy nevezett homok felől látszanak holmi sivatag homokos buczkák”* (Fényes 1837, 52). A 20. század elején azt írták a város talajáról: *„homokos, de nem terméketlen; szántóföldnek, szőlőnek alkalmasabb, mint legelőnek.”* (Magyarász [1909], 290).

A lakosság számának növekedése a város 19. századi területi növekedését is eredményezte. A városhoz közeli szőlőkből fokozatosan belterület lett. Ez a folyamat már a 18. században elkezdődött.

A növekedés egyik leglátványosabb része a helyi zsidótemető, mely a várostól távol, az egyik szőlőterületen létesült a 18. század közepén. A 20. század elejére ez a terület már a város széle volt. A temetőhöz vezető út mellett gyalogjárdát is építettek, hogy megkönnyítsék a kijárást. Kiscsávoly és Katonaváros részek növekedése a 20. századra tehető. 1910 körül még a Szegedi út mellett, a görögkeleti temető után, a Vancaga-dűlő nagykiterjedésű szőlőterület volt, melyen a bajai

Gyümölcsészeti Egyesület telepe, a Rezső-telep volt. A Vancaga szerbhorvát kifejezés, és a szomszédos Bajaszentistván – 1930 óta már Baja része – elnevezése is.

A 19. századi bajai szőlőbirtokokról alig található leírás. A *Hazai 's Külföldi Tudósítások* 1817. évi egyik számában olvasható egy hirdetés eladó bajai szőlőbirtokról. Ez a birtok a bajai pesti országút mellett a város – és a vármegye – határának szélén volt. A 30 kapás szőlő 130 akó bort termett általában évente. A szőlő közepén a kertésznek külön háza volt, pálinkafőzővel, és a hordókat is itt tartották. A birtokon egy jelentős gyümölcsöskert, saját kút és halastó is volt (*Hazai 's külföldi Tudósítások* 1817. aug. 27., hirdetések). A 20. század elején is csak a Pesti út (ma: Dózsa György út) jobb oldalán voltak házak, a bal oldalon szőlők terültek el (*Magyarász* [1909], 295).

Néhány bajai háznak hatalmas pincéje is volt. Például 1874-ben egy bajai polgár, Tarczal Antal házában hirdetésében az szerepel, hogy 600 akó bort tud tárolni a hatszobás, kétkonyhás sarokházában (*Baja* 1874. jan. 4., 4.). Kerekes György Baja kereskedelmének emlékeit bemutató tanulmányának egyik alcíme: „*Borpincék mindenfelé*”, ugyanis városszerte tágas pincéket építettek a bor raktározására (*Kerekes* 1933, 7; *Bácskai* 1943, 27).

A 20. század elején Allaga Ottó ügyvédnek volt a legnagyobb szőlőterülete a bajai határban. 1896-ban az akkor még csak 23 holdnyi szőlőtelepe jövedelméből megélt. A szőlőt nem egyedül, hanem fiával és egy vincellérrrel együtt művelte. Birtokát homokra való fajszőlővel ültette be, és bora a millenniumi kiállítás borcsarnokában is szerepelt. A 126 kataszteri holdas birtok a petői szőlőkben volt. 1908-ban például 2.000 hektoliter bort termelt (*Magyarász* [1909], 301–302).

Az 1889-ben alakult Bajai Gyümölcsészeti Egyesület 1914-ig működött a városban. Az egyik fő célja a bajai szőlő- és gyümölcssterületek növelése volt és a modern gazdálkodás meghonosítása. Az egyesület nemcsak a nemes szőlőfajok elterjesztésében játszott fontos szerepet, hanem a szaktudás elsajátításában is. A 19. század végén valóban nőttek a bajai szőlőterületek. Ebben az egyesület mellett a filoxeravész hatásának is szerepe volt, hiszen a szőlő és bor árának növekedése jövedelmezővé tette ezt a tevékenységet. Az egyesület 1895-ben saját földterületet is vásárolt. Ezt az egyesület titkáráról Rezső-telepnek nevezték el. Nevét azután is megtartotta, hogy az egyesület feloszlásával a területet a város kapta meg. Itt működött a városi kertészet. Később házhelyeknek parcellázták fel a Rezső-telepet.

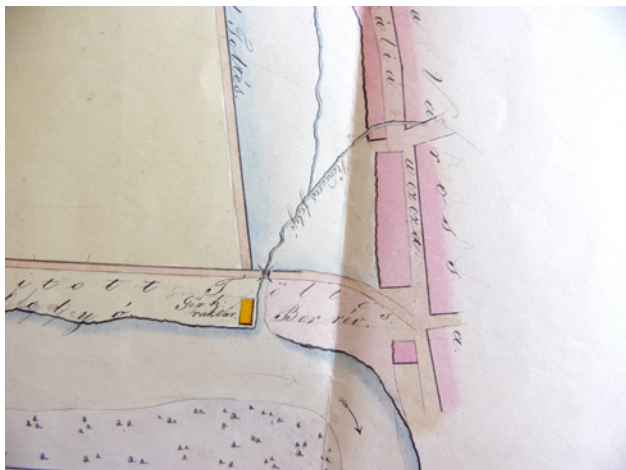
A Bajai Gyümölcsészeti Egyesületnek is nagy szerepe volt abban, hogy a 20. század elején állami kertészsegéd iskola kezdte meg működését. Ennek 40 kat. holdas telepén szőlő is volt. Az 1904-ben megnyílt kertmunkás iskola 1908-tól Magyar Királyi Kertészsegéd iskolaként működött 1916-ig.

A borkereskedelem hatása a város utcaneveiben és térszerkezetében

Borrév

Utca- és helynév is a városban. Baja Duna-menti fekvésénél fogva évszázadok óta jelentős kikötőváros is volt. A 19. században a gabona mellett a dunántúli borok egyik fontos piaca. A borok jelentősebb részét is hajókkal hozták Bajára. A boroshordókkal megrakott hajóknak külön kikötőjük volt: a borrév. A városból – pontosabban a plébániatemplomtól – idevezető utcát Borrév utcának (Weinplatz Gasse) nevezték (Flach 1977). Sámuel Pál 1852-es hírlapi tudósítása szerint: „a közvetlenül piacza alatt elfolyó Sugovicza nevű Dunaág, mely az alig negyedórányi távolságban hullámozó nagy Dunától véve eredetét, másfél órányi tér befutása után, Szeremlye helység alatt abba ismét beleszakad, segíti hathatósan elő; s melynek csendes vizét nemcsak kisebb, de a víz áradtával, gabonával terhelt legnagyobb tölgyfa- és gőzhajók is büszkén szeldelik; ennek partján az úgynevezett borrév felső részén, a gőzhajói társulat, az utazók nagyobb kényelmére s az elszállítandó málhák és nagy mennyiségben érkező áruczikkék teljes biztosítására szolgáló csinos izlésű termeket s' tágas raktárakat állíttatott fel” (Sámuel 1852, 2).

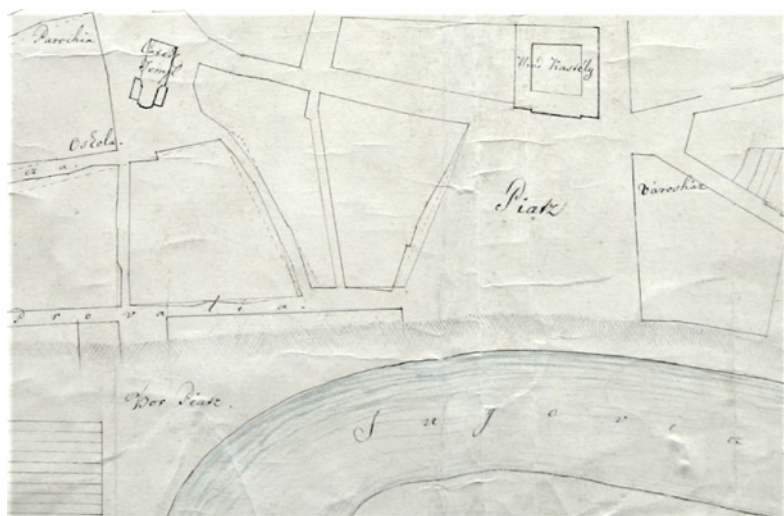
Az 1870-es évek közepén a Ferenc-csatorna kikötőt épített ki a Borrévben. Ekkor a Pandur-szigetre való szárazföldi átjutás érdekében szinte teljesen elzárták a Sugovica folyását, ami a folyószakasz eliszaposodásához vezetett. Ekkor szüntették meg a Pandur-sziget oldalában lévő kis szigetet, mely a város tulajdonosa volt. (5. kép)

5. kép: A bajai Borrév és a Provália utca. Kerekes József vázlatrajza 1847-ből (MNL BKML IV. 1001. II. sorozat 301/1847.)

Az 1860 körül a gőzhajóállomást is áthelyezték a Borrévtől a Dunára. A gőzhajóállomás a reformkorban került a Borrévhez. Pontos helye egy 1847-es vázlatrajzon azonosítható, ugyanis a kikötő mellett raktárat is építettek. Az egykori Vörös-híd előtt volt. A Kenderes-patak torkolatának másik oldalán a „Bor-rév” (Weinhafen) volt.¹⁰ A „Bor Piatz” megnevezés olvasható az 1840-es nagy bajai tűzvész utáni rendezési terven.¹¹

Bácskai János földrajztanár tanulmányában a Provália és a Borrév utca kapcsán is azt írja, hogy mindkettőt borkereskedők lakták (Bácskai 1939, 15). A 19. századi borkereskedelmet is bemutatja: „A bortermelők boraikkal már a heti vásárokat megelőző nap érkeztek Bajára, a lerakodó helyükön, a Sugovica partján egész hordóutcák képződtek, közöttük egy-egy lacikonyhával, mely az alapot adta a borkóstoláshoz. A forgalmas város a kereskedőkön kívül is jó piaca volt a bornak.” (Bácskai 1943, 28). Az 1850-es években a boreladást a heti vásárnapokon, vagyis szerdán és szombaton kívül tiltották (Fábián 2012). (6. kép)

6. kép: A Borpiac 1840-ben (térképrészlet: MNL BKML XV. 1. a. 1. BVT. 22.)

Provália vagy Duna/Dunai utca

Napjainkban a város alatt elfolyó Duna-ág hivatalos neve Kamarás Duna, míg a városlakók Sugovicaként ismerik. Ez a délszláv elnevezés a 19. században még nem volt általános. Az első ismert, Baja városát ábrázoló 1772-es térképen ezt

10 MNL BKML IV. 1001. II. sorozat 301/1847.

11 MNL BKML XV. 1. a. 1. BVT. 22.

7. kép: A Borrév és a Provália utcák (Baja város térképe [1901], részlet – Medvey Gábor gyűjteményéből)

a folyószakaszt „*Ramus Danubius*”, azaz Duna folyóágként nevezték meg (Erky-Nagy 2013, 10). Így szerepel a bajai háztelkekről és háztulajdonosokról 1803-ban készült összeírás térképén is.¹² Egy 1820-as térkép „*Bajai kis Duna*”-ként nevezi meg ezt a folyószakaszt.¹³ Egy 1863-as iratban, mely a bajai piac rendezéséről szól, a főtérszélét „Duna part”-nak nevezi.¹⁴ A Duna megnevezés emléke az 1920-as években is élt, mert amikor Kamarás-Dunának elnevezték ezt a folyóágot, akkor két pályázat is érkezett Kisduna névre, és még élt olyan öregember, aki emlékezett a Kisduna elnevezésre (Solymos 2007, 444). A folyóág neve az utca magyar és

12 MNL BKML XV. 1. a. 1. BVT. 8.

13 A' Duna fekvése Baja, Szeremle és Bata körül, 1820.

14 MNL BKML IV. 1105. b. 2525/1863.

német megnevezésére is hatással lehetett. Flach Pál, a bajai utcanevek kutatója ennek az utcanévnek az eredetéről nem írt. A *Baja utcanevei* című könyv szerzője szerint valószínűleg Baja egyik legrégebbi utcája (*Richmousszky–Koleszár–Vass* 1989). A Provália szó jelentése szakadék, de lehet magas, meredek part is.¹⁵

Az utca központi szerepét és jelentőségét az is mutatja, hogy az első kövezett utcák közé tartozott. A bajai ferencesek 1836-ban megjegyzik, hogy sáros, mivel az albániai, görögkeleti vallású kövezők nem végeztek olyan jó munkát, mint a pestiek (*A bajai ferencesek...* 2000, 438). A reformkorban elsőrendű utca volt, nem lehetett benne nádfedeles ház. (7. kép)

A bortárolással kapcsolatban a város földrajzi adottságait is kihasználták. Számos helyen építettek borpincéket a házak alá. Ezek a legfeltűnőbbek a Provália vagy Duna utcában, s mai napig megfigyelhetők. A Borrév utca (napjainkban Kazinczy Ferenc utca) házait elbontották, ezért napjainkban egyiknek sincs 19. századi pincéje.

Összegzés

A szőlők jelenléte a város társadalmi életére is hatással volt. A szüretnek társasági ünnepek voltak. A 19. század második feléből ezekről fennmaradt néhány tudósítás. 1852-ben például „*September végével bevégzett szüretünket mennyiségre közepszerűnek – minőségre nézve pedig kitünően jelesnek, s így e tekintetben egyikének a legvigabbak közül mondhatni, melyben a népies vigalmak, kedvderítő társalgások, és zene a legdisztesb koszorúban egymást válták. Ezek közt különösen jeles volt azon vig estély, melyet minden szép és jóért híven buzgó- s épen ezért szeretvoetisztelt polgármesterünk rendezett szőlőjében, hol a mindenrendű és rangú vendégek és szép hölgyek diszkoszorújában, legeszélyesb toastok közt ürittettek a poharak.*” (*Pesti Napló* 1852. okt. 16.) A 19. század végén két fontos helyi egyesület: a Bajai Katolikus Legényegylet és a város legrégebbi egyesülete, a Bajai Céllövész Társulat is tartott szüreti multságokat. Major Máté gyermekkori visszaemlékezésében a 20. század eleji szüreteket mutatja be. A szőlőtulajdonosok vendégeket hívtak a szüretre, akiket birkapaprikással vendégeltek meg. A szőlőkben hasonló présházak álltak, mint Pécs környékén. A „szőlő közepén emeletes, favázás nyerstégla falazatú épület állt (valami dekoratív téglamintával a burkolatban). Az épületben alul közepén volt a présház, balról a konyha. Innen az ételeket egy kis liften szállították az emeleti nagyszobába, a hová a présház másik

---

15 A szakirodalomban ennek a szónak eddig más jelentést adtak. Csupor Gyula szerint dalmátul düledékeny, Bácskai János György szerint áttörés, mert a Duna áttörésének/áradásának kitett terület. (KŐHEGYI 1973, 20 és BÁCSKAI 1940, 15).

oldalán belső falépcső vezetett. A nagyszobából egy kisszoba nyílt; éppen a konyha fölött volt. A nagyszoba előtt faoszlopos-padlós-mellvédés veranda húzódott, s így a présház előtti tér különböző munkák végzésére is alkalmas lehetett” (Major 1973, 44). A Felső szőlőkben állt Dely Géza fakereskedő családjának présháza, melyről készült fotót a 20. század elején képeslapként adták fel. Az emeletes, díszített tornácú épület hasonlít a fent említett Petői szőlőkben álló présházra (Becherer–Kovács [1996], 71). (8. kép)

8. kép: Baja a 20. század elején. A térkép jobb szélén a Bajai Gyümölcészeti Egylet Rezső-telepe (Fábián Borbála gyűjteményéből)

A visszaemlékezések szerint a dualizmus korában jelentős kertkultúra virágzott a városban. A lugasok vagy a nyitott tornácok szőlővel való befuttatásán a Bajai Gyümölcészeti Egylet közvetett hatása érezhető. A környezeti nevelés szempontjából, a homoki szőlők és a legújabb szaktudás terjedésében kultúrmissziót teljesített. Az egyesület megszűnése és az első világháború után a Rezső-telep lett a Városi Kertészet központja. Folytatta annak Baja kertészetének

felvirágoztatásában betöltött szerepét, bár a kertkultúra más területeit: a szőlőművelést és a gyümölcsészetet fejlesztő hatása már nem érvényesült. Ezeken a területeken a Bajai Kertmunkás Iskola és utódai vették át a szerepét. Napjainkban is működik a jogutód Bereczki Máté Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Technikum, Szakképző Iskola.

A borkereskedelem virágzásának elmúltával a 20. század elején a helyi borkereskedelemre utaló utcák neveit átnevezték. A Provália (Duna) utcából Árpád utca, a Borrév utcából Kazinczy Ferenc utca lett. A borkereskedelem emlékét már csak néhány pinceajtó őrzi az Árpád utcában. A bajai szőlőművelés és borkereskedelem történetét kevesen ismerik. A Bajat körülvevő szőlőterületekből napjainkra alig maradt 123,69 hektár terület.¹⁶ A hajdani jelentős borkereskedelem szinte minden emléke eltűnt a városból, csak néhány pince őrzi az emlékét. Napjainkban mégis egy borvidék névadója lett a város. A helyi és környékbeli borászok munkájának eredményeképpen a Hajós-Vaskúti borvidékből Hajós-Bajai borvidék lett.

Irodalom

A BAJAI FERENCESÉK... (2000): A bajai ferencesek háztörténete I. 1694–1840. (ford. Kapocs N.) Bajai dolgozatok 12. Baja.

A MAGYAR... (1897): A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája 2. Mezőgazdasági termelés 1895. és 1896. évben. Budapest.

BAJA VÁROS... (1914): Baja város cím- és lakásjegyzéke. Összeáll.: Barta J. – Balogh J. – Bognár L. – Csefán L. Baja.

BAUER, A. [1826]: Repertorium universorum terrenorum II comitatibus Bacs-Bodrogh articulatiter unitis ingremiatorium... cum appendice popularis ignobilium conscriptionis anno 1826 peractae. [H. n.]

BÁCSKAI J. GY. (1940): Baja város benépesedése a XVII. sz. második felétől a XIX. sz. második feléig. In: A bajai államilag segélyezett községi polgári fiúiskola évkönyve az 1939-40. tanévtől. Az iskola fennállásának 58. éve. Szerk.: Udvardi L. Baja. pp. 5–19.

BÁCSKAI J. GY. [1943]: Baja földrajza. Baja.

BECHERER K. – KOVÁCS A. [1996]: Üdvözlét Bajáról régi képeslapokon. Baja.

BELLOSICS B. (1894): Baja városa. In: Vasárnapi Ujság, 1894. jún. 3. pp. 367–368.

---

16 Magyarország borvidékeinek települései, 2020 – Szőlőültetvények, 2020. (ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/szoloultetvenyek/2020/index.html)

- CZÉGEK KÉZIKÖNYVE... (1887): Czégek kézikönyve az ország területén bejegyzett kereskedelmi czégekről. Szerk: Battonyai Ö. Budapest.
- CZIRFUSZ F. (1859): Adatok Baja városának mult és jelen életéből. In: *Értesítvény a Bajai Nagygymnasiumról 1858/59 tanévben*, VII. évi folyam. Baja. pp. 3–13.
- CZIRFUSZ F. (1866): Baja városa. In: *Vasárnapi Ujság*, 1866. okt. 7. p. 480.
- ERKY-NAGY T. (2013): Szindbád Baján járt. Hangulatok és színek a város tegnapiából. Budapest.
- FÁBIÁN B. (2012): A bajai piac 1863-ban. In: *Bácsország 2012/2.* (61. sz.) pp. 28–36.
- FÁBIÁN B. (2017): Kertek és városok. Egyesületek a városok természeti környezetének átalakításáért. In: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv X–XI.* pp. 101–128.
- FELSŐ-BÁCSKAI... (2017): Felső-bácskai települések néprajzi-helyrajzi leírása 1859-60-ból. Ford.: Nebojszki L. Budapest.
- FÉNYES E. (1837): Magyar országnak, „s a’ hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben 2. Pest.
- FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára. Pest.
- FLACH P. (1977): *Die deutschen Gassennamen der Stadt Baja und der umliegenden Ortschaften.* München.
- FRIDRIK T. (1878): Bács-Bodrogh vármegye földrajzi, történelmi és statistikai népszerű leírása. Szeged.
- HÜBNER J. (szerk.) (1816): Mostani és régi nemzeteket, országokat, tartományokat, városokat, emlékeztetre méltó mezővárosokat, helységeket, folyókat, tavakat, tengereket, öblöket... esmértető lexikon I. Pest.
- IVÁNYI I. (1882): Bajának földesúri viszonyaihoz. In: *Baja*, 1882. jún. 18. pp. 1–2.
- JEKELFALUSSY J. (szerk.) (1892): Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke. Budapest.
- KELETI K. (szerk.) (1875): Magyarország szőlőszeti statisztikája 1860–1873. Első rész (Nemzetközi Statistika. Szőlőszet) Budapest.
- KEMÉNY J. (összeáll.) (2005): *Duna–Tisza közti mezővárosi végrendeletek 1738–1847.* Kecskemét.
- KEMÉNY J. (összeáll.) (2008): *Baja mezőváros szerepe az 1848-1849. évi szabadságharcban I-II.* Kecskemét.
- KENESSEY A. (1870): A magyar Duna és melléke. In: *Magyarország képekben.* Honismertető album. Szerk: Nagy M. Pest. pp. 261–281.
- KEREKES GY. (1933): *Baja régi kereskedelmének pusztuló emlékei.* H. n.

KISS Z. G. (1989): A török alóli felszabadulástól az első világháború végéig. In: Baja története a kezdetektől 1944-ig. Szerk.: Kőhegyi M. Baja. pp. 200–286.

KORABINSKY J. M. (1786): Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn..., Presburg [Pozsony].

KŐHEGYI M. – SOLYMOS E. (1973): Észak-Bácska földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratos Helynévtárában. A bajai Türr István Múzeum kiadványai 21. Baja.

LEMBERGER Á. (szerk.) (1900): A bajai helyi iparkiallítás kalauza. Baja.

MAGDA P. (1819): Magyar Országának és a' határ őrző katonaság vidékének leg újabb statisztikai és geographiai leírása. Pest.

MAGYARÁSZ F. [1909]: Baja. In: Bács-Bodrog vármegye monográfiája I. Szerk.: Borovszky S. Budapest. pp. 290–310.

MAJOR M. (1973): Egy gyerekkor és egy kisváros emléke. Budapest.

MANDITY Zs. (2005): Antroponimija i toponimija bunjevačkih hrvata u Madžarskoj. Bibliotheca Croatica Hungariae. Pécs.

ORSZÁG-VILÁG (1896): Ország-világ, 1896. december 20. p. 812.

ÖVEGES K. (1910): A mi Hazánk. A magyar királyság földrajza a magyar nép számára. Budapest.

RICHNOVSZKY A. – KOLESZÁR E. – VASS E. (1989): Baja utcanévei. Baja, Eötvös József Tanítóképző főiskola.

SÁMUEL P. (1852): Baja. Pesti Napló, 1852. nov.16. 2.

SEBŐK J. (1858): Dinnyeküldés helyett egy körültekintés e vidéken. In: Kerti Gazdaság, 1858. szept. 24. pp. 315–316.

SOLYMOS E. (2007): Vodicától Máriakönyéig, Sugovicától a Kamarás-Dunáig. In: Solymos E.: Sugovicán innen – Dunán túl. Baja. pp. 442–444.

SZATHMÁRI K. (1864): Baja szerepe Magyarország kereskedésében és lehető összekapcsolása az alföldi vasuttal. Pest.

TÖRÖK J. (szerk.) (1866): Egyetemes magyar encyclopaedia 5. Pest.

UJABB... (1850): Ujabb kori ismeretek tára tudományok és politikai társas élet encyclopaediája I. Pest.

Források

- MNL BKML Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára
- IV. 1001. Baja város községtanácsának és tanácsának jegyzőkönyvei és jegyzőkönyvi iratai (1724–1849)
  - IV. 1002. r. Baja város iratai, végrendeletek
  - IV. 1105. b. Baja Város Tanácsának iratai, Közigazgatási iratok (1850–1871)
  - XV. 1. a. BvT 6. Mappa Integrum Territorium Privelegii Oppidi Baja, Balla Zsigmond cca. 1800.
  - XV. 1. a. 1. BvT 20. Planum Geometricum Intravillanum Oppidi Baja exhibens, 1803.
  - XV. 1. a. BvT 17. Baja városi Felső szőlők eredeti térképe. Papp Zsigmond, 1850.
  - XV. 1. a. BvT 21. Accurata Delineatio Territori Oppidi Baja. Balla Antal, 1772 – Quits Antal hiteles másolata 1794-ből
  - XV. 1. a. 1. BVT. 22. Sz. Baja Mezőváros belső részének rendezési térképe, mint az a 840dik Évi Május 1sői elégése utánn terveztetett 's rendeztetett...
  - XV. 33. Borsay gyűjtemény – Szent-györgyi Horváth-család levelestára (1809–1871)
- OSZK TA 183 Országos Széchényi Könyvtár, Térképtár, Bauer Antonius: Corpus Ichnographiarum omnium I[n]clyti] Comitatus de Bacsin..., 1805.
- S. I. A' DUNA fekvése Baja, Szeremle és Báta körül (1820). ELTE Muzeális gyűjtemények képgyűjteménye, kéziratoss térkép, [S.I.]

SZOLNOK VÁROS KÖRNYÉKÉNEK NÖVÉNYFÖLDRAJZI MÚLTJA

Urbán Sándor

The phytogeographical history of Szolnok

In the 19th century, river regulation and swamp draining in the Great Plain not only improved the living conditions of the people living there and made capitalist development possible, but also eliminated the living conditions of the flora and fauna living there. The result was that these species became extinct or survived in very small populations in the lowland grasslands. The wars of the 20th century and modern lifestyle have further reduced the habitat of these ancient species, and nowadays only a few individual plants or associations remain as tale tellers. On his research trips, the author has sought out those botanical rarities which, in the world before the Tisza's regulation, were still uncharted, forgotten, or they were only mentioned in documents, and which today's man has managed to identify. Interestingly enough, these plants may have survived in the cities, or they could have been transported there by water, human or the wind. The attached map shows such sites, which may will be destroyed in the urban bustle of a few years' time. Perhaps he managed to seize the last opportunity to depict the phytogeographical past of the city of Szolnok and its surroundings in this study.

A történeti földrajzi szakirodalomban viszonylag kevés munka foglalkozik a geobotanikával. Ez a rövid dolgozat ebből az adósságból kíván törleszteni a középváros Szolnok és közvetlen környezetének vizsgálatával. A szerző elsősorban a terepet járó szakember, aki a ma használatos eszközökkel (fényképezés, növények begyűjtése és rendszerezése) nemcsak Szolnok várost és környékét, hanem Jász-Nagykun-Szolnok és a szomszédos megyék területét is bejárta, hol egyedül, hol a debreceni és a pécsi egyetemek munkatársaival. Ez a rövid eszmefuttatás csak kutatásainak rövid vázlatának tekinthető.

Ha Szolnok bel-és külterületének flóráját ismertetjük, látnunk kell azt a tényt, hogy mind a Jászság déli része (Zagyvarékas, Jászladány egyes részei), mind a Szolnoki ártér települései (Besenyszög, Szajol, Tószeg), mind a Szolnok-túri sík (Kengyel, a régi Tiszavarsány – ma Rákóczipfalva és a hozzá kapcsolódó szandai terület) benyúlik a város közigazgatási területére, s minden irányban éles botanikai határok nélkül folytatódik.

A szolnoki térség ma látható felszínét három tényező alakította ki:

1. Az első és leginkább erőteljes a főfolyó, a Tisza és a Szolnoknál beleömlő Zagyva hatása mind a felszínalakulásra, mind a témánk szempontjából fontos növényvegetációra. A Tisza és mellékfolyói, valamint ezek erei keresztül-kasul járták a város külterületét, de magában a történelmi belső-ségben is számtalan kis vízfolyás, pangó vizek létre találunk bizonyítékokat a régi térképeken és az újkeletű talajmechanikai fúrások alapján. A város tiszántúli részei (a szandai rész, a mai kertvárosi területek és a tiszavarsányi földek) a folyószabályozásokig egybefüggő mocsárvidéket alkottak, melyen át egykor mintegy hat órán tartott az út a hevenyészetten összelapátolt gátféleségen. Ez a töltés bizonyára a török híd megépítése óta (1562) létezett, az első és a második katonai felmérés szelvényein is ábrázolták.
2. A szél a folyó mentén sokszor nagyobb homokbuckás területet alakított ki: Szolnok területén legismertebbek és tájképalakító szerepük különösen szembeötlő Szandaszőlősen és a közvetlenül hozzá kapcsolódó katonai repülőtéren. Leginkább látványos és a nagyközönség számára is elérhető a rákóczipfalvi (a 15–16. században tiszavarsányi) temetődomb, amely kutatásaim szerint a hajdani mezőváros központi területe lehetett. A homok talajokról annyit érdemes megjegyezni, hogy Szolnok város 20. századi terjeszkedésével két szempontból is felértékelődtek: a szőlőkultúra elterjesztésével Szanda pusztának az elnevezése is Szandaszőlőstre módosult, bizonyítva a homokvidék hasznosítását. A szandaszőlősi homokot iparszerűen bányászták Szolnok polgárosodó korszakában, így hozzájárult a város akkoriban modern építéséhez.
3. Legtöbb nyom ma az ember tájalakító tevékenységére utal. A hajdani növényzet elpusztulása az ember, az emberi civilizáció tevékenységére vezethető vissza. Feltartóztathatatlan folyamat ez ma is, a dolgozat szerzője éppen ezért tartja maga számára fontosnak az ősi növényzet maradványainak felkutatását. Ez a kutatás igazolhatja a régi határjárások botanikai utalásait, a térképek és a községi elöljáróságok dokumentumait is. A növényföldrajzilag jellemző ősi erdőssztyepp élőhelyeket a 19. század folyamán kultúrpuszta váltotta fel, amely napjainkra „agrársivataggá” vált.

Nagyobb, összefüggő természetközeli élőhely szinte nincs is már a szolnoki térségben. A folyómenti ősi erdőket is felváltotta az ártéri hullámtérben az emberi haszonvételekre jellemző ipari felhasználási céllal telepített erdő, a kengyeli hatalmas morotva egy része már szinte vízszintesre szántott, másik fele pedig halastó.

A hullámtér nemesnyár ültetvényei csupán „üres” faültetvények, amelyek semmiképpen nem pótolhatják a természetes ártéri erdők – emberektől távoli részeken még fellelhető – madárdalos, vadvirágos hangulatát. Az évszázadokkal ezelőtt itt élt sziki tölgyesek és sztyepperdők emlékét csupán a lágyszárú virágos növények és cserjések őrzik. A nagyobbacska szikes puszták legeldugottabb részein, valamint az útmenti (kaszálatlan) élőhely-töredékeken itt-ott lehet még ilyen botanikai emlékeket találni.

Szolnok térségéről – miként számtalan más város térségéről is – megállapítható, hogy ma már egyértelműen kultúrtáj, amely ugyan megfelel a ma emberre kívánalmainak, de a kutató botanikai történelmünk utolsó darabjait lelheti csak fel.

Szolnok környékének ősi természeti emlékei

A Tisza-völgy ármentesítése előtti időkből – érthetően – kevés leírás foglalkozik egy-egy térség növényföldrajzi jellegzetességeivel. Abban a korban az emberek számára érdektelen volt környezetük állapota, milyensége. A 18. század végének szórványos leírásai nagyon fontos adatokat rejtenek egy többé-kevésbé még érintetlen tájról, világról. Az elmúlt kétszáz-kétszázötven évben olyan hatalmas tájatalakítás történt térségünkben is, amely véglegesen és végzetesen megváltoztatta a vidékünket. Az ősi, természetes eurázsiai erdőssztyepp puszta eltűnt, elpusztult. A mai „kultúrpuszta” már erősen tükrözi az emberi zavarást – pl. idegenhonos özönnövények sokasága, a tájat behálózó elektromos vezetékek stb. –, de ami véletlenül megmaradt, az pótolhatatlan érték.

Az 1780-as években egységes szempontok szerint készült országos katonai célokat szolgáló térképezések és leírások szerint járhatatlan mocsárvilágról kapunk képet.

- Tószegen (Tó-Szegh) a Tisza medre mocsaras, a rétek szárazak;
- Szajol (Szajer): a Tisza-folyó áradásaiból keletkező mocsarak sohasem száradnak ki teljesen;

- Szolnok: a Tisza áradásából keletkező mocsarak állandóan járhatatlanok, de nagyon száraz időben több helyen gyalog átgázolhatók. A Millér-patak melletti részeken mindig mocsaras. Ennek a folyónak lassú a folyása. A nagy mocsarak állandóan járhatatlanok. A Zagyva (Zaydiva) medre mocsaras.

Palugyay Imre *Jász-Kún Kerületek s Külső Szolnok Vármegye leírása* című, 1854-ben kiadott könyvében említi a *Földtermékek* című fejezetben, hogy „gazdasági haszonra a Zagyva és Tarna mentében bőséges nád terem”.

Tószegről (Tószegh) ezt írja: „Folyóvíze a Tisza, de mellytől a tó és számtalan erek s mocsárok egészen elzárják a községbelieket. A Gerje patak itt ömlik a tó mocsárjába, melly a helységet árvíz idején annyira körülkeríti, hogy egyedül keleti oldalról marad 250 öl széles vízmentes tér, hol a városba juthatni.”

Szolnoknál csupán egy apró megjegyzés utal a régmúlt idők vízivilágára. „S a hol most az úgynevezett Tabán a Zagyva partján csak nem egymásra torlódo házakkal terül el, valaha varádits kóró és gyékény teremvén igen alkalmas vadászhely volt.”

Scheftsik György *Jász-Nagykun-Szolnok vármegye múltja és jelene* című művében Szolnok leírásánál egy mondat utal a régmúlt vízivilágra: „Az ármentesítő és lecsapolási munkálatok által szinte nyomtalanul elenyészett az az ősmocsárvilág, melynek teknősbékaival oly kiterjedt kereskedést űztek régmúlt időkben a szolnokiak.”

Rapaics Rajmund, a XX. század egyik kiemelkedő botanikusa már kifejezetten a térség növényvilágának feltárásával foglalkozott. Szolnokon a Verseghy Ferenc Gimnázium diákjaként járta be a környéket. Rövidke két évet töltött itt, mégis érdekes adatokat közöl térségünkről. Az általa gyűjtött növények közül néhány érdekes fajt említünk. A temetőben nagy tömegben látta a *zsidócseresznyét*, amely szerencsére még ma is létezik. Sajnos ma már kisszámban él itt. Akkor még élt a temetőben a *csalánlevelű harangvirág*, ami viszont ma már nem található meg. A temető mai ritka növényeinek egyike, a *piros gólyaorr* viszont akkor még nem élhetett itt. Szolnokon *Hamvas seprűparéjt* is látott, amely ma már védett, és napjainkban is él Szolnokon. A hazai növényvilág egyik bennszülött növényét, a *szakállas csormolyát* is látta, és szerencsére ez ma is él Szolnokon. Az ő közleményéből értesülhetünk, hogy a magyar botanika legnagyobb kutatóinak egyike, Borbás Vince megtalálta a Tisza mellett a szolnoki vasúti híd közelében a *kunsági bükkönyt*. 1904. január 24-én Rapaicsnak írt levelében említi ezt a növényfajt. Ez a faj ma fokozottan védett, és ma is megtalálható azon a környéken.

Timár Lajos, a Tisza-mente és a tiszai hullámtér Szolnok–Szeged közötti részének kutatója rendkívül alapos munkával tárta föl és írta le ennek az élőhely-együttesnek a növényzetét. Az ő közleményeiből értesülhetünk két korábbi

nagyhírű botanikus erre a térségre vonatkozó adatairól. 1840-ben Sadler József Tószegen a *kolokán* – a mocsarak egyik jellemző és napjainkban kipusztulófélben lévő növénye – létezéséről tudósít. Anton Kerner a Tisza-melléket kutatta Tiszafüred és Szeged között az 1855–1859 években. Szolnoknál találta meg a *vízi lófark* nevű növényt, amely már réges-régen kipusztult a Tisza mellől.

Timár Lajos szerint különösen érdekes az 1944-ben felrobbantott szolnoki tiszai vasúti híd vízbe hullott roncsainál kialakult ideiglenes sziget növényzetének leírása. (Ma már nincs meg ez a sziget a Tiszában.) Tanulmányában Besenyszögön a Kistrét nevű területen, Szajol határában a Kistréti Holt-Tiszánál, Szolnokon az Alcsi nevű határrészen, a vasúti híd környékén és a Kistréti Holt-Tiszánál végzett mindenre kiterjedő kutatásairól értesülhetünk. A Tisza holtágaiból leírt *vízitök*, *tündérfátyol*, *fűlevelű békaszőlő* kipusztult vagy nagyon megfogyatkozott. A Tisza hullámteréből általa leírt ritka növényfajok közül a *réti iszalag*, a *sárga* és a *fényes borkóró*, a *debreceni torma* ma is léteznek, a *mocsári lednek* viszont eltűnt. Az árvízvédelmi és vasúti töltések növényzetéből is jó néhány, ma már kifejezetten ritka növényfajt említ. A *magas kígyószisz*, a *hegyi len*, a *sáfrányos imola* és a *vad porsáfrány* már eltűnt a töltésekről.

Dolgozatának egyik érdekes megállapítása: „*A nagy árterek lapos tál alakú mencedék. Ma már ezek a tálak is le vannak csapolva, és a legmélyebb pontjukat kivéve szántott területek, ahol azonban a legkétségesebb a terméshozam.*” Ezt belátva ma már nincs szántóföld a Tisza – és általában a folyók-patakok – hullámterén. Ezekben a területeken „*díszlenek*” a nemesnyár ültetvények. Szintén érdekes-értékes adata: „*A hajdani fűzlápok (Populeto-Salicetum albae) ma már eltűntek. Utolsó, erősen degradált maradványaik, a holtágak ártéri végződéseinél tengődnek pl. Szolnok, Cibakháza. A legeltetés, a sás- és nádvágás, kaszálás ezeket is lassan nyom nélkül eltünteti.*” Észrevétele, megállapítása beigazolódott.

Szolnok és környékének növényföldrajzi elemzése

A szolnoki térség növényföldrajzilag az Alföld flóraidéke (Eupannonicum) Tiszántúli flórajárásába (Crisicum) tartozik.

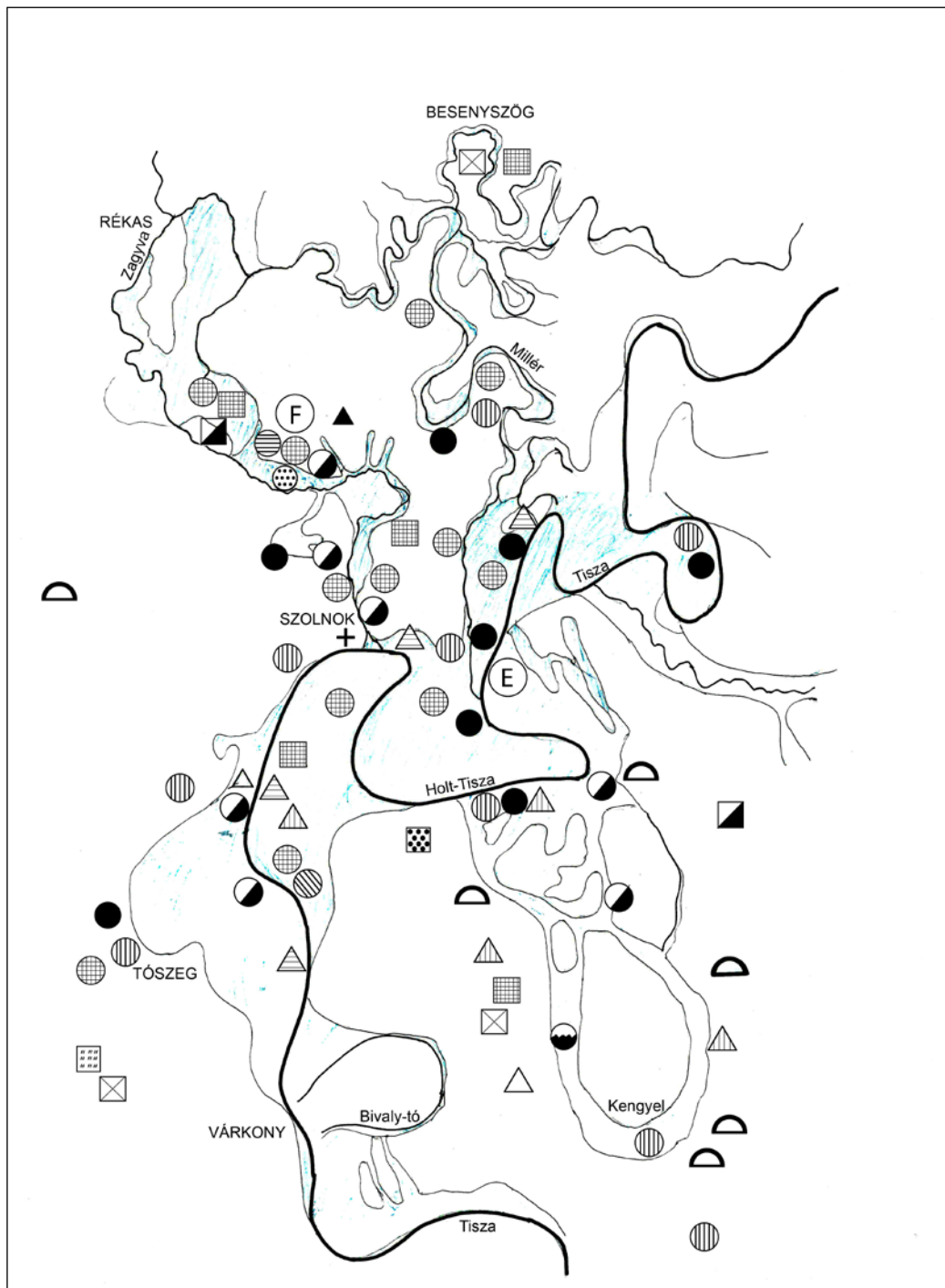
- a. Folyók és áramló vízű csatornák hínárnövényzete. A víz felszíne alatt és a felszínen lebegő-úszó hínárnövényzetet *békaszőlő* fajok és *hínárfélék* alkotják. Ezek a növények csak a gyorsan és folyamatosan áramló vízben tudnak élni. Elsősorban a Zagyvában figyelhetők meg alacsonyabb vízállás idején a Zagyvarékas–Szolnok közötti szakaszon.

- b. Álló- és/vagy lassan áramló vizek hínárnövényzete. Az előző társuláshoz hasonlóan a vízfelszín alatt és a felszínen úszó-lebegő növényegyüttes. Ez már könnyebben megfigyelhető, hiszen egyfajta zöld szőnyeget alkot a vízen. Ezen a szőnyegen általában látványos virágos növények – *tündérrózsa* és *vízitők* – is jellemzőek. Vidékünkön elsősorban a Tisza holtágaiban, a Szajol és Szolnok közötti térségben található meg ez a társulás.
- c. Nem tőzegképző nádasok és gyékényesek. A folyószabályozások során levágott mederszakaszok – holtágak – az alföldi madárvilág menedékei. A mélyebb nyíltvízi részekben a hínárnövényzet is menedéket talált. A feltöltődő partközeli részekben pedig a mocsári növények tudnak megtelepedni, vagy a *nádasok* emléke él. Az Alföld hatalmas, ősi vízivilágának legismertebb növényzete volt a „titokzatos” nádas. Az állóvizek elmaradhatatlan nádasainak nagyobb állományai térségünkben ma már nem léteznek, csak a Tisza és a Zagyva holtágaiban, illetve a halastavakká átalakított részekben található meg a Szajol–Tószeg–Szolnok háromszögben.
- d. Harmatkásás, békabuzogányos mocsári-vízparti növényzet. A növényegyüttes nevéből is kitűnik, hogy ez vízpartokon élő, dudvásszárú, laza szerkezetű társulás. Ár- és hullámtéri kubikgödrökben, a Tisza és a Zagyva holtágaiban, valamint egyéb nagyobb vízfolyásokban és csatornáknakban láthatók. A kistájban a Tisza és a Zagyva elhagyott medreiben, a Millérben, a Perje-csatornában és a Dobai-főcsatornában lelhető fel.
- e. Vízparti virágkákás-mételykórós mocsári növényzet. Az Alföld mocsári növényzete sokszínűségének a hírmondója ez a változó vízborítású – gyakran teljesen kiszáradó, majd ismét vízzel telt – sekélyebb vizekhez kapcsolható növénytársulás. A Tisza és a Zagyva holtágaiban, az ártéri kubikgödrökben (a szabályozások időszaka! Kenderáztató) és a Zagyva medrében nagyon alacsony vízállásnál, nyár végén gyönyörködhetünk ezekben a fajokban.
- f. Magassás-rét. Az üde, időszakosan vízjárta területek növényzete volt, amely az Alföld általános kiszáradása miatt eltűnőben van. Az élénkzöld, magas „fűtenger” megtévesztő, mert ezt a növényzetet kizárólag sásfélék alkotják. Itt is látható néhány virágos növény – *régi fűzény*, *közönséges lizinka*, *mocsári nőszirm* –, de ezek itt csak színező elemek. A Tisza és a Zagyva hullámterében fordul elő ez a növényzet Szolnok–Rákóczipfalva–Tószeg térségében.
- g. Mocsárrétek. Ugyancsak vizes élőhelyekhez köthető az üde, vizenyős felszíneken otthonra találó növényegyüttes. Ez már valódi fűtenger. Az

élőhelyeken az eddigieknél jóval több virágos növényfaj figyelhető meg: tavasszal és nyár elején valóságos „virágoskert” pompázik a mocsárréteken. Ezt a társulást is egyre jobban fenyegeti a kiszáradás. A szolnoki térségben a Szandai-réten és a Scheftsik-réten (maga a rét kifejezés is erről a növényzetről tanúskodik) fajokban leggazdagabb típusa volt ennek a növényzövetkezetnek. A Szandai-rét teljesen kiszáradt (szemben a szabályozások előtti idők mocsaraival), a Scheftsik-rétet pedig a gyalogakác nevű gyomnövény nőtte be, így mindkét helyen elpusztult az eredeti növényzet. A Zagyva hullámterében, Szolnok (Alcsi-pusztá) és Zagyvarékas határában (Daruhát-pusztá) még létezik a mocsárrét, de az eredetinelő jóval kisebb területen.

- h. Ártéri magaskórós növényzet. A folyómenti hullámtereken előforduló magasabb növényegyüttes, amelyeket a gyomnövények megtelepedése létükben veszélyeztet. Kisebb-nagyobb állományai a Tisza és a Zagyva hullámterében még élnek.
- i. Ürmőspusztá. Az Alföld ősi sziki növényzete ez a rövidfüvű társulás. Ez maga az alföldi PUSZTA, valamikor ez alkotta a végeláthatatlan síkságot. Arany János így ír erről: „*Mintha pásztortűz ég őszi éjszakákon / Messziről lobogva tenger pusztaságon*”. A szántóföldi növénytermesztésre alkalmatlan sós-szikes talaj miatt még viszonylag nagyobb területen látható ez a növényzet, de már réges-régen nem „tenger pusztaság”. Vidékünkön Besenyszögön, Tószegen és Zagyvarékasen láthatjuk ezt a pusztát – már ami megmaradt belőle.
- j. Cickórós vagy füves-szikes pusztá. Az Alföld ármentesítése után kialakult másodlagos, szikes rövidfüvű növényzet. Ez a szikes legelő térségünkben csak Besenyszögön és Szolnok külterületén fordul elő.
- k. Sziki erdőspusztá rét. A Tiszai Alföld bennszülött – endemikus – növényzete. Az egykori ősi, sziki erdőssztyepp tölgyesek emléke, olyan környezetben is, ahol ma már egyáltalán nincs erdő. Besenyszögön, Rákóczifalván és a Szolnok–zagyvarékas határban több ponton is fennmaradt.
- l. Lőszpusztá rét. A Tiszai Alföldön korábban jellegzetes, nagy területen fekvő, virágos növényfajokban gazdag füves pusztá. Az emberi kultúra tájatalakító tevékenységének – mindenekelőtt a szántóföldi növénytermesztésnek – lett az áldozata. Alföld szerte, a „puszták mélyén”, félre-eső területen és a dűlőutak mezsgyéjében maradt meg ez a növényzet. Térségünkben Rákóczifalva határában, a Besenyszög–Zagyvarékas közötti földút oldalán, egy dűlőút mezsgyéjében és Szolnok határában egy valamivel nagyobb területen maradt meg.

1. térkép: Szolnok külterületének növénytársulásai

Jelmagyarázat			
	állóvízi élőhelyek		homoki sztyeprét
	áramló vízü élőhelyek		iszapnövényzet
	nádas		bokor füzes
	harmatkákás vízparti növényzet		száraz cserjés
	virágkákás vízparti növényzet		sztyepecserjés
	magassás rét		ártéri puhafás
	mocsár rét		tölgyes
	ártéri magaskórós		temető
	ürmőpuszta		vasút
	cickórós puszta		út
	sziki erdőpuszta		kunhalmok
	lőszpusztrarét		ösmorotvák

- m. Homok-sztyepprét maradványok. A Közép-Tiszavidéken – általában a bal parton – sokféle van kisebb-nagyobb homokfelszín. Szandaszőlősen viszont már nyoma sincs az ősi növényzetnek, csak a katonai repülőtér északi részén maradt meg egy keskeny sávja.
- n. Iszapnövényzet. Az időszakosan vízzel borított mélyedésekben és a Tisza medrében kialakuló csupasz felszíneken megtelepedő növényegyüttes. A kistájban még ma is látható egykori folyómeder maradványok – ma általában szántók – a belvizes években különös növényzete őrzi

az ősi vízivilág egykori létét. A Tisza-menti felszíneket sajnos a gyomnövényzet mindent elborító hatása fenyegeti. Lelőhelyeink Kengyel-Határvölgyben, a Szajol-tenyői halom környékén és a szolnoki Zagyvalapon található.

- o. Folyóparti bokorfüzesek. A folyóvizek homokos-iszapos, kicsit magasabb partjain kialakuló, általában fűzfajok alkotta növényzet. A folyószabályozás – partbiztosítás és partrendezés – miatt egyre kevesebb ilyen élőhely található ma már. Kis állományok léteznek Rákóczifalva árterén és Szolnokon, szintén az ártéri részekben.
- p. Száraz cserjések. Az alföldi tájban kialakuló – vagy korábban már meglévő – erdőszegélyek hírmondói ezek az általában *kökény* alkotta bozótok. Szinte csak az út melletti mezsgyékben élnek. Térségünkben Szolnok–Zagyvarékas határán sokfelé láthatók szántóföldi környezetben.
- q. Sztyeppcserjések. A hajdani alföldi sztyepperdők szegélyeinek jellemző növényzete ez a társulás. Az Alföldön elsősorban a *törpe mandula* maradt meg ebből. Környékünkön Rákóczifalva–Kengyelpart határrészen a társulásra jellemző, a Tisza vidékén rendkívül ritka *sarlós gamandor* társaságában és Szolnokon a temető öreg részén él, ahol egy ritka virágos növény, a *piros gólyaorr* is társul hozzá.
- r. Ártéri puhafás erdők. Az alföldi folyók mentén csupán vékony sávban, máshol azonban nagyobb állományokban is létezett és létezik ez az erdőtársulás. Jellemző őshonos fafajai: a *fehér fűz*, a *fehér nyár* és a *fekete nyár* hatalmas példányai az éltető víz és a kedvező élőhelyi adottságok hatását bizonyítják. Ennek az erdőnek volt az őshonos növénye a *ligeti szőlő*, amely mára gyakorlatilag kipusztult. A folyóvölgyek hullámterei ősi növényzetét a mindent elborító gyomnövények tömege megsemmisüléssel fenyegeti. Az ártéri ipari méretű fatermesztés, a nemesnyár ültetvények térhódítása ugyancsak segíti ennek az őshonos erdőtípusnak a végleges pusztulását. A Tisza mentén Szajol–Szolnok–Rákóczifalva határában, a jobb parton pedig Tószegnél még megcsodálható ez a típus.
- s. Alföldi zárt kocványos tölgyesek. Nagyalföldünk ősi erdeinek képviselője ez a típus. Térségünkben azonban ilyen eredeti tölgyes nincs, csak mesterségesen kialakított ültetvény, ezért a cserjeszintje szinte alig-alig létezik. Az ültetett erdők gyep szintje is „üres”. Rákóczifalván a felső-varányi határrészen, Szolnokon a Széchenyi-városrészben, a Tiszaligetben és a Beke Pál-halmának dűlőjében lelhetünk rá.
- t. Temetők. Napjainkban a temetők az ősi növényzet nagyon fontos menedékhelyeinek számítanak, hiszen itt viszonylag háboríthatatlan feltételek vannak a fejlődéshez és a szaporodáshoz. Szolnok öreg temetőjében az

ősi sztyepperdők hagyták meg valamikori létük bizonyítékeként a *piros gólyaorrot*. Kevesebb példányban, de megtalálható a viszonylag ritka *zsidócserezsnye* is. A temetők téglakerítésein is megkapaszkodnak növényritkaságok, így az *apró páfrány*, a *kövi fodorka*. Besenyszög és Rákóczipfalva temetőiben az *epergyörgyike* és a *csilláros sárma* lelhető meg. Zagyvarékas öreg temetőjének egyedisége, hogy a folyócska hullámterében időről-időre víz borítja a területét, legegységibb növénye a *fátyolos nőszirom*.

- u. Utak, vasutak mezsgyéi ugyancsak több ritka fajt őrizhetnek meg számunkra, hiszen a mezőgazdasági művelés nem ér el odáig. Igaz, hogy a kapálás, kaszálás, gyomirtózás megnehezíti itt a fajok fennmaradását.
- v. Városi belsőségek, belvárosi terek léte látszólag ellentmond a régi, különleges növények fellelésének, de az árnyas, nedves falakon, azok tövében sok páfrányféle, moha, sztyeppcserje élhet. Szolnokon a Szapáry úton, a templomok tövében, Szandán és Tószegen más ritkaságok terjednek.
- w. Kunhalmok. Az alföldi róna egyedi, ember alkotta földéptményei azok a majdnem szabályos félgömb alakú dombocskák, amelyek még ma is láthatók. Elsősorban kultúrtörténeti értékűek, de évezredek múltjuk miatt fontosak növényföldrajzi szempontból is. Az ősi sztyeppflóra őrzői, a halmokat körülvevő agrártáj miatt azonban sajnos egyre jobban elgyomosodtak.

Szolnok környékének halmai: Beke Pál-halma (gyomos és zavart), Névtelen-halom (szép sztyeppflóra őrzője), Sas-halom; tószegi Lapos-halom (régészetileg kiemelkedő, nyomokban botanikailag is jelentős); Kengyelen a Beszélő-halom (kevés védett faj van rajta), a Baghy-halom (löszgyep) és a Szélmalom-domb (elgyomosodott); illetve a szajoli Tenyő-halom (lösznövényzet).

Irodalom

- BORHIDI A. (2003): Magyarország növénytársulásai. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 610.
- BÖLÖNI J. – MOLNÁR Zs. – KUN A. (2011): Magyarország élőhelyei: vegetációtípusok leírása és határozója. Budapest, MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete. pp. 441.
- CSEH G. (1995): A Jászkunság és Külső-Szolnok vármegye leírása (1782–1785). Jász-Nagykun-Szolnok megyei Levéltár Közleményei 1. pp. 93.
- KÁROLYI Zs. – NEMES G. (1975): A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. Vízügyi Történeti Füzetek 8. Budapest. pp. 114.

KIRÁLY G. – VIRÓK V. – MOLNÁR V. A. (2009): Új magyar fűvészkönyv: Magyarország hajtásos növényei. Jósavató, Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság. pp. 676.

MAROSI S. – SZILÁRD J. (1969): A tiszai Alföld. Magyarország tájféldrajza 2. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 381.

MONTEDEGÓI ALBERT F. (1868): Heves és Külső-Szolnok törvényesen egyesült vármegyéknek leírása. Eger. pp. 548.

PALUGYAY I. (1854): Jász-kun Kerületek és Külső-Szolnok vármegye leírása. Reprint: 1993. Budapest, Jászságért Alapítvány. pp. 505.

RAPAICS R. (1904): Adatok Szolnok és vidéke flórájához. Magyar Botanikai Lapok 5 (5–7). 222–227.

SCHEFTSIK Gy. (szerk.) (1935): Jász-Nagykun-Szolnok vármegye múltja és jelene. Pécs. pp. 757.

TÍMÁR L. (1954): A Tisza meder növényzete Szolnok és Szeged között. Debreceni Tudománygyetem Biológiai Intézetének Évkönyve. pp. 72–145.

URBÁN S. (2016): Zöld szigetek ritka fajokkal. Szolnok növényzeti öröksége. Természet Búvár 71. évf. 5. sz. pp. 46 – 48.

VERESEGYHÁZI B. (2021): A Közép-Tiszavidék természeti viszonyai a Tisza-szabályozás előtti korokban. Történeti Földrajzi Közlemények 9. évf. 1-2. sz. pp. 239–256.

Szerzőink

BARANYI BÉLA

az MTA doktora, geográfus
egyetemi tanár, professzor emeritus
DE
Debrecen

BÁNYÁSZNÉ KRISTÓF ANDREA

PhD, geográfus
egyetemi adjunktus
NyE Turizmus és Földrajztudományi Intézet
Nyíregyháza

CSAPÓ TAMÁS

CsC, geográfus
habilitált főiskolai tanár
ELTE SEK
Szombathely

CSÜLLÖG GÁBOR

PhD, geográfus
c. egyetemi docens
ELTE TTK
Budapest

FÁBIÁN BORBÁLA

doktorandusz hallgató, történész
DE
Debrecen

FRISNYÁK SÁNDOR

az MTA-doktora, geográfus,
egyetemi tanár, professzor emeritus
NYE Turizmus és Földrajztudományi Intézet
Nyíregyháza

GULYÁS LÁSZLÓ

PhD, geográfus,
egyetemi tanár
MATE
Kaposvár

HORVÁTH GERGELY

CsC, geográfus,
ny. főiskolai tanár
ELTE TTK
Budapest

KERTÉSZ RÓBERT

dr. univ., régész
Damjanich János Múzeum
Szolnok

KÓKAI SÁNDOR

CsC, geográfus,
habilitált főiskolai tanár
NYE Turizmus és Földrajztudományi Intézet
Nyíregyháza

LENNER TIBOR

PhD, geográfus,
főiskolai docens
ELTE SEK
Szombathely

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

PhD, hadtörténész,
c. egyetemi docens
NKE
Budapest

SUBA JÁNOS

PhD, muzeológus, hadtörténész
HM HIM Hadtörténeti Térképtár
Budapest

SZULOVSKY JÁNOS

PhD, történész,
tudományos főmunkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézet
Budapest

URBÁN SÁNDOR

elnök
Jászkun Természetvédelmi Szervezet
Szolnok

VERESEGYHÁZI BÉLA

dr. univ., geográfus,
ny. tanár
Délegyháza

VIGA GYULA

az MTA doktora, etnográfus,
egyetemi tanár
Miskolc

**A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei
Múzeumok Közleményei 62.**

